

THALASSA

Pszichoanalízis–társadalom–kultúra

2001/1

Pléh Csaba–Bodor Péter

A Nyelvi Szuperego

*Peter Fonagy–Mary
Target– Gergely György*

A kötődés és a borderline
személyiségzavar

Zay Balázs

Schiele-festmények
elemzése

Garai László

A második modernizáció

Ferenczi Sándor

Elfelejtett írások

Tisztelt Olvasónk, kedves Barátunk!

Mint nyilván Ön is tudja, ma Magyarországon sem a mi lapunk, sem a hozzánk hasonló folyóiratok nem tarthatók fenn pusztán a lap eladásából származó árbevételből. A *Thalassa* egy-egy példányának előállítására több mint 1200 Ft, míg eladási ára jelen számunknál is csak 700 Ft, melynek kevesebb mint a fele marad a mienk, azaz fordítható a soron következő szám előállítására. A *Thalassa* fenntartásához így külső támogatásra is szükség van. Ugyanakkor a jelen kultúrpolitikai helyzet ennek nem kedvez. Mindazonáltal szeretnénk, ha folyóiratunk a következő években is az eddigihez hasonló színvonalon, kiállításban, terjedelemben és gyakoriságban jelenhetne meg, juthatna el Önhöz, Önökhöz.

Mindazok a kedves Olvasók, akiknek lehetősége és kedve van lapunknak a megvásárláson túli támogatására, az ABN-AMRO Bank Rt. 10200902-32711015 sz. számlára juttathatják el adományaikat (a *Thalassa* Alapítvány adószáma: 18013784-1-42). Szerkesztőségünk emellett írásban, telefonon, e-mailen, személyesen várja ötleteiket, javasolataikat a szponzorálási lehetőségek bővítésével kapcsolatban.

Tisztelettel
A szerkesztőbizottság

THALASSA görögül tengert jelent. Idegen nyelveken ez a címe Ferenczi Sándor egyik nevezetes írásának, a **Katasztrófák a nemi működés fejlődésében** című könyvének. Folyóiratunk címével Ferenczi klasszikus művére, s egyben az őstenger, a forrás, az anyaméh, a kezdet szimbolikájára kívánunk utalni.

Az 1989-ben alapított és 1990 óta megjelenő **Thalassa** a huszadik század elejének ahhoz a hagyományához nyúl vissza, amelyben a pszichoanalízis a korabeli kultúrával, irodalommal, társadalomtudománnyal szoros összhangban hatott és fejlődött. A **Thalassa** ezt a hagyományt igyekszik feleleveníteni, ugyanakkor arra törekszik, hogy lépést tartson a modern társadalomtudományok és a pszichoanalízis legújabb fejleményeivel is.

A **Thalassa** nem pszichoanalitikus szakfolyóirat. „Műhely” rovatunkban azonban szívesen közlünk klinikai-terápiái vagy technikai-módszertani cikkeket, esetismertetéseket is, különösképpen olyanokat, amelyek általánosabb, történeti vagy elméleti szempontból is figyelemreméltóak. A **Thalassa** független folyóirat, nem kötelezi el magát egyetlen lélekelemzési irányzat mellett sem, de hangsúlyozott figyelemben kívánja részesíteni a pszichoanalízis filozófiai és társadalomtudományi alapjait és alkalmazási lehetőségeit bemutató és elemző írásokat. Feladatának tekinti, hogy hírt adjon az ilyen irányú hazai és külföldi törekvésekről. Mint interdiszciplináris folyóirat, hasábjai nyitva állnak a humán tudományok minden olyan művelője számára, akinek kérdésfelvetései a pszichoanalízissel érintkeznek, és ezzel kapcsolatban érdemi mondani-valója van.

Lapunk első tíz évfolyamának szerzői katalógusát az 1999/ 2–3. számunk tartalmazza.

A **Thalassa** évi három számmal jelentkezik; a 2. és 3. számot általában összevontan adjuk ki. Előző, 2000/2–3. számunk fő témája a **kelet-európai pszichoanalízis múltja és jelene** volt. Következő, 2001/2–3. számunk többek között **az amerikai emigrációba került magyar pszichoanalitikusok életművével, a modern és posztmodern Freud-értelmezések vitatott kérdéseivel, valamint a freudi narratívum problémáival foglalkozik.**

Ára: 700,- Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Pléh Csaba–Bodor Péter:*
A Nyelvi Szuperego
és a stigmatizáció kérdése
a magyar nyelvközösségben 3
- Peter Fonagy–Mary Target–
Gergely György:* A kötődés
és a borderline
személyiségzavar 21

MÚHELY

- Zay Balázs:* Szellemképek.
Schiele-festmények
elemzése 51

KITEKINTÉS

- Garai László:*
Nómenklaturizmus.
A második modernizáció
bolsevik típusú változata 73

ARCHÍVUM

- Pszichoanalízis a *Literaturában*
(*Zsoldos Sándor*) 119
- Ferenczi Sándor elfelejtett
írásai (*Lengyel András*) 142
- Szondi Lipót három levele
(*Lengyel András*) 146

IN MEMORIAM

- Virág Teri (*Fülöp Márta*) 151
- Virág Teréz:* Ön hogyan élte meg
az elmúlt ezer évet? 153
- Serge Lebovici emlékére
(*Lydia Lacombe-Csángó*) 157

ÚJ KÖNYVEK 159

HÍREK, INFORMÁCIÓK 162

ENGLISH SUMMARIES 164

CONTENTS 168

THALASSA

A Ferenczi Sándor Egyesület lapja

ALAPÍTVÁ 1989-BEN

Thalassa Alapítvány, Budapest

12. évfolyam, 1. szám, 2001.

A szerkesztőség tagjai

BAKÓ TIHAMÉR, BÓKAY ANTAL, ERŐS FERENC (felelős szerkesztő),
HÁRS GYÖRGY PÉTER, HIDAS GYÖRGY, ROBERT KRAMER,
MÉSZÁROS JUDIT, VAJDA JÚLIA

Olvasószerkesztő

PALKÓ MAGDA

Szerkesztőségi titkár

KOVÁCS ANNA

A kézirat előkészítésében közreműködött

BORGOS ANNA, TAKÁCS MÓNICA

E számunk megjelenését

a **Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,**
a **Nemzeti Kulturális Alapprogram**
és a **Pécsi Tudományegyetem**
támogatta

A kéziratokat a következő címre kérjük elküldeni:
Thalassa szerkesztősége, c/o MTA Pszichológiai Kutató Intézet,
1132 Budapest, Victor Hugo utca 18–22.
Tel., fax: (36-1) 239-6043
E-mail: thalassa@mtapi.hu
Honlap: <http://www.mtapi.hu/thalassa>

A Thalassa a Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskolája
elméleti pszichoanalízis programjának és az MTA Pszichológiai
Kutató Intézetének közreműködésével készül.

Terjeszti a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
1078 Budapest, Murányi u. 21.
Tel.: (36-1) 342-7158
Előfizethető a terjesztőnél.

ISSN 0865-9362
Thalassa Alapítvány, 2001
Felelős kiadó: VAJDA JÚLIA
Nyomdai előkészítés: KISS GYULA
Borítóterv: SURÁNYI ANDRÁS
Megjelent 500 példányban

TANULMÁNYOK

***A NYELVI SZUPEREGO ÉS A STIGMATIZÁCIÓ
KÉRDÉSE A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉGBEN*****Pléh Csaba és Bodor Péter****Normák és hiperkorrekció egy normatív irányultságú
nyelvi közösségben***

A dolgozat olyan adatokból indul ki, amelyek az oktatás hatására és a megítélés kontextusára vonatkoznak olyan nyelvtani struktúrák elfogadásában, amelyek nem elfogadott formák (vagy el nem fogadott formákhoz kötődnek) a magyar nyelvben, amely egy erősen normatív nyelvi közösségnek számít. Az adatokból mi és mások is (Kontra, 1995a) azt gondoljuk, hogy az ezekre a formákra irányuló normatív irányításnak köszönhetően egy stigmatizációra való ellenreakció alakul ki, amit hiperkorrekciónak nevezünk. Ez a felszínen sok bizonytalanságot eredményez a nyelvi ítéletekben. Egy mélyebb, elméletibb szinten azonban szeretnénk a stigmatizáció és a hiperkorrekció kapcsolatát kimutatni a normatív irányítás társadalmi szerepével egy normaközpontú társadalomban. A mi értelmezésünk szerint a nyelvi normák működése hagyományosan hierarchikus társadalmakban sajátos Nyelvi Szuperego-szerű képződmény megjelenéséhez vezet, amit a norma képviselőinek megkérdőjelezhetetlen ítéleteiből alakítunk ki, és aktuális viselkedésünk mércéjeként használunk. Állításunk szerint a pszichoanalitikus gondolatmenet, melyet eddig a közép-európai kereten belül a szexualitásra és a hatalomra vonatkoztattak, alkalmazható a nyelvhasználat társas dinamikájára is.

* A szerzők „Linguistic superego in a normative language community and the stigmatisation-hypercorrection c. dolgozatának (*Multilingua*, 19, 2000, 123–139.) fordítása. A fordítást Ivády Rozália Eszter készítette. Bodor Péter a tanulmányban Bolyai-ösztöndíjasként működött közre.

Gondolatmenetünk háromlépéses folyamatot tételez fel. Első lépésként a normatív nyelvész irányítói erőfeszítései a nyelvten olyan területeire összpontosulnak, ahol változatok vannak jelen valamilyen független vagy inherens okból kifolyólag. (Az egész okfejtés feltételezi azt, hogy léteznek társadalmilag szentesített és „hivatalosan alkalmazott” intézményesített ágensek a nyelvi viselkedés szabályozására. Magyarországon minden bizonnyal ez a helyzet). A legfeltűnőbb esetek a magyarban morfológiai és morfonológiai apróságokhoz kötődnek, mint például a *suk-sükölés*. Második logikai lépésként, a normatív nyelvész a változatok tartományán belül stigmatizálni kezd egyes formákat. Ez az eljárása azonban nem teljesen véletlenszerű. Bizonyos rejtett elveket próbál követni egyes formák stigmatizálásával. A stigmatizáló kontrolltevékenység olyan mélystruktúrával rendelkezik, amely rejtett vagy kimondott elméleteket követ a nyelv és a kommunikáció ideális szerkezetéről. Az így stigmatizált formák egy része emiatt könnyen kapcsolatban lehet ezen formák használatának társadalmi eloszlásával. Egyik mélyen fekvő és legfontosabb kognitív elv az egy az egyben megfelelés a forma és a jelentés között. (Lásd Pléh 1995 erről és más alapvető elvekről.) Ezekre az alapokra támaszkodva azonban a normatív nyelvész nem marad semleges a különböző formákra: egyes formákat rossznak ítél. Szándékai szerint a formákat csak egy adott nyelvi környezetben büntetné, de valójában a negatív ítélet minden környezetben átragad a formára. A „művelt ember” társadalmi eszménye az az ember, aki nem esik könnyen a természetesen megjelenő egyszerűsítés csapdájába. Legalábbis a mi nyelvi közösségünkben a tizenkilencedik század óta a „művelt beszélő” prototípusa a „nyelvi ösztönei” felett csakúgy, mint más ösztönös késztetései felett általában uralkodni tudó ember. A műveltség ebben az arisztokratikus értelemben véve a formálatlan emberi természettel ellentétes, hasonlóan a kultúrával szembeállított természethez. A műveltség és a természetes egyszerűsítő tendenciák ilyesfajta összekapcsolása által a kognitív tényező társas tényezővé alakul át.

Ez a gyakorlat, miután az oktatásra helyezi a hangsúlyt, társadalmi nézőpontból nem semleges, mivel a műveletlen nyelvhasználatot bünteti, mint nem kontrolláltat. Ebből a nézőpontból a művelt beszéd óvatos és előre átgondolt, továbbá kényesen figyel a kivételekre.

Az egyszerűsítés kezdeti folyamatának van szerkezeti korlátja is, amely egy másik ellenőrizetlen tendenciáért felelős. A stigmatizált formák között több van, amely más szerkezetekben használva helyes lenne. A beszélők azonban hajlamosak a nyelvi környezettől függetlenül

túláltalánosítani a stigmatizációt, és vagy egyáltalán elkerülni az adott forma használatát, vagy mindig a javasolt alternatív formával helyettesíteni a stigmatizált formát. Ez erős önmonitorizálási és hiperkorrekciós tendenciákat okoz, mind a passzív oldalon (egyreszerkezetek elkerülése), mind az aktív oldalon (a stigmatizált forma nem stigmatizálttal való helyettesítése). Logikus módon mindez a normatív nyelvész szándékaival ellentétes eredménnyel jár: neki ugyanis az a szándéka, hogy a nyelvben meglévő különbségtételeket megőrizze, a jelentés–forma párok kapcsolatát egyértelművé és kizárólagossá tegye. Éppen saját erőfeszítéseinek köszönhetően azonban a különbség újra elmosódik.

Harmadszor, szeretnénk bemutatni, hogy a társadalmi stigmatizáció és a hiperkorrekció párhuzamos folyamatai egyes formák esetében versenyeznek egymással, és mind a műveltség, mind mérésük körülményei befolyásolják jelenlétüket. Természetesen ez megegyezik egyes hagyományos elképzelésekkel, amelyek a nyelvi változással kapcsolatban az egyszerűség és az explicitég közötti feszültségekre vonatkoznak. (Ezt a megjegyzést Juliet Langmannak köszönhetjük.) Különösen érdekes egy normatív nyelvi közösségben az a tény, hogy az oktatás és a nyelv művelés a normatív nyelvész erőfeszítéseinek eredményeként egy monitorozó ágenset hoz létre a fejünkben, ez pedig ellenőrzi és kijavítja elsődleges tendenciáinkat. Csak bizonyos mértékig vagyunk képesek azonban a belső Nyelvi Szuperego utasításait követni és a metakontrolljának megfelelően viselkedni. Ahogyan ez minden társadalmi kontrollnál igaz, megtörténik, hogy a normatív kontroll ágenseinek utasításait túláltalánosítjuk, és ezért más nem tudatos eltérések mutatkoznak a tartalom–forma egységében.

Vizsgálatainkat Labovnak a hiperkorrekció keletkezéséről alkotott eredeti elgondolásai (1967, 1972) inspirálták. Az 1. ábra egy korábbi tanulmányainkból származó kivonat arról, hogy véleményünk szerint hogyan működik a stigmatizációs–hiperkorrekciós folyamat a normatív nyelvi közösségekben.

Az ilyen helyzetben a következő logika van a háttérben. Mint hibát ejtő információfeldolgozók, gyakran hajlunk arra, hogy leegyszerűsítsünk bizonyos formákat a nyelvhasználatunkban, és kognitív okokból egyes formákat másokkal cserélünk fel. Ezen egyszerűsítések nyelvi, kommunikációs és kognitív elveken nyugszanak. Még olyan közösségben is, amely tudatos normával rendelkezik a standard nyelvre vonatkozóan, ezek az egyszerűsítések nem veszik figyelembe azt az előírást, amely a tartalom és forma közötti egy az egyhez megfelelésre vonatko-

zik. A „tudatos nyelvi használat”, ami mindig megfelel ezeknek a normáknak, csupán a normatív nyelvész ideális elképzelése, ez viszont nagy erőfeszítést igényelne a természetes egyszerűsítő tendenciák ellensúlyozására. A normának ez a felfogása folyamatos metakontrollt igényel, az automatikus feldolgozás kontrollált feldolgozásra való cserélését követeli meg (Kahnemann, 1973).

1. ábra. *A stigmatizáció és a hiperkorrekció folyamata redukcióra természetes tendenciát mutató alakoknál*

KEZDŐPONT: ELKÉPZELT IDEÁLIS EGY AZ EGYHEZ MEGFELELÉS

Alak1 – Jelentés1 Alak2 – Jelentés2
--

ELSŐ DINAMIKUS LÉPÉS: TERMÉSZETES EGYSZERŰSÍTÉS, REDUKCIÓ

Alak1 – Jelentés1 Alak1 – Jelentés2
--

NYELVI NORMA: A REDUKCIÓ A KONTROLL ELVESZTÉSE.
TARTSUK MEG A KÜLÖNBÖZŐSÉGEKET!

Stigmatizáljuk Alak1-et!

A NYELVI SZUPEREGO FELÁLLÍTÁSA: HASZNÁLJUK ALAK2-T
MINDEN KÖRNYEZETBEN! HIPERKORREKCIÓ

Alak2 – Jelentés1 Alak2 – Jelentés2
--

Milyen szerkezeteken működik ez a folyamat a magyar nyelvben?

Ahogy már kifejtettük, egyes természetes egyszerűsítésre törekvő folyamatok a nyelvben többek között bizonyos különbségek neutralizálódását, semlegesítődését okozhatják.

Ezek a folyamatok eredetüket illetően a nyelv kognitív reprezentációjához köthetők. A fonetikai hasonulás, a konvergáló nyelvtani folyamatok, továbbá a különbségtétel eltűnése olyan kategóriák között, mint például az ok és az okozat, mind a forma–jelentés egységétől való eltéréshez vezetnek. A nyelvművelés egy normatív közösségben, egyfajta metakontrollt gyakorló szuperegoként működik, elnyomva ezeket a természetes tendenciákat, azt a célt tartva szem előtt, hogy az eredeti különbségtételek megmaradjanak. Eközben egy másodlagos ellenőrző folyamatot vezet be a norma fenntartása érdekében.

A stigmatizáció és a hiperkorrekció kettős folyamat felfogásának a tesztelésére kiemelt jelentősége van a hasonló alakpároknak. Ha a teljes nyelvi mezőben két forma és két jelentés áll rendelkezésre, hogy egymással kapcsolatos jelentéseket fejezzünk ki velük, a norma egy az egyhez megfelelést ír elő a forma és jelentés kapcsolatában, ahogy ez már a fentiekből is következik. Színre léphetnek azonban egyes erőteljes egyszerűsítő folyamatok a tévedő emberi információfeldolgozóban, aminek következményeként az egyik forma redukálódik a másikra (Sankoff, 1988). A norma tehát elítélné a redukált formát egy környezetben (az egyik jelentésével), míg elfogadná ugyanazt a formát más környezetben (egy másik jelentéssel). Nézzünk egypár általunk használt konkrét példatípust!

1. példa. Fonetikai redukció és szemantikai kétértelműség hasonló jelentésű párokban: helyragok

A magyar térjelölő rendszerben megtalálható egy általános különbségtétel a dinamikus célközpontú és a statikus helyi viszonyok megkülönböztetésére. A bennfoglalási viszonyra a két alak az illativusi [-bV] és az inessivusi [-bVn] lenne. Erőteljes tendencia mutatkozik azonban a szóvégi nazális redukciójára. Ahogy Váradi (1994, 1996) is kimutatta egy alkalmi interjú adatai alapján, e tendencia erőssége erősen korrelál más szóvégi morféimák redukciójával. Ez fontos statisztikai megfigyelés, mivel egy általános redukált jelölési stratégia létezését mutatja, amely nyelvi természetünk része volna. Az általános redukció jelensé-

gét a locativusi szóvégi /n/-nél mutatják más elemzések is. A megkülönböztetés jelenlétéről és hiányáról a tradicionális nyelvtanban és dialektológiában (Kontra, 1998) modern kritikai áttekintést ad, és egyben bemutatja kapcsolatát egy sor határozószói végződés redukciójával.

A normát képviselő Nyelvi Szuperego működését mutatja (1) és (2). A normativitás stigmatizálja (1)-et, ahol a redukált [bV] egy statikus inessivusi viszonyra utal, míg elfogadja ugyanazt a formát (2)-ben, ahol dinamikus illativusi jelentése van.

- (1) **A fiú ott van a házBA.*
 (2) *A fiú bement a házBA.*

Az erőteljes redukciót a [bVn] esetében szemantikai, illetve kognitív indokok is támogatják. Vannak helyzetek, mikor az illativusi és inessivusi formák egyaránt helyesek, mint az (3) és (4) példákban is láthatjuk. A két szerkezet ugyanannak a jelenetnek két nézőpontjára utal: (3) a kertet célnak tekinti a fa ültetésére, míg (4) a faültetés, mint a cselekvés helyének kijelöléseként kezeli a kertet.

- (3) *A fiú fát ültetett a kertBE.*
 (4) *A fiú fát ültetett a kertBEN.*

2. példa. Alacsonyabb szintű szabályok gátlása: a feltételes mód

A feltételes mód szuffixuma az egyes szám első személyű határozatlan esetben, illetve a többes szám harmadik személyű határozott esetben [nVk] a magánhangzó-illeszkedés szabályainak megfelelően. Hátsó magánhangzós igei töveknél, a magánhangzó illeszkedésnek megfelelően az egyes szám első személyű határozatlan és a többes szám határozott alakok egyaránt a /nák/ formát veszik fel. Ahogy azonban, az (5) és (6) mutatja, a norma ebben az esetben megakadályozza a magánhangzó harmóniát, főként, hogy elkerülje az azonos alakúságot, és hogy megtartsa az egy alak-egy jelentés egységét. A „tudnák” (7) használata az egyes szám első személyben stigmatizált.

- (5) *Én tudnék.*
 (6) *Ők tudnák.*
 (7) *Én tudnák.*

3. példa. Választás két alternatív morfofonológiai út között: a kötőmód

A magyar nyelvben ha egy /t/ végű igét egy siklóhang követ, a keletkező csoport megvalósítása vagy [č], vagy [š:]. A standard magyarban a két különböző fonológiai választás az igemód megkülönböztetését jelöli: a kijelentő mód illetve a felszólító/kötőmód kategóriákat választja szét.

(8) [č] láthatja – kijelentő mód

(9) [š:] láthassa – felszólító/kötőmód

(10) *Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.

Tendencia jelentkezik a [š:] kiterjesztése a kijelentő módban is, aminek eredményeként (10)-hez hasonló stigmatizált alakok jelentkeznek. Ezt a tendenciát a nyelv más szintjein jelentkező faktorok is segítik. Kassai (1998) megfigyelései szerint olyan mondatformák segítik a kötőmód alakjának kiterjesztését a kijelentő módra, amelyek kettősséget mutatnak a két igemódra. Kontra és Várad (1991) részletes nyelvtani bemutatását adja ezen szerkezeteknek, ezenfelül a beszélők egyfajta tipológiáját is felállítja a kutatási adatok alapján.

Hogyan jön a képbe a hiperkorrekció? Társas nyomás lép fel a mindennapok korrigáló helyzeteiben, mint például az iskolai interakciókban. Ez az egyedi neutralizált formára koncentrálna, a rossz forma kijavítására, és nem arra az általános elvre, miszerint a cél a formák különbözőségének megtartása lenne.

Ennek következményeként a kontrolláló folyamat negatív érzéseket kelt, és ezeket teszi általában bensővé a stigmatizált formával szemben.

Amennyiben ez a javító tendencia integrált lenne (vagyis ha mindig minden környezetben megjelenne), a két forma ismét egyé olvadna össze, de ezúttal az eredetileg nem stigmatizált forma fejezné ki mind a két jelentést. Ezek a folyamatok azonban csak tendenciák. Sem a stigmatizáció, sem ellentétpárja, a hiperkorrekció nincsenek jelen minden formára vonatkoztatva, minden stilisztikai környezetben és a nyelvi közösség minden beszélőjénél. Egyfajta rivalizációt kell elképzelnünk tehát a két tudattalan és egy tudatos erő között ugyanazon a nyelvi területen. A két tudattalan erő a „természetes” egyszerűsítés és a hiperkorrekció, míg a tudatos faktor a deklarált norma. Valóban olyan ez, mint a természetet képviselő Id és a szociális kontrollt képviselő Szuperego harca, ahol az Ego megpróbál egyensúlyozni a két erő között.

Empirikus adatok a két tendencia közötti feszültségről

Az adatok általánosságban két fő állításunkat támasztják alá: először, hogy ezen formák használatát általános kettősség jellemzi, másodsor, hogy az iskolázottság nem feltétlenül vezet egy belső indíttatásainkat ellenőrző metakontrollhoz, amit a normatív nyelvészek kívánatosnak tartanak. Adataink többnyire egyszerű elfogadási ítéletekből származnak, ahol a személyeknek stigmatizált vagy arra érzékeny szerkezetek helyességéről kellett dönteniük, melyek problémamentes mondatokkal és néhány szemantikailag furcsa kijelentéssel (pl. *A madár levelet ír.*) voltak összekeverve.

Általános és középiskolai diákok: melyek az oktatás közvetlen hatásai?

Ebben a vizsgálatban különböző korú és különböző iskolákba járó tanulót kértünk meg a nyelvtan tanítását illetően bizonyos mondatszerkezetek elfogadhatóságának megítélésére. A fiatalabb tanulók különböző évfolyamúak voltak és különféle osztályokba jártak. Egy részük általános tantervű osztályokba járt. Rendszerint hetente két nyelvtanóra van, ahol az anyanyelvi oktatás kevésbé a készségek fejlesztésére (mint például hatékony fogalmazás), inkább a nyelv helyes használatának az oktatására törekszik. Az általunk használt lazán freudiánus terminológiával kifejezve az anyanyelvi oktatás jobban koncentrálna a szuperegóra, mint az egóra. A személyek fele mind az általános, mind a középiskolások közül speciális osztályokba járt, ahol a modern, főleg generatív nyelvtan és szociolingvisztika oktatására összpontosítottak. Ez egyrészt a frázisstruktúrák és a szabály fogalmának oktatását, másrészt a nyelv mindennapi szituációkban való használatának megfigyelését jelentette. (Bánréti, 1981) Bár nem közlünk részletes adatokat a különféle oktatások eredményeiről, van bizonyíték arra, hogy az intenzív nyelvi oktatásnak van bizonyos mértékű hatása (Bánfai, Bodor és Pléh, 1987).

Az összesen 300 általános és középiskolai tanuló és az egyetemisták vizsgálata azt mutatta, hogy a stigmatizáció a műveltséggel szoros kapcsolatban álló folyamat. Ahogy az *1. táblázat* mutatja, az életkor és műveltségi szint növekedésével a stigmatizált formákat egyre inkább elítélik. Egyes esetekben azonban a norma szerint helyes, de hiperkorrekcióra érzékeny mondatok szintén elutasításra kerülnek. Vagyis olyan mondatok, melyek a stigmatizált formát számára helyes környezetbe helyezve használják; a normaadókat szerint ezek helyes mondatok lenné-

nek tehát. Az elfogadási arányuk magas kellene hogy maradjon, ám ez az arány mégis csökken. Így az iskolázás miatti normatív kontroll növekedésével mind a két tendencia, vagyis mind a stigmatizáció, mind a hiperkorrekció megerősítődést nyer.

1. táblázat. *A kor és iskolázottság hatása elfogadási ítéletekre iskolai mintán*
(n=310, a feltüntetett szám a mondatot elfogadó diákok százaléka)

Kor	12	15	17
Helyes	73	72	72
Stigmatizált	62	21	22
Hiperkorrekció-érzékeny	72	36	24

A két faktor megjelenése egy reprezentatív vizsgálatban

Második vizsgálatunk a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Kutatás adatait használja. 800 feletti magyar anyanyelvű személy reprezentatív mintájának elfogadási ítéleteit elemzi (Kontra, 1995a). A 2. táblázat mutatja, hogy bár a kérdezettek a stigmatizált mondatokat nagyrészt elutasították, néhány szerkezetet hiperkorrekciós okokból is elítéltek. A nyelvi helyes, de hiperkorrekcióra érzékeny mondatok kisebb elfogadása aktív hiperkorrekciós folyamatra utal. Azok a mondatok viszont, amelyek a norma szerint helytelenek, de elfogadhatóak mint neutralizált formák, az esetek majdnem 50%-ában elfogadásra kerültek. Tehát a hiperkorrekció és a stigmatizáció durván megegyező erejű hatások.

2. táblázat. *Különböző mondatok általános elfogadása reprezentatív mintán* (Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Kutatás)

Mondattípus	Elemsszám	Elfogadási százalék
Helyes	5	85,2%
Helytelen	5	11,6%
Stigmatizált	10	51,1%
Hiperkorrekt-rossz	3	47,3%
Hiperkorrekció-érzékeny (helyes)	5	71,2%

Néhány adat a produkciós feladatból (mondatkiegészítés) a reprezentatív Nemzeti Kutatásból szintén releváns ebből a szempontból. Érdekes módon, ahol az ítéletek bizonytalansága figyelhető meg a hiperkorrekció és a stigmatizáció kettős hatása alatt, egy kevésbé tudatos feladat, vagyis egy mondatkiegészítés a kikényszerített metanyelvi ítélet helyett, egyértelműbb igazodást mutat a deklarált normához, kevesebb hiperkorrekcióval és gyengébb stigmatizációval. A [c:] és [š:] formák eloszlása közvetlenül összehasonlítható. A kijelentő módban a helyes [c:] alak használata 86%-ban volt jó, és a kötőmódban a helyes [š:] alak használata szintén az esetek 86%-ában fordult elő. A metanyelvi feladatban az alakok elfogadásakor a normatív helyes [š:] forma a kötőmódban az eseteknek csupán a 66%-ában fordult elő (Azért jöttünk, hogy mi is láthassuk a babát). Tehát egészében a hiperkorrekció úgy tűnik, jobban befolyásolja az ítéletet, mint magát a valós használatot.

TÁRSAS HATÁSOK ÉS NEM HATÁSOK/HATÁSTALANSÁGOK

Mindenképpen felmerül a kérdés, hogy a társadalmi paraméterek kapcsolatban állnak-e ezeknek a tendenciáknak az erejével, vagyis a stigmatizált forma valóban csak a műveletlen beszélő repertoárjának alkotja-e részét, és vajon a Nyelvi Szuperego megerősödik-e a műveltség növekedésével. Nagyszámú társadalmi paramétert használtunk fel a kontingencia táblázatok kialakítására, mint pl. a kor, a foglalkozás, a lakóhely, szülők végzettsége stb. (a részletekről lásd Kontra, 1995a,b).

Érdekes módon, ahogy Kontra és Váradi (1991), valamint Kontra (1995) is leírja, a műveltségnek nem volt világos hatása a stigmatizált vagy a hiperkorrekciós alakokra adott ítéletekben. A 3. táblázat mutat

3. táblázat. *Egyes társadalmi paraméterek hatása a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Kutatásban*

Társadalmi paraméter	Szerkezet típusa	Standardhoz képest kedvezőbb hatás	Szignifikancia
Lakóhely	Stigmatizált	Budapest vs vidék	0,05
Lakóhely	Hiperkorrekt elutasítása	Budapest vs vidék	0,02
Anya műveltsége	Stigmatizált forma elutasítása	Magasabb műveltség	0,01
Nem	Teljes helytelenség elutasítása	Férfiak jobbák	0,05
Nem	Helytelen forma produkciója	Férfiak jobbák	0,05

ja az iskolázottság, a lakóhely, a foglalkozás és a nem kisszámú hatását az egyes ítéletekre.

Messze a legtisztább eredmények a lehetséges társadalmi meghatározókat illetően a lakóhelyre vonatkoztak. Egészében, a lakóhely sokkal erősebb bejósolója volt a nyelvtani ítéleteknek, mint akár a műveltség, akár a foglalkozás. Általában mind az elfogadhatósági ítéletekben, mind a kiváltott produkcióban a budapesti lakosok jobban ragaszkodtak a normához.

Nem mutatkoztak erős nemek közti különbségek. Megjegyzendő azonban, hogy van egy generációk közötti nemi különbség. Kontra (1995b) megfigyelései szerint, míg a személyek műveltségi szintje nem mutatott világos hatást a stigmatizált alak elvetésére, a szülők műveltsége igen. Az adatok részletes elemzésekor kiderült, hogy ha a személynek mind a két szülője egyetemet végzett, akkor szinte soha nem fogadta el a nem standard alakot.

Elemzéseink szerint az anya műveltsége sokkal nagyobb hatású, mint az apáé. Míg nem voltak fontos különbségek az apa műveltsége szerint, az anyai műveltség alapján érdekes különbségek adódtak. Úgy tűnik, az anya műveltsége növeli a nyelvi tudatosságot és a nyelvi normákhoz való ragaszkodást, főleg az olyan struktúráknál, amelyek nem tartoznak a legerősebben stigmatizáltak körébe. Ez főként annak a ténynek a figyelembevételével jelentős, hogy ezzel egy időben és az elvárásokkal némiképp ellentétesen a magyar nemi sztereotípiáknak ellentmondóan a férfiak nagyobb normakövetési tendenciát mutattak, mint a nők.

A tudatosság és a Szuperego hatásának manipulálása

Harmadik vizsgálatunkban a személyek tudatossági szintjének hatását vizsgáltuk az elfogadhatósági döntésekre. A kis elemszámú mintán a tudatosságot az elfogadhatósági feladat elvégzése alatt úgy manipuláltuk, hogy a feladatot vagy egyénileg egy tükörrel szemben, vagy egyénileg tükör nélkül, vagy csoportban tükör nélkül oldották meg a kísérleti személyek. A tükör bevett módszer a tudatosság és az önellenőrzés manipulálására a szociálpszichológiában, melyeknek szokásos hatása a megnövekedett tudatosság, amely megnövekedett önkritikához vezet (Duval és Wicklund, 1972). A 4. táblázat azt mutatja, hogy a megnövekedett öntudat (a tükrös helyzetben) ebben az esetben csökkentette a hiperkorrekciót, és erősebben normakövető viselkedéshez vezetett.

4. táblázat. *Elfogadási arányok a szituáció és a mondattípus tükrében*
(n=30; a számok százalékokat jelentenek)

Mondat	Tükör	Tükör nélkül	Csoport	F (2,27)	P
Helytelen	12	13	18	>1	n. sz.
Helyes	84	69	73	1,96	n. sz.
Hiperkorrekció-érzékeny	78	52	48	5,24	0,01

Az irodalom szerint (Duval és Wicklund, 1972) a tükörrel való szembeállítás magasabb öntudatosságot jelent. Ebben az esetben a személyek nagyobb ellenállást mutattak a hiperkorrekcióval szemben. Nem voltak hajlandók olyan nyelvtani szerkezeteket elítélni, melyek helyessége csak akkor megkérdőjelezhető, ha erős hiperkorrekciós folyamat indul be. Ez inkább az egóhoz kapcsolódó tudatos ítéletet jelent, mint tudatalan Szuperego irányítottat, mialatt az öntudat is megnövekszik. Az alakra fordított figyelem tehát az öntudatosság szintjével változik.

Az eredmények összegzése

Úgy tűnik, a stigmatizáció és a hiperkorrekció egyszerre vannak jelen a magyar nyelvközösségben. A metanyelvi ítéleteket erősebben érintik a stigmatizáció és hiperkorrekció ellentétes erői, mint az aktuális nyelvhasználatot. Ez egyáltalán nem triviális. A normatív nyelv művelők szemével nézve az aktuális nyelvhasználatnak az idői korlátok miatt sokkal kaotikusabbnak kellene lennie. Ha valami, akkor éppen ennek az ellenkezője igaz. Ezt erősíti meg adataink értelmezése is, miszerint a stigmatizáció és az azt követő hiperkorrekció először ítéleteinket célozza meg, metanyelvi bizonytalanságot okozva. Metanyelvi ítéleteink csak részben felelnek meg a normatív nyelvész elvárásainak. Erre részben az lehet a magyarázat, hogy magának a kontrollnak az esetei az egyedi dolgokról a vélemények szintjén jelennek meg, és mikor ezeket egy metanyelvi feladatnál előszedjük, ítéleteinknek gyakran szűk a látóköre: nem a nyelvész hideg elméjével vizsgálunk egész szembeállított szerkezeti rendszereket, sokkal inkább egyes egyedi esetekhez fűzünk érzelmekkel töltött tudatalan ítéletet.

A műveltség és a foglalkozás nem mutat világos kapcsolatot sem az ítéletekkel, sem a stigmatizált és hiperkorrekt alakok használatával a

Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Kutatás szerint. Ez ellentétes az általunk gyűjtött nem reprezentatív iskolás mintából szerzett anyagokkal, ahol a műveltség szintje és a kor növekedésével mind a stigmatizált, mind a hiperkorrekt alak elutasítása nőtt. A stigmatizált szerkezetek okozta esetre alapozott érzelmi kerülés nőtt a magasabb műveltségi szinttel.

Az öntudat manipulálására vonatkozó eredményeink azt sugallják, hogy a normatív nyelvész tevékenysége inkább az egyedi alakhoz köthető, semmint az alternatív struktúrák közti kapcsolatokhoz. Vagyis a nyelvtan egyes területein állandó feszültség van jelen az elsődleges egyszerűsítési folyamatok, a normatív nyelvész által bevezetett kontroll és a hiperkorrekció között. A nyelvtani ítéletek állandó kompromisszumok eredményei. Ezek a kompromisszumok az elsődleges „természetes” egyszerűsítési folyamatok és a Nyelvi Szuperego negatív kontrollja között köttetnek meg.

Spekulációk a szocio-pszicho-nyelvi interakciók folyamatáról és elemeiről a stigmatizáció-hiperkorrekciónál dimenzióban

Úgy véljük, adataink relevánsak mind általában a társadalmi kontroll nyelvi hatásának, mind a Kelet- és Közép-Európában élő „kis népek” nyelvi közösségeinek egyedi esetében. A nyelv társadalmi reflektálása feltételez egy társadalmilag elfogadott szabályalkotó rendszert. Ez tehát egy elméleti kultúra eljövételét sugallja, amelyre Donald (1991) is utalt a modern ember megjelenésével bekövetkezett kommunikációs minták strukturális változásainak elemzésekor. Nyíri (1992, 1994) részletesen bemutatta, hogy ez az íráson alapuló kognitív szerveződés milyen társas és ismereti szerveződéseket eredményez: létrejönnek a tudás letéteményesei, és maga az az eszmény, hogy a tudás tőlünk függetlenül is létezik. A nyelvre reflektáló értelmiségiek egy eléggé különös helyet vívtak ki maguknak a nyelvi kód kifejezésének védelmezésére. Ez volt az olvasni tudó mandarinok feladata is. A mi saját kulturális hagyományunkban a görög és latin retorika jelentette egy változatát a nyelv feletti közvetett kontrollnak. Ezek a nyelv művelők azonban a társas hatásra és érthetőségre törekedtek, nem egy adott normához való ragaszkodásra. Feltételezéseink szerint ez két faktorhoz kapcsolódott és kapcsolódik ma is. Egy hagyományos írásos kultúrában a kódok feltételezetten közösek. Másrészt a 19. századig nem volt elterjedt az isko-

láztatás. A nemzeti nyelvet használó nemzeti iskolarendszerek elterjedésével a közvetett nyelvi kontroll szerepe drasztikusan megváltozott. Egyrészt, mintegy mellékhatásként, a kötelező nyelvi oktatás felhívta a figyelmet a nyelvi változatokra mint oktatáseméleti témára. Ez mind a földrajz, mind a társadalmi változatosság tekintetében igaz volt.

Az elsődleges megoldás az egységesítésre tett további erőfeszítés lett volna, hisz az egységesítés a 19. században központi elvként szerepelt az élet minden területén; a mértékegységekben csakúgy, mint az ipari termelésben, vagy az embereknek a katonai élet kívánalmaihoz való megfeleltetésében (Canguilhem, 1989). Ez kiemelten fontos lett a kicsi és rivális nyelvi közösségek számára. Miután a nemzeti nyelv lehetőségét, vagy netán kizárólagosságát biztosították, az értelmiségiek egy része az egész nyelv egységesítésébe kezdett. Ezeknél a nyelvi közösségeknél ugyanis több forgott kockán, mint az érthetőség: kiemelt szerepet kap a közösség saját nyelvi különbözősége a környező nyelvi közösségektől és a művelt réteg különbözősége nemcsak a különféle arisztokrata rétegektől (rég, öröklött, újjgazdag, kozmopolita vagy nemzeti), hanem az alsóbb rétegektől is. Ez a nagy érzelmi töltésű hajtóerő lenne a kis nyelvi közösségekben központi szerepet játszó nyelv művelés. Bár maga a folyamat a 19. században játszódott a kötelező oktatás megjelenésével, még ma is felfedezhető az egész térségben. Ahogy Harlig és Pléh (1995) kötetének írásai mutatják, a legtöbb, korábban szocialista kelet-európai államban a nyelvpolitika egy közös vonása – a modern értékmentes szociolingvisztika akadályozásán kívül – a mindent átható központosított nyelv művelés volt és maradt.

Zygmunt Bauman (1987) az értelmiségiek, mint a modernitás új ágenseinek a leírásában megkülönböztet törvényhozókat és közvetítőket, mint az intellektuális elit központi figuráit a 19. századtól kezdve. Ezt a két szerepet egymás mellett létezőnek tételezi fel. Feltételezhető azonban egy robusztus társadalmi faktor is: legalábbis a nyelv és nyelvészet területén a törvényhozó szerep fennmaradása és folytonossága a népesség méretétől és különböző demográfiai jellegzetességeitől is függ. A nagy nyelvi közösségekben, különösen azokban, amelyek egy szimbolikus vagy de facto koloniális birodalomhoz kötődnek, az erőviszonyok kialakulása után az egységhez vagy egységek valamelyikéhez való igazodás egy önmotiváló folyamatként jelentkezik. A nyelv a mobilitáshoz vezető megkérdőjelezhetetlen út: senki sem kételkedik Eliza Doolittle okosságában, mint ahogyan senki se vonja kétségbe a brit, a francia vagy az orosz nép nemzeti identitását. Ezekben a közösségekben

is létezik nyelvművelés és metakontroll, azonban ezek központi témája az érthetőség és a hatásosság; vagyis ez egyfajta új birodalmi retorika.

A kis nyelvi közösségekben, mint amilyen a magyar is, az egységesítés nem spontán folyamatként, hanem az értékek világos megmutatásaként van jelen. (Ez a jelenség természetesen nem szorítkozik a kis közösségekre, hasonló a királyi központosító törekvésekhez, ami a francia nyelv győzelmét és egységesítését jellemezte évszázadokkal ezelőtt.) Az értékek rejtett oldala a kis közösségekben a 19. század óta a nemzeti identitás volt, míg a nyilvános oldal továbbra is a lazaság, a különbségtétel elmaradása és más emberi mivoltunkhoz kötődő tulajdonságok (vagyis hogy hibázó információfeldolgozó rendszerek vagyunk) elleni harc volt.

Érdekes módon a késő 19. században a nagy birodalmakban, mint Franciaország, Németország és Nagy-Britannia, a pszichológia nagyjainak munkáiban (Galton, Binet vagy Ebbinghaus) a kötelező iskoláztatás megjelenésével az intelligencia mérése került középpontba, mint az iskolarendszerhez való alkalmazkodás feltételezett belső faktora. Feltételezhetjük, hogy ezalatt a kis népi államokban a nyelvi apafigura szerepek megszilárdulása ment végbe. Azt az aggodalmat, hogy vajon az alacsony származású gyerekek elég intelligensek-e ahhoz, hogy iskolába járjanak, az a nyugtalanság helyettesítette, hogy eléggé alkalmazkodnak-e a nyelvi közösség feltételezett standardjaihoz.

Ezekben a nyelvi közösségekben a nyelvi törvényhozók hatásai ma is jelen vannak a mindennapi nyelvi folyamatokban. Az „asszimilálandó információ” forrásaiként szolgálnak, s mint nyelvi apafigurák és nyelvi törvényhozók Bauman (1987) értelmezésében. A folyamat végrehajtói a tömegkommunikáció és az erős intézményi rendszer. A folyamat eredménye (ha sikeres a folyamat egyáltalán) egy belsővé vált cenzor vagy Nyelvi Szuperego kialakítása. De ahogyan a cenzorok általában, ez sem éri el a célját. Érzelmi undort igyekeznek ráépíteni bizonyos nyelvi szerkezetekre, amelyek a kontroll elvesztéséből adódnak. Azonban éppen az irányítás érzelmi töltése miatt, sokszor a negatív érték egy lokális ingerrel asszociálódik, ahelyett hogy elgondoztatna a szerkezet helyességén. Továbbá, ahogy ez a cenzorokkal gyakran megtörténik, sosem lehetnek biztosak abban, hogy az emberek elvesztették a hajlamukat bizonyos dolgokra. Lehetséges, hogy csak gátlás alá helyezték őket; az elfojtott azonban bármikor visszatérhet.

Adataink alátámasztják a fenti feltételezést. Először, a belsővé tett stigmatizáció és hiperkorrekció együtt járása arra utal, hogy létezik egy

kettősség a normális egyszerűsítési folyamatok és az efeletti kultúra alapú metakontroll között.

Egy normatív közösségben a művelt személy fontos tulajdonsága, hogy nem veszíti el a kontrollt, ami egyfajta túlkontrolláláshoz vezet. Ily módon a rendszer nemcsak irányítókat tételez fel (törvényhozó értelmiségieket), hanem feltételez egy „rossz” nyelvi viselkedést is, amit kontrollálni hivatott. Adataink szerint a „rendetlenkedő” alsóbb réteg és a túlkontrolláló cenzorok együttesen léteznek az egyének gondolataiban ezekben a közösségekben.

Köszönetnyilvánítás

A cikk által közölt eredmények jó része már megjelent. Jelen tanulmány ugyanazon adatoknak adja most egy új értelmezését. A kutatás nagy részét az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) finanszírozta Kontra Miklósnak nyújtott támogatásával. A cikk írását az OTKA Pléh Csabának nyújtott T-029514 számon támogatta. Hálánkat szeretnénk kifejezni Sándor Klára és Juliet Langman részletes kommentárjaiért, akik minden erőfeszítést megtettek, hogy a cikk érthető és a szociolingvisztikai gondolkodásmóddal egybevigó legyen. Végső érveink kialakításában sokat segítettek többórás gyümölcsöző beszélgetéseink, habár nem mindig tudtuk elfogadni javaslatokat. Egyet nem értésünk ténye kiemeli a téma jelentőségét. Köszönjük Ivády Rozália gondos fordítói munkáját.

IRODALOM

- BÁNRETI ZOLTÁN** (1981): *Kamasz és anyanyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- BAUMAN, ZYGMUNT** (1987): *Legislators and interpreters*. Cambridge: Polity Press.
- CANGUILHEM, GEORGE** (1989): *The Normal and The Pathological*. New York: Zone Books.
- CSEH MÁRTA** (1998): Ragtalan határozóinkról. In: Sándor Klára (szerk): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadója, 31–43.
- DONALD, MERLIN** (1991): *Origins of the modern mind: Three stages in the evolution of culture and cognition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- DUAL, SAMUEL–WICKLUND, ANDREW R.** (1972): *A theory of objective self awareness*. New York: Wiley.

- GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) (1983–1985): *Nyelvművelő Kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HARLIG, JEFF–PLÉH, CSABA (szerk.) (1995): *When East Meets West: Sociolinguistics in the Former Socialist Block*. Berlin: De Gruyter.
- KAHNEMANN, DANIEL (1973): *Attention and effort*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- KASSAI ILONA (1998): Csoda-e, ha suksükölünk? In: Sándor Klára (szerk.) (1998): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadója. 23–25.
- KONTRA MIKLÓS (1995a): On current research into spoken Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language* 111. sz.
- KONTRA, MIKLÓS (1995b): Does the educational level of the speakers matter in Hungarian language use? In: Viercek, W. (szerk.): *Verhandlungen des Internationalen Dialektenkongresses, Bamberg 1990*. Band 4, Beiheft 77, Stuttgart: Franz Steiner. 61–69.
- KONTRA MIKLÓS (1998): Gondolatok a (–bVn) és a (–bV) nyelvi változókról. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadója. 9–22.
- KONTRA MIKLÓS–VÁRADI TAMÁS (1991): Suksükölő értelmiség. *Mozgó Világ*, 2: 61–69.
- LABOV, WILLIAM (1967): *The social stratification of English in New York City*. New York: Wiley.
- LABOV, WILLIAM (1972): *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- NYÍRI, KRISTÓF (1992): *Tradition and individuality*. Dordrecht: Kluwer.
- NYÍRI, J. K. (1994): *A hagyomány filozófiája*. Budapest: T-Twins.
- PLÉH CSABA (1985): A hiperkorrekció és a lazaság között: A nyelvi intuíció néhány életkori és pedagógiai befolyásolójáról. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. 1: 71–85.
- PLÉH CSABA (1990): A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh L.–Kontra M. (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 55–75.
- PLÉH, CSABA (1995): On the dynamics of stigmatization and hypercorrection in a normatively oriented language community. *International Journal of the Sociology of Language*, 111: 31–45.
- PLÉH, CSABA–BODOR, PÉTER–BÁNFAL, BEA (1987): *Some educational and situation determinants of hypercorrection phenomena. Paper presented at the 3rd conference on Social Psychology and Language, Bristol, England*.
- SÁNDOR KLÁRA (szerk.) (1998): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadója.
- SANKOFF, DAVID (1988): Sociolinguistics and syntactic variation. In: Newmeyer, F. J. (szerk.): *Linguistics. The Cambridge Survey. Vol. IV. Language: The socio-cultural context*. Cambridge: Cambridge University Press. 119–161.
- SLOBIN, DANIEL (1973): Cognitive prerequisites for the acquisition of language. In: Ferguson, C.–Slobin, D. (szerk.): *The acquisition of language*. New York: Holt.
- SLOBIN, DANIEL (1977): Language change in childhood and in history. In: MacNamara, J. (szerk.): *Language learning and thought*. New York: Academic Press. 185–214.
- VÁRADI, T. (1994): Hesitations between inessive and illative forms in Hungarian. *Studies in Applied Linguistics*, 1: 123–140.
- VÁRADI, T. (1996): Stylistic variations and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica*. 43: 295–309.

A KÖTŐDÉS ÉS A BORDERLINE SZEMÉLYISÉGZAVAR*

Peter Fonagy–Mary Target–Gergely György

A kötődési rendszer mint a homeosztatisz szabályozás

A John Bowlby által kifejlesztett kötődéstudomány (10–12) egyetemes emberi szükségletként írja le az embernek azt az igényét, hogy szoros érzelmi kötődéseket alakítson ki. Ennek magya a korai interakciók kölcsönösségében rejlik, amely a normál fejlődés feltétele minden emlősnél, beleértve az embert is (52). Az emberi csecsemő kötődési viselkedése (pl. a közelség keresése, mosolygás, csimpaszkodás) reciprok módon egészül ki a felnőtt kötődési viselkedésével (például az érintéssel, a tartással, a megnyugtatóssal), ezek a válaszok pedig erősítik a csecsemő kötődési viselkedését a bizonyos felnőttel szemben. A kötődési viselkedés aktiválódása attól függ, hogy a csecsemő hogyan értékeli egy sor olyan környezeti ingert, amely a biztonság vagy a bizonytalanság szubjektív élményét váltja ki belőle. Az érzelmi élmények szabályozásáért felelős kötődési rendszer célja a biztonság élményének elérése (85). Ilyen értelemben a kötődési rendszer sok lelki betegségénél és így az egész pszichoterápiás gyakorlatban is központi szerepet játszik.

Az érzelmi reakciók önszabályozásának képessége nem veleszületett adottsága az embernek. Fokozatosan fejlődik ki egy diadikus szabályozó rendszer, amelyben a csecsemő pillanatnyi állapotváltozásainak jelzéseit

* A cikk eredeti címe: P. Fonagy, M. Target & G. Gergely (2000): Attachment and borderline personality disorder – A theory and some evidence. In: J. Paris (Ed.). *Borderline Personality Disorder. Special Issue of The Psychiatric Clinics of North America, Vol 23, No 1.* 103–122.

a gondozó értelmezi, és reagál rájuk, így valósítva meg a szabályozást. A csecsemő megtanulja, hogy aktivációs szintjének fokozódása a gondozó jelenlétében nem vezet olyan dezorganizációhoz, amellyel már nem képes megbirkózni. A gondozó ugyanis ott van, hogy helyreállítsa az egyensúlyt. A kontrollálhatatlan aktivációemelkedés állapotaiban a csecsemő a gondozóval való testi közelséget keresi, hogy megnyugtatót kapjon, és homeosztázisa helyreálljon. Az első életév végére a csecsemő viselkedése már szándékvezérelt, és specifikus elvárásokon alapul. A csecsemőnek a gondozóval való tapasztalatai alapján alakul ki az a reprezentációs rendszer, amelyet Bowlby *belső munkamodellnek* nevezett. A kötődési rendszer tehát egy nyitott, bioszociális homeosztatikussal szabályozó rendszer.

Kötődési minták csecsemőkorban

A kötődélmélet második nagy úttörője, Mary Ainsworth (1–2) fejlesztette ki a jól ismert laboratóriumi eljárást (az Idegen Helyzetet) a csecsemő kötődési viselkedésében megnyilvánuló belső munkamodelljének megfigyelésére. A csecsemők, számukra ismeretlen helyzetben, a gondozójuktól való rövid szeparációt követően négyfajta viselkedésminta valamelyikét mutatják. A *biztonságosan kötődő* csoportba tartozó csecsemők 1. az elsődleges gondozó személy jelenlétében szabadon explorálják az új környezetet; 2. szoronganak egy idegen jelenlétében és elkerülik az ideget; 3. elkeserednek a gondozó rövid távollététől, és annak visszatértekor gyorsan újra kontaktust keresnek vele; és 4. megnyugszanak a vele való kontaktustól, és visszatérnek az explorációhoz. Vannak azonban olyan csecsemők is, akiknél – viselkedéses szinten – nem tapasztalható szorongás a szeparáció következtében, nem keresik a gondozóval való közelséget a szeparációt követően, és nem részesítik előnyben a gondozót az idegennel szemben: ezek a csecsemők a *szorongó/elkerülő* kategóriába tartoznak. Egy harmadik kategóriába tartoznak a *szorongó/rezisztens* csecsemők, akik keveset explorálnak vagy játszanak, a szeparáció érzelmileg erősen felzaklatja őket, a szeparációt követően nagyon nehezen nyugtathatók meg, ellenállnak, testüket megfeszítik, kontrollálhatatlanul sírnak vagy passzívan nyűgösködnek. A gondozó jelenlétére vagy megnyugtató kísérleteire nem képesek megnyugodni, szorongásuk és haragjuk, úgy tűnik, megakadályozza őket abban, hogy a gondozó közelségéből nyugalmat merítsenek.

A biztonságos csecsemők viselkedése a gondozóval való jól koordinált, érzékeny interakciók élményén alapul, ahol is a gondozó nem ingerli túl a gyereket, és képes annak dezorganizált érzelmi válaszára úgy reagálni, hogy a csecsemő érzelmi stabilitása ismét helyreálljon. Épp ezért ezek a babák viszonylag kiegyensúlyozottak maradnak stresszes helyzetekben is. A negatív érzelmeket kevésbé élik át fenyegetőnek, számukra ezek az élmények jelentéssel bírnak és kommunikatív funkciót látnak el (47, 85). A szorongó/elkerülő módon kötődő gyermekekről feltételezhető, hogy olyan – gyakran ismétlődő – korai tapasztalatokkal rendelkeznek, amelyekben felzaklatott érzelmi állapotukat a gondozó személy nem tudta szabályozni, vagy ahol éppen az intruzív szülői magatartás eredményeképpen váltak túlingereltté. Ennek következtében ezek a csecsemők *túlszabályozzák* affektusaikat, és elkerülik az olyan helyzeteket, amelyek nagy valószínűséggel felzaklatnák őket. A szorongó/rezisztens kategóriába tartozó gyerekek *alulszabályoznak*, elkeseredésük viselkedéses megnyilvánulásait felerősítik, feltehetően azzal a szándékkal, hogy sikerüljön megfelelő reakciót kiváltaniuk a gondozó személyből. A fenyegetettségérzés kiválthatóságának küszöbértéke igen alacsony náluk, a csecsemőt teljesen lefoglalja a gondozóval való kapcsolat létrehozására és fenntartására irányuló törekvés, ugyanakkor frusztrálnak látszik még akkor is, amikor a kapcsolat elérhetővé válik (85).

A negyedik csoportba tartozó csecsemők gyakran mutatnak ellentmondásos, céltalannak tűnő, alkalmanként repetitív viselkedéseket, pl. rövid időre megmerevednek, kezüket tördelik, saját fejüket ütik, hajukat húzzák, vagy megközelítik, de aztán közelébe érve hirtelen elkerülik a gondozót. Ezek a csecsemők alkotják az ún. *dezorganizált/dezorientált* kötődési csoportot (66). Az ilyen csecsemők számára a gondozó egyszerre jelenti a félelem és a biztonság forrását, ezért a kötődési viselkedérendszer aktiválódása náluk erősen konfliktuózus motivációkat mozgósít. Nem meglepő, hogy az elhúzódozó vagy ismételt szeparációs élmények (20), az intenzív házastársi konfliktusok (71), vagy a súlyos mellőzés, illetve a testi vagy szexuális bántalmazás gyakran kapcsolódnak össze ezzel a viselkedésmintázattal (18). Ez az a csoport, amellyel részletesebben fogunk foglalkozni tanulmányunk további részében.

A kötődési rendszer mint az interperszonális kapcsolatok meghatározója

Bowlby (10) vetette fel, hogy a szelfről és a másikról kialakított belső munkamodellek minden további kapcsolat prototípusául szolgálnak. Ezek a modellek nem tudatos szinten funkcionálnak, és viszonylag stabilak maradnak az egész élet során (23, 24). A kötődés stabilitását demonstrálják az Idegen Helyzetben vizsgált csecsemőkkel végzett longitudinális vizsgálatok, amelyek a Felnőtt Kötődési Interjú (AAI) módszerét alkalmazzák serdülőkorban, illetve fiatal felnőtteknél (41). Ez utóbbi módszer egy olyan strukturált klinikai interjú, amely a gyermekkori kötődési kapcsolatokról őrzött emlékek személyes narratívumát elemzi. Az AAI értékelő rendszere a felnőtt egyént a következő kategóriák egyikébe sorolja be: 1. *biztonságos/autonóm*, 2. *bizonytalan/elutasító (dismissing)*, 3. *bizonytalan/önmarcangoló (preoccupied)* vagy *feldolgozatlan (unresolved)*. Ezek a kategóriák a veszteség vagy trauma korai élményeit elbeszélő narratívumok sajátos strukturális jellemzői alapján lettek kialakítva. A „biztonságos/autonóm” személyek értékesként írják le kötődési kapcsolataikat, azok szerepét életükben meghatározónak tartják, és ezzel kapcsolatos emlékeiket koherensen integrálják egy összefüggő narratívumba. Ezzel szemben a „bizonytalan” csoportokba tartozó egyének a kötődési élményekről szóló emlékeiket nehezen tudják azok érzelmi jelentésével integrálni. A „bizonytalan/elutasító” csoportba tartozók elkerülő jegyeket mutatnak azáltal, hogy tagadják emlékeiket, és idealizálják vagy leértékelik korai kapcsolataikat. A „bizonytalan/önmarcangoló” csoportba tartozók általában zavarodottak, sok haragot vagy passzivitást mutatnak a kötődési személyekkel kapcsolatban, gyakran panaszkodnak gyermekkori sérelmekre úgy, mintha az most történt volna, mintha a rezisztens csecsemő tiltakozását ismételnék. A „feldolgozatlan” kategóriába sorolt személyek a korai kötődési kapcsolatok reprezentációjának jelentős dezorganizációját mutatják, amely a gyermekkori traumát vagy a jelenbéli veszteséget leíró narratívumban megjelenő szemantikai vagy szintaktikai konfúzió formájában jelenik meg.

Több jelentős longitudinális tanulmány (50, 61, 92) 68–75 százalékos megfelelést mutatott ki a csecsemőkori és a felnőttkori kötődési klasszifikáció között. Ezek a százalékok igen magas szintű konzisztenciát jeleznek a csecsemőkori viselkedésmintázatok és a felnőttkori kötődési reprezentációk típusait illetően. A kötődési mintázatok hosszú távú

fennmaradásában az első életév során kialakult reprezentációk mellett természetesen ugyancsak fontos szerepet játszhat a konzisztens környezeti feltételek folyamatos jelenléte is. A kötődési kapcsolatok ugyancsak kulcsszerepet játszanak a deprivációs élmények generációkon keresztül történő átörökítésében. A „biztonságos” csoportba tartozó felnőtteknek 3–4-szer nagyobb valószínűséggel lesznek biztonságosan kötődő gyermekeik (89). Ez az összefüggés akkor is fennáll, ha a szülői kötődést a gyermek születése előtt mérik fel (86, 90). A megfigyelt varianciát a temperamentum és bizonyos környezeti faktorok (pl. az életeselemények, a társas támogatás mértéke vagy a pszichopatológia) mellett a szülői kötődési mintázatok is prediktálják (86).

A kötődési rendszer mint az interperszonális kapcsolatok meghatározója személyiségzavar esetén

Vannak bizonyítékok arra, hogy a gyermekkori rossz bánásmód, különösen a gyermekkori szexuális bántalmazás és a felnőttkori borderline személyiségzavar (BPD) között specifikus kapcsolat áll fenn (72). Ezeknek a felnőtteknek gyermekként gyakran olyan gondozójuk volt, aki maga is a súlyos BPD úgynevezett *borderline spektrumába* tartozott (81). Bowlby felvetését (10), amely szerint a gondozóval való korai tapasztalatok határozzák meg a későbbi kötődési kapcsolatok szerveződését, implicit vagy explicit módon többen is felhasználták a BPD pszichopatológiájának magyarázatában. Felvetették például, hogy a BPD-ben szenvedő személyeknél a korai kapcsolatban átélt megtámadottság, elutasítottság vagy fenyegetettség élményei érthetővé teszik és magyarázhatják azt, hogy jelenbeli kapcsolataikat is támadónak vagy elhanyagolónak érzékelik (9). Mások amellet érvelnek, hogy a BPD-ben szenvedő egyénekre sajátosan jellemző a félelemteli és önmarcangoló típusú kötődés, amely „az intimitástól való szorongás vagy az ezzel kapcsolatban érzett harag érzelmi mintáját” (27) tükrözi. A BPD-ben szenvedő betegek AAI narratívumait feldolgozó tanulmányok azt mutatják, hogy ezek a betegek leggyakrabban az „önmarcangoló” (preoccupied) jelölést kapják (33), és ezen belül is a zavarodott, a félelemteli és az elárasztott típusú alkategóriába tartozás tűnik a leggyakoribbnak (73). Nem meglepő, hogy ezek a betegek trauma- vagy bántalmazásélményeikkel kapcsolatosan gyakran a „feldolgozatlan” kategória jegeit mutatják.

A kötődés, valamint a borderline patológia elméleteit összekapcsolni igyekvő korai kísérletek az ambivalensen kötődő/önmarcangoló és a borderline csoportokra egyaránt jellemző közös sajátosságot hangsúlyozták, nevezetesen „a közelség folyamatos ellenőrzését, a kontaktus létrehozására irányuló könyörgő-esdeklő vagy más figyelem- vagy segítségkérő jelzéseket és a csimpaszkodó viselkedést” (48). Gunderson (48) hívta fel a figyelmet az egyedüllet elviselési képtelenségének és az elhagyástól való rettevésnek a tematikájára ezeknél a pácienseknél, amely egyben magyarázatot adhat a borderline betegek számos klinikai sajátosságára. E nézetnek ugyancsak megfelel a másikról kialakított stabil reprezentáció hiánya és a terapeuta átmeneti tárgyként, mintegy a páciens énjének kiterjesztéseként való használata, amely jellemző a borderline betegekre, akiknek önálló identitása hiányzik, és érzéseiket nem képesek sajátjukként megélni (69). Az átmeneti kapcsolatra utal ezeknél a betegeknél az átmeneti tárgyak használatának története, és az, hogy ilyen tárgyakat sokkal gyakrabban visznek be magukkal a kórházba, mint más pszichiátriai betegeknél szenvedő betegek (16).

Önmagában a kötődés normatív megfigyelése csecsemőkorban valószínűleg nem elégséges ahhoz, hogy a felnőttkori borderline viselkedést magyarázza. Nem kétséges, hogy a BDP-ben szenvedő betegek bizonytalan kötődést mutatnak, de a csecsemőkori vagy felnőttkori bizonytalan kötődés leírása több okból sem tűnik elegendőnek arra, hogy a borderline személyiségzavar klinikai jellegzetességeire adekvát magyarázattal szolgáljon:

1. A szorongó kötődés gyakori; a munkásosztályból merített mintákban a legtöbb gyermek szorongóan kötődik (15).
2. A csecsemőkori szorongó kötődési minták viszonylag stabil felnőttkori stratégiákkal járnak együtt (55); ezzel szemben a BPD-ben szenvedő egyének kötődési zavarának talán legmarkánsabb jellemzője éppen a stabilitás hiánya (51).
3. Egyes szerzők szerint az ambivalensen kötődő, rezisztens csecsemő haragos tiltakozása mély analógiát mutat a BPD-ben szenvedő egyének interperszonális kapcsolataira jellemző, mindent átható agresszivitással (27). A borderline betegek klinikai leírásában gyakran találkozhatunk a saját vagy a mások testére irányuló erőszakos támadással. Valószínű azonban, hogy az effajta erőszakra való hajlamosság nem azonosítható egyszerűen a rezisztens kötő-

déssel, hanem az egy további fontos összetevőt is tartalmaz, amely arra hajlamosítja ezeket az egyéneket, hogy cselekedeteikkel inkább a testre, mint a tudatra hassanak. Lehetséges, hogy valójában az agresszív kötődési impulzusok mentális reprezentálásának képessége sérült ezeknél a pácienseknél, és éppen ennek eredményeképpen vannak kitéve annak a veszélynek, hogy intim interperszonális kapcsolataikban az erőszakos cselekedetek váljanak dominánssá (39).

A kötődési tapasztalatok mint a szociális kognícióra vonatkozó készségek meghatározói

Ahhoz, hogy a kötődésre és a BPD-re vonatkozó megértésünket elmélyítsük, szükség van arra, hogy áttekintsük, milyen mechanizmusok mediálhatják a kötődés generációkon keresztül történő átvitelét. Első látásra úgy tűnhet, hogy erre a genetika adhat megfelelő magyarázatot. A szerzők laboratóriumában jelenleg is folyó longitudinális ikervizsgálat első eredményei azonban nem támasztják alá azt a hipotézist, hogy a kötődési típusok intergenerációs megfelelése különböző szintű konkordanciát mutatna egypetéjű és kétpetéjű ikrek esetében (32). A kötődés teoretikusai feltételezik, hogy a biztonságosan kötődő felnőttek érzékenyebbek gyermekeik szükségleteire, s így azt az elvárást erősítik meg a csecsemőben, hogy érzelmi diszreguláció esetén környezetük gyorsan és hatékonyan fog reagálni (8, 25). Némileg kiábrándító módon azonban a gondozó személy szenzitivitását mérő standard eszközök, úgy tűnik, nem tudják magyarázni a kötődési osztályozásban tapasztalható generációk közötti megegyezéseket (89). Egy ettől eltérő megközelítést képvisel Main (62) és Bretherton (13), akik egymástól függetlenül hívták fel a figyelmet a filozófus Dennett által *intencionális hozzáállásnak* nevezett jelenségre. Dennett (26) azt hangsúlyozza, hogy az embereknél az evolúció során kiválasztódott egy olyan viselkedésertelmezési képesség, mellyel mentális állapotok terminusaiban igyekeznek megérteni egymást, azaz egymásnak tulajdonított gondolatok, érzések, vélekedések és vágyak alapján próbálják értelmezni vagy elővételezni egymás cselekedeteit. Ha a gyermek képes arra, hogy nem reagáló anyja látszólag elutasító viselkedését az anya veszteségélménye miatti szomorúságának tudja be, ahelyett hogy egyszerűen csak elesettnek

és tehetetlennek érezné magát vele szemben, akkor ez megvédheti a gyermeket az összezavarodástól és attól, hogy a tapasztalt anyai attitűd következtében negatív énképet alakítson ki saját magáról. Az intencionális hozzáállás kialakulásának legbiztosabb jegye annak felismerése 3–4 éves kor körül, hogy a viselkedés téves vélekedésen is alapulhat (74).

A kognitív fejlődéslelektan kutatói számos tesztet dolgoztak ki a téves vélekedés megértésének mérésére, és a viselkedés mentális értelmezésének képességére mint *naiv tudatelméletre* utalnak. E tanulmány szerzői inkább a *mentalizáció* vagy a *reflektív funkció* megnevezéseket preferálják, amelyek ugyancsak a tudat- vagy gondolatolvasás azon képességére utalnak, melynek segítségével saját magunk és mások viselkedését mentális állapotok (vágyak és vélekedések) terminusaiban értjük meg. Elképzelésünk szerint (45) azonban az első életév végén a csecsemő a másik intencionális viselkedését még egy nem mentalizáló, *teleológiai* értelmezési modell alapján interpretálja, míg a mentális-intencionális hozzáállás csupán a második év során kezd kialakulni. A korábbi, „teleológiai hozzáállás” keretében a csecsemő az emberek viselkedését egyrésztől annak látható fizikai kimenetele és következményei – s nem pedig a cselekvőnek tulajdonított (mentális) vágy – alapján, másrésztől pedig a fizikai világnak a cselekvést korlátozó megkötései – s nem a valóságot reprezentáló (mentális) vélekedések tulajdonítása – alapján értelmezi. A kisgyermek teleológiai cselekvésertelmezési rendszerét a második és harmadik életév során egyre inkább felváltja a mentalista intencionális hozzáállás. 18 hónapos korban megjelenik a vágy mint mentális állapot fogalmának megértése (68, 75), ekkor fogja fel a gyermek először, hogy a másik személy cselekedeteit a sajátjaitól eltérő vágyak is vezérelhetik. Ugyancsak ebben a szakaszban a kisgyermek képessé válik arra is, hogy kikövetkeztesse a másik referenciális szándékát, amikor az a gyermek számára előzőleg ismeretlen tárgyakat nevez meg új szavakkal (5, 88). A második életévben a gyermek már verbálisan is utal saját, illetve mások (esetenként eltérő) vágyaira, és a harmadik életévben megjelennek a vélekedésekre utaló verbális kifejezések is (6). A már érettnak tekinthető mentalizációs képesség, amelyet a téves vélekedés tulajdonításának tudatelméleti feladatokban kimutatott képessége jelez, a negyedik év során jelenik meg (74). A négyéves kori naiv „tudatelmélet” kialakulása azonban még távolról sem jelenti ennek a fejlődési folyamatnak a végpontját. Valójában elmondható, hogy a reflektív funkciót sohasem lehet úgy elsajátítani, hogy az minden kö-

rülmények között tökéletesen működjön. Fokozott izgalmi állapotokban, illetve az intim kapcsolatok kontextusában mindannyian nehéznek találjuk, hogy a másik személy mentális világáról pontos reprezentációkat alakítsuk ki.

A szerzők megkísérelték operacionalizálni a felnőttek mentalizáló képessége terén található egyéni különbségeket a kötődés kontextusában, az AAI narratívumaiban megjelenő, mentális állapotokra (pl. téves vélekedésekre) vonatkozó leírások alapján. Ahhoz, hogy magas pontszámot lehessen elérni ezen a skálán, az elbeszélésnek a következő területeken kellett jó készségeket tükröznie: az illető tudatában van a mentális állapotok reprezentációs természetének; kifejezett erőfeszítéseket tesz a viselkedések mögött meghúzódó motivációk kiderítésére; és tudatában van annak, hogy a gyermek gondolatai és érzései igen gyakran és sokban különböznek a felnőttétől (40). A skála csak elhanyagolható mértékben korrelált az intelligenciakvócienssel (IQ) és az iskolázottsággal. A szerzők azt találták, hogy a gyermek születése előtt mért reflektív funkció értékei jól bejósolták a gyermek második életévében mért kötődési biztonságát. Apáknál és anyáknál egyaránt azt találták, hogy akik magas értéket értek el e képesség terén, azoknak három-négyszer nagyobb valószínűséggel lettek biztonságosan kötődőek a gyermekeik, mint azoknak, akiknek reflektív képessége alacsonynak bizonyult (35). A reflektív funkció képessége különösen fontos lehet akkor, amikor a gyermek kedvezőtlen élményeknek van kitéve. A deprivációt elszenvedett anyáknak sokkal nagyobb valószínűséggel lettek biztonságosan kötődőek a gyermekeik akkor, ha a reflektív funkciót mérő skálán magas értéket értek el (36). Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a hátrányos környezeti hatások intergenerációs átörökítésének ciklusa megszakadhat, ha a gondozó személy elsajátította az élményekre irányuló reflektív, mentalizáló hozzáállás képességét.

A kötődés és a szelf normális fejlődése

Azon túl, hogy a magas reflektív képességgel rendelkező szülők, akiknek saját gyermekkori élményei kedvezőtlenek voltak, nagyobb valószínűséggel képesek elősegíteni gyermekük biztonságos kötődésének kialakulását, arra is van evidencia, hogy a gyermek biztonságos kötődése maga is facilitálja a reflektív képesség kifejlődését. A biztonságosan

kötődő gyermekek hamarabb és nagyobb valószínűséggel mennek át egyes téves vélekedés feladatokon, mint bizonytalanul kötődő társaik (29, 34, 67). Azt találták, hogy a gondozó reflektív funkciója bejósolja a csecsemő kötődési biztonságát, amely viszont előre jelzi a gyermek tudatelméleti képességének korai megjelenését. Ezek az eredmények azt sugallják, hogy a gyermek tudatának megfigyelésére irányuló szülői képesség facilitálja a gyermeknél az emberi elme megértésének kialakulását, s következésképp a szelf szerveződését is a biztonságos kötődés mediációja által (37).

A biztonságosan kötődő gyermek a gondozó reflektív hozzáállásának tükrében önmagát mint gondolkodó és vágyakkal bíró személyt percipálja. A gyermek azt látja, hogy a gondozó őt *intencionális lénynek* tekintti, s így ez a szelf-reprezentáció internalizálódik az épülő szelf-struktúrába. Reflektív képességünk ennyiben intergenerációs szerzeménynek tekinthető. Olyan mértékben leszünk képesek magunkról és másokról vágyak és vélekedések terminusaiban gondolkodni, amennyire minket magunkat is intencionális lénynek tekintettek.

A kötődés három szinten vesz részt a reflektív funkció fejlődésében:

1. A klinikusok feltételezik, hogy a belső állapotok (szelf-állapotok) másodrendű reprezentációinak internalizációja a gondozó személy szenzitív reflektivitásától függ. A gyermek saját affektusairól kialakuló fogalmi nem közvetlen introspekció útján jönnek létre, hanem a gondozó személy a gyermek állapotaival kongruens érzelm kifejezései révén, amelyek internalizálódnak és reprezentációt nyernek (46, 87). A szelf-állapotok ezen másodlagos reprezentációi lesznek azok az építőkövek, amelyekből egy reflektív belső munkamodell felépíthető. A szelf-élményeknek a gondozó tükröző reakciói következtében kialakuló másodlagos reprezentációi előfeltételét képezik annak, hogy a gyermek túllépjen korai teleologikus viselkedésmoделljén, és képessé teszik őt arra, hogy mások belső állapotaikra utaló érzelm kifejezéseit és gesztusait mentálisan értelmezze. Az érzékenyen tükröző szülői környezet egyben hozzájárul az érzelmi tudatosság, illetve az affektív impulzusok feletti önkontroll kialakulásához is (46).

2. A teleologikus hozzáállástól az intencionális felé történő fokozatos elmozdulás egyik előfeltétele az, hogy a gyermek biztonságban érezze magát, mialatt a gondozó tudatállapotait explorálja. A biztonságosan kötődő gyermeknek megvan ez a biztonságérzete, amikor mentális állapotokat tulajdonít a gondozó viselkedésének magyarázatára. Ezzel

szemben az elkerülő gyermek – éppen biztonságérzete fenntartása érdekében – elkerüli a másik mentális állapotainak azonosítását, mivel azok a szelf számára veszélyt implikálnak. Az ambivalensen kötődő, rezisztens gyermek pedig elsősorban saját kétségbeesett érzelmi állapotára összpontosít, és ezért nem jut alkalmá a másik tudatának explorálására, ami nagyban megnehezíti a szoros interszubjektív kommunikáció létrejöttét. A dezorganizált gyermekek ebből a szempontból egy speciális kategóriát képeznek. Hiperérzékeny figyelemmel monitorozzák a gondozó viselkedését, s így szenzitizálódnak azokra a viselkedéses jegyekre, amelyek jelzik a másik szándékainak legváratlanabb változásait is. Így gyakran igen érzékenyen képesek felismerni a másik változó intencionális állapotait, ugyanakkor ezt a mentalizációs képességet nem képesek *saját* affektív állapotaik és szándékaik azonosítására is alkalmazni. Ennek következményeképpen a mentalizáció önszabályozó és szelf-szervező szerepe – mely a biztonságosan kötődő gyerekek fejlődésében központi szerepet játszik – a dezorganizált gyerekeknél sokkal kevésbé alakul ki.

Számos egymáshoz kapcsolódó oka lehet ennek: a) a dezorganizált csecsemő gondozója sokkal kevésbé megbízhatóan reagál kontingens módon a gyermek szelf-állapotaira, és következetesen egyoldalú a gyermek állapotainak érzékelését, valamint az azokra történő reflektálást illetően; b) a gondozó mentális állapota intenzív szorongást vált ki, vagy azért, mert a gondozó ijesztő viselkedése rosszindulatot sugall a gyermekre nézve, vagy mert a gondozó viselkedése félelmet tükröz; c) a gyermek figyelmi és értelmezési kapacitásának aránytalanul nagy részét kell a gondozó viselkedésének interpretációjára és elővételezésére fordítania, aminek az az ára, hogy saját szelf-állapotaira már nem tud kellően reflektálni. Lehet, hogy ezeknek a faktoroknak a kombinációja hozza létre azt, hogy a dezorganizált gyermek bizonyos körülmények között igen jól tudja értelmezni a gondozó tudatállapotait, viszont (ahogy azt más szerzők is felvetik) szegényesen olvassa saját mentális állapotait.

3. A gondozó személynek van még egy további fontos hozzájárulása is, amely valószínűleg kulcsfontosságúvá válik a fejlődés egy későbbi szakaszában. Tipikus esetben a gondozó – miközben a gyermekkel játszik – egyszerre teremt kapcsolatot a gyermek belső világával, és ugyanakkor fenntart egy kifelé irányuló, valóság szempontú perspektívát is (38, 87). A gyermek így tud elmozdulni a „pszichikus ekvivalencia”

szubjektív világától (amelyben a belső élmények és a külső valóság között még nem létezik különbségtétel) egy mentalizáló belső világ felé, ahol felismeri, hogy a szubjektív élmények a külvilágnak csak egyik lehetséges verzióját képviselik, azaz megérti, hogy gondolatai a valóság reprezentációjának és nem magának a valóságnak felelnek meg. Ez analóg az ödipális háromszöghelyzet kognitív hatását tárgyaló pszichoanalitikus elképzeléssel, amely szerint a két ember egymással megosztott valóságát a gyermek egyszer csak hirtelen a harmadik személy szemzőgéből kezdi el átélni (14). A szülők játékos bevonódása a gyermek belső világába átsegíti a gyermeket azon a korai fázison, amikor saját tudatának tartalmait csupán mint a külvilág hű másolatát képes felfogni.

Ez a három összetevő (az affektusok másodlagos reprezentációja, a gondozó intencionális reprezentációja és a szelf intencionális reprezentációja) felfegyverzi a gyermeket arra, hogy szembesülni tudjon a néha kíméletlen társas valósággal. A jól működő mentalizációs képesség kialakulása protektív szerepet játszik, míg a törékeny vagy alacsony szintű reflektív funkció prediktálja a védtelenséget, a könnyen sebezhetőséget későbbi traumatizáció esetén. A biztonságos kötődés és a reflektív funkció itt annyiban egymást átfedő konstrukcióknak tekinthetők, amennyiben a sérülékenység, amelyet a bizonytalan kötődés esetén megfigyelhetünk, elsősorban a gyermek ama bizonytalanságának tudható be, amely a valóságnak pszichés – és nem fizikai – realitásként való felfogásából ered. Intenzív traumatizáció esetén azonban még a biztonságosan kötődő, magas szinten mentalizáló gyermek is összeroppanhat. Ugyanakkor súlyos pszichoszociális stressz hiányában a jó mentalizációs képesség csupán marginális fejlődési előnyt biztosít. A BPD megértésében fontos, hogy a klinikusok ráhangolódjanak arra, hogy a páciens csak korlátozott szinten képes a mentális állapotok nyelvi megragadására és használatára a szelf-szerveződés és a társas világ megértésének terén.

A személyiségzavar intergenerációs modellje

A BPD szociális átörökítődésének szempontja fontos kulcs lehet e személyiségzavar természetének megértésében. A szerzők (33), valamint mások (73) vizsgálatai rámutattak arra, hogy milyen jelentős mértékben torzul a kötődési reprezentáció a BPD-ben szenvedő egyének-

nél. A szerzők vizsgálatában a BPD-vel diagnosztizáltakra túlnyomóan az önmarcangoló (preoccupied) kötődés volt jellemző, amely feldolgozatlan (unresolved) traumaélményekkel és a mentalizációs képesség feltűnő csökkenésével járt együtt. Egy másik tanulmányukban a szerzők borderline betegcsoportjukat egy egyéb szempontokból megfelelően illesztett, de nem borderline, törvényszéki pszichiátriára utalt betegcsoporttal hasonlították össze. Ez utóbbi csoportban az elutasító (dismissing) kötődési minta dominált, míg a feldolgozatlan (unresolved) traumára utaló jegyek kevésbé jelentek meg (holott a trauma jelenléte szempontjából a két csoport összehasonlítható volt). A reflektív képesség viszont még a borderline csoporténál is alacsonyabb volt (Levinson & Fónagy, még nem közölt vizsgálat).

A szerzők ennek alapján azt vetették fel, hogy egyes személyiségzavarban szenvedő egyének, akik gyermekkori bántalmazás áldozatai, a traumatizációval való megküzdésnek azt a módját választották, hogy mentalizációs képességüknek a kötődési személyre vonatkozó alkalmazását legátolták, s így elkerülték, hogy a másik rájuk irányuló bántalmazási szándékáról kelljen gondolkodniuk (31). S mivel a saját és a másik mentális állapotainak azonosítására irányuló mentalizációs képességüket e védekezés miatt folyamatosan gátolják, ezért csak pontatlan és meglehetősen sematikus, sztereotip benyomásaik alakulnak ki a gondolatokról és érzésekről. Ebből kifolyólag mérhetetlenül sérülékenyekké válnak az intim kapcsolatokban. Összefoglalva tehát, két tézis mellett érvelünk: (1) azok az egyének, akik korai traumát szenvedtek el, védekezésképpen gátolhatják mentalizáló képességüket; és (2) a személyiségzavar néhány jellemzője ebből a gátlásból eredhet.

A rossz bánásmód hatása a reflektív funkció kialakulására

Egyre halmozódnak a bizonyítékok arra, hogy a rossz bánásmód hátráltatja a gyermek mentalizációs képességének és éntudatosságának kifejlődését (7, 77, 78). Ez a helyzet a pszichés fejlődésben egy súlyos és ördögi körhöz vezethet. A mentális állapotok szegényes megértése, amely együtt jár a rossz bánásmóddal, felerősíti az átélt feszültség és stressz mértékét, ami a kötődési rendszer aktivációjához vezet. A közelségre való igény fennmarad, sőt talán még fokozódik is a bántalmazás okozta stresszhatás következtében. A mentális közelség túrhetetlenül

fájdalmassá válik, így a közelségre való igény testi szinten fejeződik ki. E helyzet eredményeképpen – paradox módon – a gyermek még inkább keresi az őt bántalmazó felnőtthez való fizikai, testi közelséget. A gyermek képességét a bántalmazó viselkedéséhez való adaptív alkalmazkodásra, annak módosítására vagy elkerülésére, csökkenti a mentalizációs hozzáállás korlátozott, legátolt volta, és így megnövekszik a további bántalmazások valószínűsége is. A paradox testi közelségkeresés és az egyidejű pszichés elkerülés a dezorganizált kötődés központi jellemzője, amelyet következetesen megfigyelhetünk bántalmazott gyermekek esetében.

Felmerül a kérdés, hogy miért ássa alá a bántalmazó családi környezet a reflektív funkciót? Először is, mert a másik mentális állapotának felismerése veszélyt jelenthet a fejlődő szelfre nézve. Az a gyerek, aki felismeri a szülő bántalmazó viselkedésében a feléje irányuló gyűlöletet és gyilkos indulatokat, rákényszerül, hogy saját magát értéktelennek és nem szerethetőnek lássa. Másodszor, az intencionális állapotok jelentése tagadhatóvá vagy torzíthatóvá válik: a bántalmazó szülők gyakran jelentenek ki olyan vélekedéseket vagy mutatnak olyan érzéseket, amelyek szöges ellentétben állnak viselkedésükkel. Harmadszor, a kötődés kontextusa és a nyilvános szféra, ahol a mentalizáció alkalmazása általános, mereven elkülönülnek. Végezetül, a diszfunkció nem feltétlenül magának a rossz bánásmódnak a következménye, hanem annak a családi atmoszférának, amely ezt övezi. Ismert tény, hogy az autoriter nevelés, amely oly gyakran kapcsolódik a rossz bánásmódhoz, elmaradást okoz a mentalizáció fejlődése terén (4). Az ilyen körülmények között nevelt kisgyermek és anyja nehezen tudnak játékos hozzáállást (3) felvenni interakcióik során, s így a mentalizáció fejlődését elősegítő, reaktív és tükröző társas környezet hiányozhat. A mentalizáló hozzáállás minden valószínűséggel olyan gyermekeknél sem fejlődik ki megfelelően, akik úgy érzik magukat gondozói környezetükben, mintha elhanyagolt fizikai tárgyak lennének.

Személyiségzavar és mentalizációs deficit

Vajon valóban vannak a személyiségzavarnak olyan jellemzői, amelyek a mentalizáció deficitjében gyökereznek? Csábító lenne amellet érvelni, hogy az erőszak, valamint a borderline állapotok bizonyos jel-

legzetességei magyarázhatóak egyrészt az elutasító (dismissing), másrészt pedig az önmarcangoló (preoccupied) típusú, nem mentalizáló szelf-szerveződés típusokkal. Ugyanakkor ez túlegyszerűsítése lenne a problémának. Ugyanis mindkét esetben léteznek a helyzetektől, illetve a kapcsolati típusoktól függő variációk. Például a kihágásokat elkövető serdülő nagyon is tudatában van a saját csoportjához tartozó egyének mentális állapotainak, és a borderline személyiség is hiperszenzitív lehet időnként a mentálhigiénés szakemberek és a családtagok érzelmi állapotaira.

A szerzők Kurt Fischer készségelméletének elveit (28) követve feltételezik, hogy a rossz bánásmód a reflektív funkció különböző helyzetítípusok és területek között megjelenő töredezettségét vagy hasítását vonhatja maga után. A fejlődés korai szakaszaiban egy bizonyos típusú interperszonális interakció területén megjelenő mentalizációs képesség nem feltétlenül generalizálódik rögtön a többi területre is, éppúgy, mint ahogy a folyadékállandóság megértése sem generalizálódik rögtön a térállandóság felfogására. A normál fejlődés során a viselkedés mentalizáló modelljének bizonyos fokú integrációja és generalizációja létrejön. A súlyos BPD-ben azonban a fejlődés eltérő irányt vesz, melyben a különálló készségek normális koordinációja nem jön létre.

A viselkedés teleológiai modellje mindenkinél fennmarad és bizonyos fokig finomodik, mivel számos helyzetben szolgáltat hasznos előrejelzést és adekvát magyarázatokat. A mentalizáló modellek viszont különösen és elsősorban az olyan komplex interperszonális helyzetekben értékesek, ahol konfliktussal, megtevesztéssel vagy irracionális viselkedéssel nézünk szembe. Sajnálatos módon a BPD-ben szenvedő egyének érzelmileg intenzív és intim kapcsolatokban mutatott viselkedését a nem reflektív belső munkamodellek uralják, mivel bármely olyan interperszonális helyzetben, ahol a kapcsolati reprezentációk működésbe lépésére van szükség, az elsődleges kötődési kapcsolat mintái fognak életbe lépni.

Dezorganizált kötődés és borderline személyiségzavar

Vajon miért indítanak el regressziót az érzelmileg súlyozott interakciók a nem mentalizáló gondolkodás irányába? Egyre több bizonyíték mutat arra, hogy a dezorganizált csecsemők gondozói gyakran reagál-

nak a csecsemő stresszállapotaira ellenségesen vagy tehetetlenül (59), disszociált vagy dezorganizált, ijesztő vagy rémült viselkedéssel (54, 79, 80). Ezekben az esetekben úgy tűnik, mintha a csecsemő érzelmi megnyilvánulásai a gondozó személyt átmenetileg képtelenné tennék arra, hogy gyermekét intencionális személynek tekintse, és ilyenkor a gondozó vagy erőteljesen visszahúzódóvá válik, vagy kommunikációs tévesztéseket, szerepkonfúziót, negatív, intruzív vagy a csecsemő számára rémisztő viselkedéseket produkál. Következésképp ezek a gyermekek saját stresszreakciójukat az elutasítottság vészjelzéseként fogják érzékelni, amely beindítja a teleologikus, nem mentalizáló működést. A növekvő feszültség és szorongás hatására a gyermek egy olyan szülő képét anticipálja, aki a szorongó, kétségbeesett vagy dühöngő gyermekre visszahúzódással reagál, amelyre a gyermek válaszképpen disszociatív reakciót produkál (57).

A szerzők szerint a reflektív funkció és ennek kötődési kontextusa központi szerepet játszanak a szelf-szerveződés kialakulásában. A gyermek kibontakozó szelf-reprezentációja az ún. primer, vagy *konstitucionális szelf* állapotainak (azaz a gyermek veleszületett affektív állapotainak és temperamentumbeli jellemzőinek) másodlagos reprezentációból épül fel. A dezorganizált kötődés esetén a kialakuló szelf-reprezentáció nem reprezentálja hitelesen a csecsemő primer szelf-állapotait. A belső élmények megnevezhetetlenek és kaotikusak maradnak, és a feldolgozatlan, nem tartalmazott affektusok további diszregulációhoz vezetnek.

Feltételezzük, hogy a csecsemő ösztönösen igyekszik kialakítani belső állapotainak reprezentációját. Ez a bio-pszichoszociális kötődési rendszer keretében úgy jön létre, hogy a gyermek különös érzékenységet mutat a társas környezet azon reakcióira, amelyek kontingens kapcsolatban állnak belső állapotait kifejező viselkedéseivel. Ha a csecsemő egy rémült vagy ijesztő gondozóval találja magát szembe, akkor az anyai harag, gyűlölet vagy félelem érzéseit fogja internalizálni, és a gondozó azon róla tükrözött képét, amelyben ő ijesztő és kezelhetetlen személyként jelenik meg. Mivel ez a kép aláássa az adaptív szelf-szerveződést, a gyermekben kialakul egy védekezési tendencia az internalizált szülői attitűdök externalizálására annak érdekében, hogy koherens szelf-reprezentációt tudjon létrehozni. A csecsemő dezorganizált kötődési viselkedése (66) megérthető úgy is, mint a gyermek kezdetleges kísérlete arra, hogy a szelf-reprezentáció elfogadhatatlan aspektusait kitörölje.

A kutatások azt mutatják, hogy a csecsemő dezorganizált/dezororientált viselkedését az első 5–7 év során fokozatosan felváltják olyan törékeny viselkedési stratégiák, amelyeknek célja a szülő kontrollálása vagy büntető stratégiák, vagy az életkornak nem megfelelő gondoskodási viselkedések segítségével (19, 63). A gondozó viselkedésének manipulálására tett ilyen jellegű kísérletek (42, 83, 91) lehetővé teszik a szelf egyes részeinek externalizációját, és korlátozzák a szelf-reprezentációba történő további erőszakos behatolásokat. Hasonló viselkedésminták figyelhetőek meg a kortársakkal való interakciókban is (53). További bizonyítékok vannak arra, hogy az ilyen gyermekek szülei azt élik át, hogy a gyermek átveszi a kapcsolatban a kontrollt, következésképp ezek a szülők saját magukat egyre tehetetlenebbnek élik át, és olyannak, mint aki képtelen gondoskodást nyújtani (43, 82).

Lyons-Ruth hajlamossági (diatézis) modelljét (68, 60) követve a szerzők a dezorganizált kötődés részeként kialakuló törékeny szelf-szerveződést sérülékenységi faktornak tekintik. Ezeknek a gyermekeknek a törékenyen felépített szelf-struktúrája különösen a későbbi traumára teszi őket érzékenyebbé. Mivel önmagukat nem tudják belülről átélni, ezért kénytelenek szelfjüket a külső jelzések segítségével mintegy kívülről érzékelni. A szelf-állapotok adekvát, másodlagos (szimbolikus) reprezentációinak hiánya folyamatos és intenzív vágyat kelt arra, hogy a belső káoszként átélt élmények megérthetőek legyenek. A gyermek szelf-fejlődése megreked, és a gyermek folyamatosan olyan internalizálható tárgyat keres, amely képes lenne szelf-állapotait integrálni. Katasztrofális módon azoknál a gyermekeknél, akik fejlődésük későbbi szakaszaiban is rossz bánásmódban részesültek, az internalizált másik nem egy neutrális, hanem sokkal inkább egy őt kínzó tárgy lesz. Mihelyt a másiknak ezek az aspektusai internalizálódtak a szelf-reprezentációba, rögtön elindul egy védekezési folyamat, melynek célja, hogy az elenséges, idegen reprezentációt kívülre helyezze, nemcsak azért, mert az nem illeszkedik a konstitucionális szelfhez, hanem mert természetét illetően üldöző jellegű. Mindez katasztrofális következményekkel jár az interperszonális kapcsolatokra és az affektív szabályozásra nézve (17).

Az itt leírt mechanizmus prototipikus példája lehet a projektív identifikáció pszichoanalitikus fogalmának. Még pontosabban, Elizabeth Spillius *evokatív projektív identifikációnak* (84) nevezte ezt a mechanizmust. A dezorganizált kötődés dezorganizált szelfet hoz létre. A személy, amikor egyedül van, sérülékeny és veszélyben érzi magát, mivel

az őt gyötrő, destruktív internalizált tárgy közelségétől nem tud menekülni, mivel azt saját szelfjén belülről érzékeli. Amint a kapcsolatok nem teszik lehetővé az externalizációt, ezek az egyének az eltűnés, a pszichés összeolvadás vagy a kapcsolati határok feloldódásának veszélyét élik át (49).

A borderline személyiségzavar tünettana

A következőkben saját modellünk szemszögéből foglaljuk össze tömören a borderline állapotok tünettanának legismertebb jegyeit.

1. A *szelf-érzet instabilitása* nagyon sok páciensnél a reflektív képesség, illetve a belső állapotokat (azaz érzéseket, vélekedéseket, vágyakat, és gondolatokat) helyesen leképező másodlagos reprezentációk hiányából fakad. A stabil szelf-érzet illúzióját csak olyankor élik át ezek a páciensek, amikor az idegen, kízó szelfet sikerül másokra projektálva externalizálni, és így időlegesen kontrolljuk alatt tartani. Ilyenkor az egyén aktív, önálló, kontrollt gyakorló cselekvőként éli meg magát, törékeny szelfje ellenére. Ezért azonban kemény árat fizet, mivel a másikat olyan viselkedésre kényszeríti, mintha az az ő belső reprezentációjának része lenne, miközben a valóságos kapcsolat lehetősége elvész, és a beteg nagy valószínűséggel kiprovokálja, hogy elhagyják.

2. A BPD páciensek jellegzetes érzelmi *impulzivitása* szintén kapcsolatba hozható azzal, hogy nem képesek saját emocionális állapotaik differenciált tudatosítására, ami az érzelmek szimbolikus reprezentációinak hiányából ered. A borderline betegek gyakran élnek át olyan intenzív érzelmi feszültségállapotokat, amelyeket nem képesek kontrollálni, mivel a mentalizáció, amely az affektív önszabályozás lényeges összetevője, náluk hiányzik. Az impulzivitás a prementálisztikus, testi cselekvéscentrikus stratégiák dominanciájának is köszönhető, különösen, ha az illető a kapcsolatot fenyegetőnek éli meg. Csak akkor élheti át valaki, hogy a másik viselkedésének megváltoztatására annak mentális állapotait kell befolyásolnia, ha az illető felfogja, hogy a viselkedést intencionális mentális állapotok okozzák. Máskülönben az egyedüli módja annak, hogy a másik személy viselkedését befolyásolja, az erőszakos fizikai cselekvés, a testi ráhatás útja.

3. Az *érzelmi labilitás és ingerlékenység* megértéséhez a BPD-ben szenvedő betegek valóságprezentációjának természetét kell átgon-

dolnunk. Az interperszonális sémák figyelemreméltóan rigidek a BPD-ben szenvedő betegeknél, mivel nem tudják elképzelni, hogy a másik személy a valóságról eltérő képet építhet fel, mint amit ők élnek át. A mentalizáció egyfajta pufferként működik: amikor mások cselekvései váratlanok, akkor ez a pufferfunkció lehetővé teszi, hogy az illető segédhipotéziseket alakítson ki a másik valószínű vélekedéseiről, amelyek alapján a tapasztalt viselkedés racionalizálható. Ez a mentalizációs értelmezési folyamat megakadályozhatja azt, hogy a másik váratlan viselkedését automatikusan fenyegetésként élje meg a páciens.

A traumatizált egyén ebből a szempontból is hátrányban van. A korai bántalmazások alapján megkonstruált belső munkamodellek elővetelzik, hogy a másik valószínűleg rosszindulatú lesz; s mivel az egyén – különösen stresszhelyzetben – képtelen segédhipotéziseket beindítani, ezért a veszélyérzet különösen felerősödik. A pszichikus ekvivalencia szintjén e veszélyérzetet a páciens valóságként éli át. Normális esetben a mentalizációs pufferhez való hozzáférés lehetővé teszi a valósághoz való játékos hozzáállást (87). Ezen a szinten a valóság megértéséről tudni lehet, hogy téves is lehet. Azonban ha valaki csak egy módon képes látni a dolgokat, akkor egy harmadik személynek, például a terapeutának arra tett kísérletét, hogy beláttassa a pácienssel egyoldalú látásmódjának helytelenségét, a páciens úgy fogja érzékelni, mintha megpróbálnák őt megőrizni.

4. *Szuiciditás.* A klinikusok számára jól ismert a borderline betegeknek a fizikai elhagyatástól való iszonyú félelme (48). Talán ez az a szempont, amely leginkább középpontba emeli a klinikus számára a dezorganizált kötődési modell jelentőségét, amellyel ezek a páciensek kénytelenek együtt élni. Ezeknek a betegeknek szükségük van a másokra ahhoz, hogy szelfjüket koherensnek éljék meg, s így az elhagyatás számukra azzal jár, hogy újra kell internalizálniuk az elviselhetetlen, idegen szelf-képet, amelynek következménye pedig a koherens szelf-érzet destrukciója. Az öngyilkosság ennek a szelfen belüli idegen másíknak a fantáziált megsemmisítését jelenti. Az öngyilkossági kísérletek gyakori célja éppen az, hogy megakadályozza az elhagyatás lehetőségét; utolsó segélykiáltásnak tűnnek a kapcsolat visszaállítására. A gyermek azt élhette át, hogy csakis valami szélsőséges cselekvés idézhet elő változást a felnőtt viselkedésében, és hogy gondozói általában szintén hasonló, kényszerítő módszereket alkalmaztak vele szemben viselkedése befolyásolására.

Míg az öngyilkosság és az önbántalmazás a dezorganizált kötődésű nőkre jellemző inkább, addig a hasonló patológiájú férfiaknál a másik ellen elkövetett erőszak a gyakoribb. Egy ilyen személy csak akkor tudja fenntartani a másikkal való kapcsolatát, ha az lehetővé teszi számára, hogy szelfje idegen részeit a másakra vetítve externalizálja. Az erőszakos cselekmények olyankor történnek meg, amikor a másik személy önálló mentális léte fenyegeti ezt az externalizációs folyamatot (30).

5. A *hasítás*, azaz a másik (vagy a szelf) részleges reprezentációja jól ismert akadálya az ezekkel a betegekkel történő adekvát kommunikációnak. A másik személy viselkedésének helyes értelmezése és predikciója a neki tulajdonított mentális állapotok alapján csak akkor lehetséges, ha a másiknak tulajdonított szándékok és gondolatok elmentmondásmentesek, s így koherens módon integrálhatóak. A bántalmazó személy egymásnak szögesen ellentmondó viselkedéseinek és megnyilvánulásainak tükrében ez a feladat reménytelennek tűnik, és éppen ez a mentalizációs deficit egyik meghatározó oka. A gyermek számára az egyetlen megoldás ahhoz, hogy koherens, ellentmondásmentes reprezentációt hozhasson létre a másik személy tudatáról, a másik reprezentációjának hasítása lesz. A másik ellentmondó vagy ambivalens intencióinak reprezentációit több, egymástól független, önmagában koherens és ellentmondásmentes alhalmazra hasítva (44) létrejön a másik személy egy idealizált és egy üldözött identitásának reprezentációja. Ennek eredményeképpen a másik viselkedésének mentális értelmezése és predikciója ugyan ismét lehetővé válik, de csak a társas valóság súlyosan torzított konstrukciójának segítségével. Az ilyen disszociatív mentalizáció gyakran vezet a másik mentális állapotainak téves megítéléséhez, viselkedésének helytelen elővételezéséhez, amelynek következménye a kiszolgáltatottság az újabb traumatizációra. A hasítás eredményeképpen ugyan az egyén képessé válik a másiktól mentalizáló képet alkotni, ez a kép azonban gyakran téves, túlegyszerűsített, és a mentalizáló interperszonális eszmecserének csak az illúzióját teszi lehetővé.

6. A BPD páciensek egyik további igen gyakori szubjektív élménye az *üresség* érzése, amely szinte egész életüket áthatja. Az belső üresség érzése egyenesen következik a szelf-állapotok másodlagos reprezentációinak hiányából, és abból a sekélyességből, amellyel – a mentalizációs deficit következtében – az illető a másokkal való kapcsolatát megéli. A mentalizáció megtagadása mélységes elszigeteltség élményét kelti. A másik-

hoz való tartozás, az intim együttlét élményének előfeltétele az, hogy a másoknak lelket és elmét tulajdonítsunk; a múlt és jelen folyamatosságának átéléséhez a mentális állapotok nyújtják az összekötő kapcsot. Talán az üresség, és ennek szélsőséges formája, a disszociáció szubjektív élményében jelenik meg ezeknél az egyéneknél legpregnansabban a jelentés hiánya, amelyet a mentalizáció sikertelensége okoz.

A javasolt modell bizonyos korlátai

Számos megszorítást kell tennünk a fenti modellel kapcsolatban. Először is a gondozásban jelentkező abnormalitások csak egyik lehetséges útját jelentik a mentalizációs problémák kialakulásának. A biológiai sebezhetőség, mint pl. a figyelem zavarai, szintén korlátozhatják a gyermek lehetőségét arra, hogy reflektív képességét kibontakoztathassa. A klinikusoknak tisztában kell lenniük azzal, hogy hasonlóan a fejlődés sok más területéhez, itt is egy finom, kétirányú oksági folyamat zajlik, amely az effajta biológiai sérülékenységgel tipikusan együtt jár. A sérülékenység interszónális konfliktushelyzeteket produkál, és korlátokat szab a gyermek képességeinek. A biológiai faktorok közvetlenül is korlátozhatják a mentalizációra való képességet, de hathatnak úgy is, hogy olyan helyzeteket teremtenek a környezetben, amelyek csökkentik a mentalizáció kibontakozásának lehetőségét.

Másodszor, BPD-ben szenvedő betegekkel dolgozó klinikusok gyakran számolnak be arról, hogy ezek a betegek időnként határozottan érzékenynek tűnnek mások mentális állapotaira, különösen a másik manipulációjának és kontrollálásának területén. De vajon ez azt jelenti-e, hogy a mentalizáció diszfunkciója valójában nem is játszik központi meghatározó szerepet a BPD-ben? Erre az ellentmondásra az a valószínű megoldás, hogy a súlyos személyiségzavarban szenvedő betegek valóban kifejlesztenek egy bizonyos szintű, nem tudatos (22) elmeolvasási készséget. A reflektív funkció képessége nem tűnik el teljesen és örökre. A mentalizáció fejlődési deficitje: 1) a specifikus belső munkamodellekre (kapcsolati mintákra) korlátozódik; 2) valószínűleg csak specifikus kötődési helyzetekben aktiválódik; és 3) lehet, hogy sokkal inkább az önreflektív működés (a szelf-állapotok megértésének) területén dominál, s nem annyira a másik mentális világának megértésénél.

Harmadszor, nem minden mentalizációs problémával küzdő egyén szülője borderline. Néhányuk, legalábbis a szerzők tapasztalatai szerint, magas reflektív képességekkel bír, ugyanakkor gyermekeikkel, illetve néha gyermekeik közül csak az egyikkel szemben súlyos problémákkal küzd. Az intencionális állapotokra való érzékenység hiánya nem globális változó, amely minden helyzetet egyaránt érint. Meglétét vagy annak hiányát mindig az adott gyermek–gondozó kapcsolat viszonylatában kell megítélni.

Pszichoterápia és mentalizáció

A pszichoterápia, bármely megjelenési formáját nézzük is, valójában a mentalizáció újraélesztéséről szól. Akár Marcia Linehan dialektikus viselkedésterápiás eljárását (56), John Clarkin és Otto Kernberg pszichoanalitikus pszichoterápiára tett javaslatait (21, 55), vagy Anthony Ryle kognitív analitikus terápiáját (76) tekintjük, mindegyik (1) a beteggel való kötődési kapcsolat kialakítását célozza; (2) ezt arra használja, hogy létrehozson egy olyan interperszonális kontextust, amelynek középpontjává a mentális állapotok megértése válik; és (3) megkísérel újra felépíteni (többnyire implicit módon) egy olyan helyzetet, amelyben a terapeuta a beteg szelfjét valóságosnak és intencionálisnak fogadja el és akként kezeli úgy, hogy a beteg is világosan érzékeli ezt.

A súlyos személyiségzavarban szenvedők pszichológiai terápiájának magva a reflektív folyamatok megerősítése. A terapeutának segítenie kell a beteget abban, hogy megértse és címkézni tudja saját emocionális állapotait, azaz hogy erősíteni tudja a másodlagos reprezentációs rendszert. Ezeknél a betegeknél a változást a tömör, specifikus értelmezés indítja be. E pácienseknek a terápiás folyamattal szembeni elkerülhetetlen destruktivitását aligha lehet adekvátan kezelni mögöttes agresszív szándékukra irányuló klasszikus jellegű értelmezésekkel vagy konfrontációval. Ehelyett inkább az olyan megjegyzések bizonyulnak hatékonyak, amelyek a cselekvésben való lereagálás érzelmi tartalmára mutatnak rá – azokra az érzésekre, amelyek konfúziót és dezorganizációt okoznak.

A mentalizáció hiányosságai impulzivitást szülnek, és a terápiás kapcsolat intenzívvé válása gyakran világít rá a páciensnek arra a nehézségére, hogy távolságot tudjon teremteni a belső és a külső valóság kö-

zött. A terapeuta feladata analóg a szülőkével, akik megteremtik a gyermek számára a mintha-játék kereteit – csak ebben az esetben a gondolatok és érzések hozzáférhetőségét teremti meg egy ilyen átmeneti terület létrehozása. A terapeutának hozzá kell szoknia, hogy a mentalizáció előfutáiraival dolgozzon. Feladata a teleológiai modellek intencionálisakká való átdolgozása. A páciens disszociált működés-módjának – amikor is a beteg semmit sem érez valóságosnak (legkevésbé a szavakat és a gondolatokat) – az olyan pillanatokkal való integrálása, amelyek során a szavak vagy képzetek hihetetlen erővel és destruktivitással bírnak, szinte elrettentően nehéz feladatnak tűnhet. Ugyanakkor eredmény csak akkor képzelhető el, ha a terapeuta képes arra, hogy a páciens mintha-világának részévé váljon, és megpróbálja azt valódivá tenni úgy, hogy közben elkerülje azt, hogy a gondolatok és a külső valóság közé egyenlőségjel legyen téve.

A terapeuta mentalizáló, feldolgozó hozzáállása végső soron képesé teszi a páciens arra, hogy önmagát mint gondolkodó, érző lényt találja meg a terapeuta tükrében, és hogy az így megszülető képet önmaga tudatának részeként integrálja szelfjébe. A belső és külső valóságot azonosként kezelő, nem reflektív élményfeldolgozási mód fokozatosan átalakul egy olyan élményfeldolgozássá, amely a belső világot sokkal nagyobb körültekintéssel és respektussal kezeli, úgy, mint ami különálló, és minőségileg különböző a fizikai valóságtól. Még ha itt meg is állna a munka, már akkor is sokat értünk volna el a viselkedés a beteg számára érthetővé, jelentésselivé és bejósolhatóvá tételének érdekében. A terapeuta mentalizáló attitűdjének internalizálása bővíti a beteg képességét arra, hogy ő maga is hasonló attitűddel forduljon saját élményei felé. A tudat és lélek iránti respektus a szelf és a mások iránti, és végső soron az emberi közösség iránti respektust vonja maga után. Ez az a hozzáállás, amely ösztönzi és szervezi a terápiás törekvést, és a lehető legnyilvánvalóbban járul hozzá a klinikusok pszichológiai örökségéhez.

Hámori Eszter fordítása

IRODALOM

1. AINSWORTH, M. D. S. (1985): Attachments across the lifespan. *Bull. N. y. Acad. Med.* 61: 792–812.
2. AINSWORTH, M. D. S.–BLEHAR, M. C.–WATERS, E.–WALL, S (1978): *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
3. ALESSANDRI, S. M. (1992): Mother-child interactional correlates of maltreated and nonmaltreated children's play behavior. *Devel. & Psychopathol.* 4: 257–270.
4. ASTINGTON, J. (1996): What is theoretical about the child's theory of mind?: A Vygotskian view of its development. In: Carruthers, P.–Smith, P. K. (szerk.): *Theories of theories of mind*. Cambridge: Cambridge University Press. 184–199.
5. BALDWIN, D. A.–MARKMAN, E. M.–BILL, B.–DESJARDINS, R. N.–IRWIN, J. M.–TIDBALL, G. (1996): Infants' reliance on a social criterion for establishing word-object relations. *Child Dev.* 67: 3135–3153.
6. BARTSCH, K.–WELLMAN, H. M. (1995): *Children talk about the mind*. Oxford: Oxford University Press.
7. BEEGLY, M.–CICCHETTI, D. (1994): Child maltreatment, attachment, and the self system: Emergence of an internal state lexicon in toddlers at high social risk. *Devel. & Psychopathol.* 6: 5–30.
8. BELSKY, J.–ROSENBERGER, K.–CRNIC, C. (1995): The origins of attachment security: „Classical” and contextual determinants. In: Goldberg, S.–Muir, R.–Kerr, J. (szerk.): *John Bowlby's Attachment Theory: Historical, Clinical and Social Significance*. Hillsdale, NJ: Analytic Press. 153–184.
9. BENJAMIN, L. S. (1993): *Interpersonal diagnosis and treatment of personality disorder*. New York: Guilford Press.
10. BOWLBY, J. (1969): *Attachment and Loss, Vol. 1: Attachment*. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
11. BOWLBY, J. (1973): *Attachment and Loss, Vol. 2: Separation: Anxiety and Anger*. London: Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis.
12. BOWLBY, J. (1980): *Attachment and Loss, Vol. 3: Loss: Sadness and Depression*. London: Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis.
13. BRETHERTON, I. (1991): Intentional communication and the development of an understanding of mind. In: Frye, D.–Moore, C. (szerk.): *Children's theories of mind: Mental states and social understanding*. Hilldale, NJ: Lawrence Erlbaum. 271–289.
14. BRITTON, R. (1998): *Belief and Imagination*. London: Routledge.
15. BROUSSARD, E. R. (1995): Infant attachment in a sample of adolescent mothers. *Child Psychiatry Hum. Dev.* 25: 211–219.
16. CARDASIS, W.–HOCHMAN, J. A.–SILK, K. R. (1997): Transitional objects and borderline personality disorder. *Am. J. Psychiatry.* 154: 250–255.
17. CARLSSON, E.–SROUFE, L. A. (1995): Contribution of attachment theory to developmental psychopathology. In: Cicchetti, D.–Cohen, D. J. (szerk.): *Developmental Psychopathology. Vol. 1: Theory and Methods*. New York: Wiley. 581–617.
18. CARLSSON, V.–CICCHETTI, D.–BARNETT, D.–BRAUNWALD, K. (1989): Disorganised/dis-oriented attachment relationships in maltreated infants. *Developmental Psychology* 25: 525–531.

19. CASSIDY, J.–MARVIN, R. S. (1992): *Attachment organization in preschool children: Coding guidelines*, in: Seattle, MacArthur Working Group on Attachment – Unpublished Coding Manual.
20. CHISOLM, K. (1998): A three year follow-up of attachment and indiscriminate friendliness in children adopted from Russian orphanages. *Child Dev.* 69: 1092–1106.
21. CLARKIN, J. F.–KERNBERG, O. F.–YEOMANS, F. (1999): *Transference-Focused Psychotherapy for Borderline Personality Disorder Patients*. New York, NY: Guilford Press.
22. CLEMENTS, W. A.–PERNER, J. (1994): Implicit understanding of belief. *Cognitive Development.* 9: 377–395.
23. COLLINS, N. R.–READ, S. J. (1994): Representations of attachment: The structure and function of working models. In: Bartholomew, K.–Perlman, D. (szerk.): *Advances in Personal Relationships Vol 5: Attachment Process in Adulthood*. London: Jessica Kingsley Publishers. 53–90.
24. CRITTENDEN, P. M. (1990): Internal representational models of attachment relationships. *Infant Mental Health Journal.* 11: 259–277.
25. DE WOLFF, M. S.–VAN IJZENDOORN, M. H. (1997): Sensitivity and attachment: A meta-analysis on parental antecedents of infant attachment. *Child Dev.* 68: 571–591.
26. DENNETT, D. (1987): *The intentional stance*. Cambridge, Mass: MIT Press.
27. DUTTON, D. G.–SAUNDERS, K.–STARZOMSKI, A.–BARTHOLOMEW, K. (1994): Intimacy-anger and insecure attachments as precursors of abuse in intimate relationships. *Journal of Applied Social Psychology.* 24: 1367–1386.
28. FISCHER, K. W.–KENNY, S. L.–PIPP, S. L. (1990): How cognitive processes and environmental conditions organize discontinuities in the development of abstractions. In: Alexander, C. N.–Langer, E. J.–Oetzel, R. M. (szerk.): *Higher stages of development*. New York: Oxford University Press. 162–187.
29. FONAGY, P. (1997): Attachment and theory of mind: Overlapping constructs? *Association for Child Psychology and Psychiatry Occasional Papers.* 14: 31–40.
30. FONAGY, P. (1999): Male perpetrators of violence against women: An attachment theory perspective. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies.* 1: 7–27.
31. FONAGY, P. (1991): Thinking about thinking: Some clinical and theoretical considerations in the treatment of a borderline patient. *Int. J. Psychoanal.* 72: 1–18.
32. FONAGY, P.–FEARON, P.–TARGET, M. (1999): How can children in the same family have different attachment classifications? In: *Society for Research in Child Development Biennial Meeting, Albuquerque, New Mexico April 1999*.
33. FONAGY, P.–LEIGH, T.–STEELE, M.–STEELE, H.–KENNEDY, R.–MATTOON, G. et al. (1996): The relation of attachment status, psychiatric classification, and response to psychotherapy. *J. Consult. Clin. Psychol.* 64: 22–31.
34. FONAGY, P.–REDFERN, S.–CHARMAN, T. (1997): The relationship between belief-desire reasoning and a projective measure of attachment security (SAT). *Developmental Psychology.* 15: 51–61.
35. FONAGY, P.–STEELE, H.–MORAN, G.–STEELE, M.–HIGGITT, A. (1991): The capacity for understanding mental states: The reflective self in parent and child and its significance for security of attachment. *Infant Mental Health Journal.* 13: 200–217.
36. FONAGY, P.–STEELE, M.–STEELE, H.–HIGGITT, A.–TARGET, M. (1994): Theory and practice of resilience. *J. Child. Psychol. Psychiatry.* 35: 231–257.
37. FONAGY, P.–TARGET, M. (1997): Attachment and reflective function: Their role in self-organization. *Devel. & Psychopathol.* 9: 679–700.

38. FONAGY, P.–TARGET, M. (1996): Playing with reality: I. Theory of mind and the normal development of psychic reality. *Int. J. Psychoanal.* 77: 217–233.
39. FONAGY, P.–TARGET, M. (1995): Understanding the violent patient. *Int. J. Psychoanal.* 76: 487–502.
40. FONAGY, P.–TARGET, M.–STEELE, H.–STEELE, M. (1998): *Reflective-Functioning Manual, version 5.0, for Application to Adult Attachment Interviews*. London: University College London.
41. GEORGE, C.–KAPLAN, N.–MAIN, M. (1985): *The Adult Attachment Interview*, in. Unpublished manuscript, Department of Psychology, University of California at Berkeley.
42. GEORGE, C.–SOLOMON, J. (1998): Attachment disorganization at age six: Differences in doll play between punitive and caregiving children. In: *International Society for the Study of Behavioural Development, Bern, Switzerland 1998*.
43. GEORGE, C.–SOLOMON, J. (1996): Representational models of relationships: Links between caregiving and attachment. In: George, C.–Solomon, J. (szerk.): *Defining the Caregiving System* (Infant Mental Health Journal, Volume 17). New York: John Wiley.
44. GERGELY, G. (2000): Mahler reapprached: New perspectives on normal autism, symbiosis, splitting and libidinal object constancy from cognitive developmental theory. *Journal of the American Psychoanalytic Association.* 48(4): 1197–1228.
45. GERGELY, G.–CSIBRA, G. (1997): Teleological reasoning in infancy: The infant's naive theory of rational action. A reply to Premack and Premack. *Cognition.* 63: 227–233.
46. GERGELY, G.–WATSON, J. (1996): The social biofeedback model of parental affect-mirroring. *Int. J. Psychoanal.* 77: 1181–1212.
(Magyarul: Gergely G.–Watson, J. (1998): A szülői érzelmi tükrözés szociális biofeedback modellje. *Thalassa* 9(1): 56–105.
47. GROSSMAN, K. E.–GROSSMANN, K.–SCHWAN, A. (1986): Capturing the wider view of attachment: A reanalysis of Ainsworth's Strange Situation. In: Izard, C. E.–Read, P. B. (szerk.): *Measuring emotions in infants and children*. New York: Cambridge University Press. 124–171.
48. GUNDERSON, J. G. (1996): The borderline patient's intolerance of aloneness: Insecure attachments and therapist availability. *Am. J. Psychiatry.* 153: 752–758.
49. GUNDERSON, J. G. (1984): *Borderline Personality Disorder*. Washington, DC: American Psychiatric Press.
50. HAMILTON, C. (1994): *Continuity and discontinuity of attachment from infancy through adolescence* [doctoral dissertation]. UC-Los Angeles.
51. HIGGITT, A.–FONAGY, P. (1992): The psychotherapeutic treatment of borderline and narcissistic personality disorder. *Br. J. Psychiatry.* 161: 23–43.
52. HOFER, M. A. (1995): Hidden regulators: Implications for a new understanding of attachment, separation and loss. In: Goldberg, S.–Muir, R.–Kerr, J. (szerk.): *Attachment Theory: Social, Developmental, and Clinical Perspectives*. Hillsdale, N. J.: The Analytic Press, Inc. 203–230.
53. JACOBOVITZ, D.–HAZEN, N.: Developmental pathways from infant disorganization to childhood peer relationships. In: Solomon, J.–George, C. (szerk.): *Attachment disorganization*. New York: Guilford Press. Kiadás alatt.
54. JACOBOVITZ, D.–HAZEN, N.–RIGGS, S. (1997): Disorganized mental processes in mothers, frightening/frightened caregiving and disoriented/disorganized behavior

- infancy. In: Jacobovitz, D. (szerk.): *Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development*. Washington, DC.
55. **KERNBERG, O. F.–CLARKIN, J. F.** (1993): Developing a disorder-specific manual: The treatment of borderline character disorder. In: Miller, N. E.–Barber, J. P.–Docherty, J. P. (szerk.): *Psychodynamic Treatment Research: A Handbook for Clinical Practice*. New York: Basic Books. 227–246.
56. **LINEHAN, M. M.** (1993): *Cognitive-Behavioural Treatment of Borderline Personality Disorder*. New York: Guilford.
57. **LIOTTI, G.**: Disorganization of attachment as a model for understanding dissociative psychopathology. In: Solomon, J.–George, C. (szerk.): *Attachment disorganization*. New York: Guilford. Kiadás alatt.
58. **LYONS-RUTH, K.–BRONFMAN, E.–ATWOOD, G.**: A relational diathesis model of hostile-helpless states of mind: Expressions in mother-infant interaction. In: Solomon, J.–George, C. (szerk.): *Attachment disorganization*. New York: Guilford. Kiadás alatt.
59. **LYONS-RUTH, K.–BRONFMAN, E.–PARSONS**: Maternal disrupted affective communication, maternal frightened or frightening behaviour and siorganized infant attachment strategies. In: Vondra, J.–Barnett, D. (szerk.): *Typical patterns of infant attachment: Theory, research and current directions*. Monographs of the Society for Research in Child Development. Kiadás alatt.
60. **LYONS-RUTH, K.–JACOBOVITZ, D.** (1999): Attachment disorganization: Unresolved loss, relational violence and lapses in behavioral and attentional strategies. In: Cassidy, J.–Shaver, P. R. (szerk.): *Handbook of attachment theory and research*. New York: Guilford.
61. **MAIN, M.** (1997): Attachment narratives and attachment across the lifespan. In: *Fall Meeting of the American Psychoanalytic Association*. New York.
62. **MAIN, M.** (1991): Metacognitive knowledge, metacognitive monitoring, and singular (coherent) vs. multiple (incoherent) model of attachment: Findings and directions for future research. In: Parkes, C. M.–Stevenson-Hinde, J.–Marris, P. (szerk.): *Attachment Across the Life Cycle*. London: Tavistock–Routledge. 127–159.
63. **MAIN, M.–CASSIDY, J.** (1988): Categories of response to reunion with the parent at age 6: Predictable from infant attachment classifications and stable over a 1-month period. *Developmental Psychology*. 24: 415–426.
64. **MAIN, M.–GOLDWYN, R.** (1994): *Adult Attachment Rating and Classification System, Manual in Draft, Version 6.0*. Unpublished manuscript, University of California at Berkeley.
65. **MAIN, M.–KAPLAN, N.–CASSIDY, J.** (1985): Security in infancy, childhood, and adulthood: A move to the level of representation. Monographs of the Society for Research in Child Development. 50: 66–104.
66. **MAIN, M.–SOLOMON, J.** (1990): Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In: Greenberg, M.–Cicchetti, D.–Cummings, E. M. (szerk.): *Attachment during the preschool years: Theory, research and intervention*. Chicago: University of Chicago Press. 121–160.
67. **MEINS, E.–FERNYHOUGH, C.–RUSSEL, J.–CLARK-CARTER, D.** (1998): Security of attachment as a predictor of symbolic and mentalising abilities: a longitudinal study. *Social Development*. 7: 1–24.
68. **MELTZOFF, A. N.** (1995): Understanding the intentions of others: Re-enactment of intended acts by 18-month-old children. *Developmental Psychology*. 31: 838–850.

69. **MODELL, A.** (1963): Primitive object relationships and the predisposition to schizophrenia. *Int. J. Psychoanal.* 44: 282–292.
70. **MORRIS, H.–GUNDERSON, J. G.–ZANARINI, M. C.** (1986): Transitional object use and borderline psychopathology. *Am. J. Psychiatry.* 143: 1534–1538.
71. **OWEN, M. T.–COX, M. J.** (1997): Marital conflict and the development of infant-parent attachment relationships. *Journal of Family Psychology.* 11: 152–164.
72. **PARIS, J.–ZWEIG-FRANK, H.–GUZDER, H.** (1993): The role of psychological risk factors in recovery from borderline personality disorder. *Compr. Psychiatry.* 34: 410–413.
73. **PATRICK, M.–HOBSON, R. P.–CASTLE, D.–HOWARD, R.–MAUGHAN, B.** (1994): Personality disorder and the mental representation of early social experience. *Developmental Psychopathology.* 6: 375–388.
74. **PERNER, J.** (1991): *Understanding the Representational Mind.* Cambridge, Mass: MIT Press.
75. **REPACHOLI, B. M.–GOPNIK, A.** (1997): Early reasoning about desires: Evidence from 14- and 18-month-olds. *Developmental Psychology.* 33: 12–21.
76. **RYLE, A.** (1997): *Cognitive Analytic Therapy and Borderline Personality Disorder: The Model and the Method.* Chichester, UK: John Wiley & Sons.
77. **SCHNEIDER-ROSEN, K.–CICCHETTI, D.** (1991): Early self-knowledge and emotional development: Visual self-recognition and affective reactions to mirror self-image in maltreated and non-maltreated toddlers. *Developmental Psychology* 27: 481–488.
78. **SCHNEIDER-ROSEN, K.–CICCHETTI, D.** (1984): The relationship between affect and cognition in maltreated infants: Quality of attachment and the development of visual self-recognition. *Child Dev.* 55: 648–658.
79. **SCHUENGELO, C.** (1997): *Attachment, Loss, and Maternal Behavior: A Study on Intergenerational Transmission.* Leiden, The Netherlands: University of Leiden Press.
80. **SCHUENGELO, C.–VAN IJZENDOORN, M.–BAKERMANS-KRANENBURG, M.–BLOOM, M.:** Frightening, frightened and/or dissociated behavior, unresolved loss and infant disorganization. *J. Consult. Clin. Psychol.* Kiadás alatt.
81. **SHACHNOW, J.–CLARKIN, J.–DIPALMA, C. S.–THURSTON, F.–HULL, J.–SHEARIN, E.** (1997): Biparental psychopathology and borderline personality disorder. *Psychiatry.* 60: 171–181.
82. **SOLOMON, J.–GEORGE, C.** (1996): Defining the caregiving system: Toward a theory of caregiving. In: George, C.–Solomon, J. (szerk.): *Defining the Caregiving System* (Infant Mental Health Journal, Volume 17). New York: John Wiley.
83. **SOLOMON, J.–GEORGE, C.–DEJONG, A.** (1995): Children classified as controlling at age six: Evidence of disorganized representational strategies and aggression at home and at school. *Devel & Psychopathol.* 7: 447–463.
84. **SPILLIUS, E. B.** (1994): Developments in Kleinian thought: Overview and personal view. *Psychoanalytic Inquiry.* 14: 324–364.
85. **SROUFE, L. A.** (1996): *Emotional development: The organization of emotional life in the early years.* New York: Cambridge University Press.
86. **STEELE, H.–STEELE, M.–FONAGY, P.** (1996): Associations among attachment classifications of mothers, fathers, and their infants: Evidence for a relationship-specific perspective. *Child Dev.* 67: 541–555.
87. **TARGET, M.–FONAGY, P.** (1996): Playing with reality II: The development of psychic reality from a theoretical perspective. *Int. J. Psychoanal.* 77: 459–479.

88. TOMASELLO, M.–STROSBERG, R.–AKHTAR, N. (1996): Eighteen-month-old children learn words in non-ostensive contexts. *J. Child Lang.* 23: 157–76.
89. VAN IJZENDOORN, M. H. (1995): Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: A meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview. *Psychol. Bull.* 117: 387–403.
90. WARD, M. J.–CARLSON, E. A. (1995): Associations among Adult Attachment representations, maternal sensitivity, and infant-mother attachment in a sample of adolescent mothers. *Child Dev.* 66: 69–79.
91. WARTNER, U. G.–GROSSMAN, K.–FREMMEER-BOMBRIK, E.–SUESS, G. (1994): Attachment patterns at age six in South Germany: Predictability from infancy and implications for pre-school behaviour. *Child Dev.* 65: 1014–1027.
92. WATERS, E.–MERRICK, S.–ALBERSHEIM, L.–TREBOUX, D.–CROWELL, J. (1995): From the strange situation to the Adult Attachment Interview: A 20-year longitudinal study of attachment security in infancy and early adulthood. In: *Society for Research in Child Development*. Indianapolis, May 1995.

SZELLEMKÉPEK. SCHIELE-FESTMÉNYEK ELEMZÉSE

Zay Balázs

Részletek egy tavaly megvédett művészettörténeti Ph.D. disszertációból (Nyelvük az isteneké. Egon Schiele életművének elemzése mélylélektani megközelítésben).

Schiele 1890-ben született, és 1918-ban, 28 évesen hunyt el, s a legkiemelkedőbb osztrák képzőművészeti életművek egyikét hagyta hátra. Aktív részese volt a századforduló bécsi szellemi pezsgésének. A pszichoanalízis kibontakozásának idején működött Bécsben, alkotásai mégsem ezért, hanem tartalmuknál fogva igénylik elsősorban a pszichoanalitikus megközelítést. Kettlen próbálkoztak ezzel korábban (Walrod /1978/; Knafo /1993/), kevés művet érintve és számos kérdést megválaszolatlanul hagyva vagy vitathatóan megközelítve. A disszertációban pszichoanalitikus képzőművészeti műelemzés indoklása, a felhasznált mélylélektani irányzatok és a művészeti előzmények bemutatása, a művész gyermekkorának pszichoanalitikus szempontok szerint történő tárgyalása után a Schiele-életmű különböző csoportjainak összefüggésrendszeréről esik szó, majd Schiele kiválasztott műveinek részletes elemzése következik keletkezésük sorrendjében.

A képek reprodukciói megtalálhatók a legújabb oeuvre-katalógusban (Kallir 1990). A jegyzet tartalmazza a katalógusszámokat (JK P = festmények, JK D = rajzok). A képek címe a félreértéseket elkerülendő minden esetben az említett életműjegyzékben szereplő német cím magyar fordítása. Az idézetek fordításai lehetőség szerint tükrözik a szövegek nyelvi sajátosságait, beleértve a helyesírási hibákat is.

Víziszellemek I¹, Víziszellemek II²

Az 1907-es illetve 1908-as évszámmal jelzett képeket mint a Klimtet imitáló pályakezdő Schiele jellemző műveit gyakran említik, de jelentésük megragadására eddig nem fordítottak különösebb figyelmet. A minta több Klimt-alkotás: a *Vízikigyók* két változata (1904–1907), az immendorfi kastélyban 1945-ben elégett *Halotti menet* (1903), a *Mozgó víztükör* (1898), a *Halvér* (1898), s a *Beethoven-fríz* legeleje, valamint *A költészet* hosszú bal oldali része. Nyilvánvaló, hogy e Klimt-művek keverednek Schiele két alkotásában. A *Vízikigyók* idillikus szépsége halotti menetté vált.

Schiele két képen is nőalakok úsznak balról jobbra. Szögletesek, kis-sé művesek, merevek. A végzet asszonyai, ha a freudi kasztrációs komplexust idézzük fel, ijesztő, kasztráló nőknek nevezhetjük őket. Ez olyan momentum, ami gyakran fordul elő később a Schiele-életműben (csonka végtagok).

A két Schiele-képen azonban nemcsak nőalakok szerepelnek. Különös, hogy emellett a jelentős mozzanat mellett mennyire elsiklott Schiele kommentátorainak figyelme. A korábbi változaton egy kopasz kisfiú tűnik fel közvetlenül a középvonaltól balra, szorosan a felső nőalakhoz simulva. Mintha ő vinné bal kezével magához ölelve. Talán meg is csókolja. Ezenfelül a kép bal szélén a két teljes profillal ábrázolt nőalak között úszik egy kopasz férfialak is. Mintha csak árny volna.

A későbbi változaton is ott van a kopasz férfialak a két domináns nőalak között. Ezúttal nem sötét, de mivel a nőalakokkal ellentétben semmi plasztikus, semmi díszes nincs rajta, megint csak árnyszerű. A gyermek azonban már nincs a felső víziszellem mellett. Feltűnik viszont valami egészen különös: egy erősen satírozott kisebb fej a férfifej mögött. A kis alak ugyanúgy úszik együtt a kopasz, testetlen férfival, mint a korábbi változaton a felső nőalakkal. A különös kis alak feje zöldes, akár csak a víz, amelyben úsznak, fején pedig korona van.

A nőalakokat Schiele női családtagjaival azonosíthatjuk. Schiele családjában apja halála után csak nők maradtak: anyja, Melanie nővére és Gerti húga. A két kép térbeli elrendezése ezt alátámasztja. Elöl, középen úszik egy nőalak, amelynek nem látjuk a fejét. Kikerült a képből. Ő Schiele édesanyja, aki nem azért került ki a képből, mert fia an-

¹ JK P 31.

² JK P 107.

nak rendje és módja szerint túljutott az ödipális konfliktuson, a latencia és az adolescencia korán, s felnövekedve egészségesen fordult más nők felé, hanem mert anyja lélektani értelemben véve nem volt elég jó anya, nem tudta megadni fiának mindazt, amire annak szüksége lett volna. A két, mindkét változaton teljes profillal ábrázolt nőalak Melanie és Gerti. Az a látszólag jelentéktelen részlet, hogy az alsó alaknak mindkét verzión formás, díszes fejfedője van, alátámasztja ezt, mivel Melanie különösképp kedvelte a pompás kalapokat.³ Már csak azért is a felső nőalakot kell Gertivel azonosítani, mert Schiele hozzá kötődött jobban, s a korábbi változaton ő viszi a kisgyermeket, akit viszont magával Schielével kell azonosítanunk. Mivel szimbolikus ábrázolásról van szó, minden további nélkül lehetséges, hogy Schiele kisgyermek, húga pedig érett nő. Arra is gondolnunk kell azonban, hogy bizonyos mértékig a valóságban is így volt ez. Schiele nem tudott az apával való azonosulás által túljutni az anyjához fűződő erotikus vonzódáson, így azt Gerti húgával továbbélte.

A kopasz férfialak Adolf Schiele, a művész apja, aki képben van, hiszen Schiele hiányolja, vágyik rá, nem tud szabadulni tőle. Ő azonban meghalt, már csak árnyként van jelen. Nincs hatalma, nincs ereje. Kopaszsága ezzel van összefüggésben. Ha jobban megnézzük ezt az alakot, valami nagyon különös tűnik fel. Hasonlít I. Ferenc József császárra. Érdekes mozzanat. A háttérben sok mindenre rálelhetünk. Egyrészt a Schiele-képek egy további előzményére. Eszerint a képek létrejöttéhez hozzájáruló hatások között Klimt *Halotti menet* című képén túl egy másik menetet is találunk, a császár uralkodásának hatvanadik évfordulójára rendezett ünnepi felvonulást: a *Kaiserhuldigungsfestzugot*. Ezt éppen 1908-ban rendezték, előkészületei tehát egybeestek a szóban forgó Schiele-képek keletkezésével. A nagy eseményről Schielének léptenyomon hallania kellett. Kokoschka plakátot és kosztümterveket is készített erre a parádés alkalomra.

A két Schiele-alkotás háttérében tehát, úgy tűnik, ott a *Kaiserhuldigungsfestzug* is. Klimt napfényes, csábos sellőket ábrázoló képei nem egyszerűen a komor *Halotti menet* című képpel keveredtek. A *Kaiser-*

³ Lásd a Melanie-t díszes kalapban ábrázoló 1906-os fényképet (Comini 1974, 8. ábra), a Melanie-t ábrázoló 1908-as ceruzarajzot (JK D 189), amelyen a fejdísz a haj folytatása és kontrasztja, valamint a *Fekete kalapos nő* (Gertrude Schiele) című festményt (JK P 151), melyen Schiele hűgát a nővére tervezte, tőle kölcsönzött ruhában ábrázolta.

huldigungsfestzug bizonyos mértékig ugyancsak halotti menet, hiszen az öreg császár idejétmúlt, már-már halott világ képviselője volt. Ő is afféle kopasz árnyfigura volt, a történelem is árnyékot vetett rá, rég nem volt már ereje igazán kézben tartani mindazt, ami birodalmában és családjában történt. A megfelelések Schiele családjával szerfelett direktek. A motívum azonban ambivalens. A hódolat – *Huldigung* – legmeghatározóbb része volt Schiele apjához fűződő viszonyának is. Éppen az ödipális konfliktus idején nő meg a gyermek életében az apa szerepe, s gyakran hallani, amint gyerekek királynak, császárnak titulálják apjukat. Szoros az összefüggés az *Atyaisten előtt térdelő ifjúval*⁴ is.

Az első verzión kopasz csecsemő úszik a Gertivel azonosított felső nőalak mellett. Kopasz ő is, hiszen nem kapott erőt az apától, aki ugyancsak tar fejjel, árnyként úszik hátul. A második verzión már nincs itt. Átment a császárra emlékeztető alakhoz. Nagyobb lett, fejére pedig korona került. Zöldes színe s a korona alapján nem lehet kikerülni a béka gyakori mesebeli motívumával való kapcsolat említését. Schiele – hiszen a második változaton ez az alak jelképezi őt – elvarázsolt királyfi. Elvarázsolta a meg nem oldott ödipális konfliktus, elvarázsolta Gerti, akibe beleszeretett, s akivel szabadon játszhatott. Elvarázsolta a nő, akit nem tudott elfelejteni ideiglenesen, hogy a tanulásba belefeledkezve meg is érjen a genitális fázis megengedett felnőttkori szexualitására.

⁴ JK P 152.

Az ambivalencia mind az apafigura, mind a szexuális vonatkozás kapcsán megragadható. Ha halott is, gyenge is az apa, szükség van rá a továbblépéshez, ha tiltott is a szexualitás, szükség van rá a fejlődéshez, sőt éppen rajtuk keresztül vezet a kibontakozás, a továbbfejlődés útja.

Nemcsak a képek datálása, hanem a Schielével azonosított alak nagysága is alátámasztja azt a feltételezést, hogy a két festmény szerint Schiele átment Gertitől az apafigurához. Elvárásolt királyfi ugyan, de (még és már) van koronája. A győzelem megszerzésére, a probléma megoldására még van lehetőség, s bár még elvárásolt királyfi, azzal, hogy Gertitől átment az apafigurához, fejére került a korona.

A Selbstseher-képek

Schiele legborzalmasabb önábrázolásai a *Selbstseher*-képek és a velük szoros rokonságban lévő alkotások: *A magukat nézők I*⁵ és a *Világfájdalom (Önarckép)*⁶ 1910-ből, a *Delírium*⁷, a *Próféták (Kettős önarckép)*⁸, *A lírikus (Önábrázolás)*⁹, a *Látomás és sors (Önarckép)*¹⁰ és *A magukat nézők II (Halál és férfi)*¹¹ 1911-ből. Nem kétséges, hogy Schiele életének legkritikusabb időszakához kötődnek ezek a képek. Kulcsfontosságúak tehát az egész életmű értelmezése szempontjából is.

Schiele ambivalensen viszonyult a sorozathoz, bizonyosan a háttérükben meghúzódó erős élmények miatt. A *Világfájdalom*ra Schiele ráfestett egy másik képet. Az ekkortájt keletkezett alkotások egyikéről a következőképp nyilatkozott Oskar Reichelnek¹²:

„Kedves dr. O. R. Nem tudok, anélkül, hogy hízelegni akarnék Magának, műértőbbet, mint Maga Bécsben. – Ezért, kimondottan, küldtem Magának az egészen új sorozatból való képet. – Idővel teljes mértékben meg lesz győződve felőle, amint elkezd nem ránézni, hanem belenézni. A kép az,

⁵ JK P 174.

⁶ JK P 175.

⁷ JK P 190.

⁸ JK P 191.

⁹ JK P 192.

¹⁰ JK P 194.

¹¹ JK P 193.

¹² Oskar Reichel, orvos és műgyűjtő, aki Schiele néhány jelentős festményének és számos rajzának birtokosa volt.

amelyről G. Klimt úgy nyilatkozott, boldog lenne, ha ilyen arcokat látna. – Biztos, hogy jelenleg ez a legnagyobb, amit Bécsben festettek. – Aki nevet ezen, az ellenséges a művészetemmel szemben, irigy a művészetemre stb. Miért legyenek mindig csendben, ha ez az igazság. E. S.”¹³ Nem tudni, melyik képre vonatkoznak Schiele szavai, aligha lehet kétséges azonban, hogy ez a képcsoport alkotta az említett egészen új sorozatot.

A magukat nézők első változatán az alakok térdelnek. Ily módon kapcsolódik a kép Minne szobraihoz és az *Atyaisten előtt térdelő ifjúhoz*

¹³ Nebehay 1979, 165.

is. Az első alak szétteszi a lábát, ami utal a genitális szféra hangsúlyosságára. A has keskeny volta a napraforgóképekkel erős rokonságot mutató önábrázolásokkal állítja párhuzamba a festményt. A *Világfájdalom* és a *Delírium* cím egyaránt módosult tudatállapotra utal. Az első inkább a búskomorság, a második pedig a bizonytalanság érzésével kapcsolatos. A kettő össze is függ, hiszen a depresszió mélyülésével együtt növekszik a bizonytalanság érzése. A *Világfájdalom* alakjának ferdesége az elemek fenyegette növényeket juttatja eszünkbe. Az ember szomorú mint a városok a veszélyeztetettség és az elmúlás miatt. A *Delírion*on két alak tűnik fel, jobbra ott a városra történő utalás, középen fallikus szimbólum, mögötte, körötte mintha hegy volna, meglehetősen hasonló ahhoz, amelyet a *Hegy a folyó mentén*¹⁴ ábrázol. Az alakok lehajtják fejüket – akárcsak a szél fújta növények. A *Prófétákon* ismét a keskeny has. Világos és sötét kettőse az alakok egymást kiegészítő voltára utal.

A halál és a férfi, a két alak ugyanaz is meg nem is. Még az sem egyértelmű, hogy ki kicsodát néz, hiszen a cím: *Die Selbstseher*. Magukat nézik, magukat látják tehát mindketten. Egyvalaki – kétségbeesetten.

A *lírikus* egyedül mutatja Schielét. A kép további információval szolgál a vékony has értelmezése tekintetében. Formailag ugyanis a vékony has falloszra emlékeztet. Amint a napraforgó az éltető nap felé fordul, úgy fordul a pénisz is az életet adó és fenntartó nő felé.

Erős című akvarelljén¹⁵ Schiele naturalisztikusan ábrázolta az erekciós péniszt. Az alsó végtagok csonkoltak. *Önarckép csupasz hassal* című egykorú alkotásán¹⁶ a pénisz helye kívül esik a képtéren. Az *Önarckép maszturbálva, fekete drapériával körülvéve* című képen¹⁷ láthatnánk, de nem látjuk a péniszt, csak Schiele kezeit. A három kép ugyanazt fejezi ki. Pénisz és has között nemcsak formai megfelelést találunk. A has ugyanis az éhséggel kapcsolatos, az erekciós pénisz pedig a szeretetkapcsolatra, az egyesülésre éhes férfihez tartozik. Az életben maradáshoz primer módon orális bevitel teszi lehetővé, s a szeretett személy hiánya révén egyre csak növekszik az inkorporáció jelentősége. A bekebelezés és az inkorporáció szavak a primer mintára utalnak, a csecsemő azonban nemcsak mértéktelenül szophat anyja melléből, nem szabad hát abba a tévedésbe esni, hogy az éhség, az elemi vágyakozás és az orális jelleg

¹⁴ JK P 187.

¹⁵ JK D 948.

¹⁶ JK D 946.

¹⁷ JK D 947.

miatt az introjekciónak rögtön a legregresszívebb nivójára gondolunk. Az éhes ember eszik, a szomjas ember iszik, s mindkettőt a száján át teszi, akkor is, ha mértékkel eszik, módjával iszik. Az *Erös* című képen a hatalmas pénisz és a csonkolt láb a veszteség és a vágy erősségét mutatja. A szenvedő ember fel akarja hívni magára a figyelmet. A maszturbálás maga szintén lehet egészséges is, és beteges is. Mindenesetre Schiele eszerint ki tudta magát elégíteni, amikor erre szüksége volt, s ettől kezdve mindenekelőtt az a kérdés, hogy ez betegesen rögzül-e, avagy eltűnik a körülmények kedvezőbbé válása esetén, nyilvánvalóan összefüggésben azzal, hogy a szorongattatás idejének kényszerű inkorporációja miként történt.

A sorozat megértéséhez segítséget nyújthat négy portré 1910-ből: *Karl Zakovsek festő portréja*¹⁸, *Dr. Erwin von Graff portréja*¹⁹, *Arthur Roessler portréja*²⁰, *Eduard Kosmack kiadó portréja*²¹. Zakovsek bal keze lóg, jobbával fejét tartja. Roessler testét védi két vízszintes kezével. Az oeuvre releváns alkotásainak áttekintése világossá teszi, hogy ez Schielénél a depresszióval, az erőtlenséggel, a lehullással áll kapcsolatban. Von Graff karja erőt mutat, kész a védelemre. Hasonlóan felfelé tartja karját a lírikus is, de erőtlenül. Míg von Graff karjai pihenés közben is erőt fejeznek ki, a lírikus minden erejét összeszedve is épp meg tudja tartani a kezét. Mintha von Graff büszkén mutatná baljával az erő forrását, mikor jobb könyökére teszi bal kezét. Schiele viszont gyengén támasztja bal lábán nyugvó bal kezével jobb csuklóját. Ugyanez a kompozíció jelenik meg egy rajzon is: *Önarckép mint vezekelő*²². Ha javarészt felmenői követték is el azokat a hibákat, bűnöket, melyek Schiele Doppelgänger-kríziséhez vezettek, vezekelnie neki magának kell. *A magukat nézők* második változatán is ott a különös kéztartás. Csonkolt bal kar tartja a még mélyebben lévő jobb kart. A karok ábrázolásának természetellenes voltára többen is felhívták a figyelmet. Az egész sorozat értelmezéséhez a főalak tekintete és tartása adja a kulcsot. Kosmack. Ő néz így, ő tartja így magát. A szó szoros értelmében is, ugyanis ez a lényege mindkét ábrázolásnak. Kosmack összeszedi lelkieréjét, és hipnotikus tudásával uralja a lelki folyamatokat. Ez a szegény magát néző pedig szintén összeszedi minden erejét és tartja magát. Éppen olyan egyenesen foglal helyet a képtér középvonalában mint Kosmack. Ez az egyetlen kép, amelyen egyértelműen más a férfi és más a halál. A halál elhúzza a fejét, mintha azt kérdezné magában: „Lehet, hogy mennem kell?”, s már fordulna is. A többi képen párhuzamosságot vagy komplementaritást láttunk, ezen már nem.

¹⁸ JK P 160. Karl Zakovsek, festő, együtt tanult Schielével a bécsi művészeti akadémián, a Neukunstgruppe tagja.

¹⁹ JK P 161. Erwin von Graff, nőgyógyász, aki megengedte Schielének, hogy a bécsi női klinikán csecsemőkről és nőkről rajzokat készítsen.

²⁰ JK P 163. Arthur Roessler, művészeti író, Schiele egyik legfőbb támogatója, több róla szóló publikáció szerzője, a festő verseinek kiadója.

²¹ JK P 165. Eduard Kosmack haladó szellemű művészeti folyóiratok kiadója, aki hipnózissal is foglalkozott.

²² JK D 942.

A vékony has és az izgalmi állapotban lévő pénisz kapcsolata kielégülési vágyra és kielégítetlenségre utal. A karok pedig tehetetlenségre. Nem tud úgy tenni mint von Graff, de megpróbál: összeszedi minden lelkieréjét mint Kosmack.

Comini helyesen figyelt fel arra, hogy Schiele egyedül volt, amikor élete mélypontján az általa is sorozatnak tartott képcsoportot festette. Még nem csatlakozott hozzá Wally²³. Társa az anyjától elkért nagy tükör volt. Hangulatát megülte az említett kielégítetlenség és tehetetlenség. Szinte lehetetlen az okok és okozatok rekonstruálása, annak megállapítása, mennyiben hatott Schielére a romantikus Doppelgänger-hagyomány, a bizonytalannal gyakori magányos, tükör előtti festés. A Selbstseher-képcsoport kapcsán sok mindenről szót kell ejteni. Magától értetődő a deperszonalizáció említése. Az egymástól néhány lépésnyire elkülönült két testben való megkettőződött létállapot, az egyedüllét, az elutasítottság érzése mindenképpen összeköti a Schiele ábrázolta szituációt és a deperszonalizáció jelenségét. Ezzel azonban csöbörből vödörbe kerültünk, mivel nem eléggé feltárt – és semmiképpen sem egységes – körképről van szó, így nem tudni, ennek felidézése segíti-e jobban Schiele helyzetének megértését, avagy fordítva, Schiele esete szolgál-e inkább adalékkal a deperszonalizációs jelenségek jobb megértéséhez. A deperszonalizáció klinikai képét is torzult percepció, ugyanakkor a realitáskontroll megmaradása jellemzi. Maga a cím – *Die Selbstseher* – is arra utal, hogy összefüggésbe hozható Schiele élménye és a deperszonalizáció körképe. Ugyanakkor Schiele esete speciális. Ugyanis egy alkotó életút részeként jelent meg a deperszonalizáció jelenségével összefüggésbe hozható élmény, ráadásul az, ami más esetekben szokatlan, Schielénél megszokott volt. Ő eddig is magában egyesítette a résztvevő és a megfigyelő szerepét. Részben éppen ezáltal tudott túljutni mindazon, amibe a sors belekényszerítette. *Vízió és sors* – a sorozat egyik darabjának címe, egyúttal az egész élet és életmű kulcsmozzanata is, ugyanis a sors láttatta magát Schielével, és rendre reakcióra készítette. Mekkora a távolság *A magukat nézők* első és második változata között! Tisztán formai szempontból nézve is, hiszen az elsőben még inkább a korai Schielét láthatjuk, aki törekedett a kifejező tekintetek ábrázolására, míg a másodikban az érett Schielét fedezhetjük már fel, aki

²³ Valerie (Wally) Neuzil. Klimt modellje, majd 1911 és 1915 között Schiele barátnője és modellje volt.

nél teljes mértékben egybeesik a kifejezendő és a kifejező.²⁴ De lényegi tekintetben is nagy utat tett meg Schiele a két kép között. Az első kevésbé tragikus. Tehát vagy az átélés kisebb, vagy a háritás nagyobb. Köztes ábrázolásoknak tekinthető a *Delírium* és a *Próféták (Kettős önarckép)*. Ezeken nagyobb a tudatállapot módosultsága, s nagyobb a két alak közti párhuzam is. *A magukat nézők II (Halál és férfi)* talán végpont, hiszen maximális az átélés, de erős az összpontosítás is, minek következtében is megkezdődött a tudatosság növekedése és a két alak elválása: a halál távolodni kezd, a férfi pedig marad. A delírium, a hipnózis kétirányú. Az elragadtatásban a sors láttatja magát Schielével, aki viszont a kosmacki erő kifejtéssel hatást gyakorol a sorsfolyamatra. Ha a sorozat egy másik darabjának a címét – *A lírikus* – idézzük fel, azt mondhatjuk, a sors megjelenítése egyúttal a sors alakítása is.

Comini skizofréniáról beszélt a sorozat kapcsán, amit csak bizonyos megszorításokkal fogadhatunk el.²⁵ Egyrészt maga is utalt arra, hogy ez lehet művészi, s nem patológiás természetű. Másrészt nem szabad elfelejtkezni arról, hogy Amerikában egészen mást jelent a skizofrénia, mint Európában. Ezt jól szemlélteti az a kísérlet, amelynek során az Egyesült Államokból 133, Nagy-Britanniából pedig 194 pszichiáter adott véleményt öt angol és három amerikai betegről videofelvételek alapján.²⁶ Az eredmény mehökkentő volt: egyetlen beteg kapcsán neurózisról 19 amerikai és 37 brit, affektív pszichózisról 10 amerikai és hét brit, hisztériáról négy amerikai és 105 brit, személyiségzavarról 10 amerikai és 146 brit, szkizofréniáról pedig 92 amerikai és négy brit pszichiáter beszélt. Az Egyesült Államokban honos gyakorlat általánosabb értelemben véve elmebetegséget ért skizofrénián. A képek skizoid jellege nem jelenti azt, hogy szűkebb értelemben skizofréniáról beszélhetnénk velük kapcsolatban. Schielénél közvetlenül az egyedüllét váltotta ki a kérdéses élményt. Nem véletlenül. Ez is arra utal, hogy Schiele a riemann depresszív típushoz tartozott. Különbözőségeik ellenére sem vonható éles határ a skizoid és az affektív jelenségek között. A kleini paranoid–szkizoid és depresszív pozíció egymásutániságot feltételez

²⁴ Jane Kallir az Oskar Reichelnek küldött Schiele-levellet *A magukat nézők I* kapcsán idézte, kevésbé valószínű azonban, hogy Klimt ezzel kapcsolatban tett volna említést az arc kiemelkedő ábrázolásáról.

²⁵ Comini 1974, 84, 186.

²⁶ Szakács 1997, 49–53.

ugyan, ugyanakkor a kettő fellépése egyáltalában nem szigorúan egymás után következik be. Éppen a kleini fejlődési fokoknak megfelelően az affektív meghatározottságú regresszió egy idő után elérheti a paranoid–skizoid pozíció szintjét is. Ha megállíthatatlanul a pusztulás felé sodor valakit a depresszió, előbb-utóbb eléri a paranoid–skizoid pozíciót. A depresszív kétségbeesés (tárgyvesztés) végül skizoid széteséshez (szelfvesztés) vezet.

Szkizofréniások rajzaira emlékeztető módon eltorzított arcok tűnnek fel Schiele *Arckép, fej*²⁷, *Önarckép*²⁸, *Önarckép barna kalappal*²⁹ és *Önarckép mellénnyel*³⁰ című képén, valamint egy másik *Önarckép mellénnyel* címet viselő ábrázolásán³¹. A *Selbstseher*-sorozat elidegenedett, kongó arcai is szkizoid jellegűek. Walrod hangsúlyozta, hogy néhány képen az anyával együtt ábrázolt magzat vagy kisgyermek feje és keze nem érintkezik a testtel: *Halott anya I*³², *A géniusz születése (Halott anya II)*³³, *Anyá és gyermek II*³⁴. Tulajdonképpen *A magukat nézők II (Halál és férfi)* is azt mutatja, meglehetősen eltávolodott egymástól fej, kar és kéz. Vajon tényleg résztárgyakra történő skizoid szétesésre utal ez? Egy 1911-es akvarell – *Ülő lány, szemből*³⁵ – például igen erősen hasonlít *A géniusz születése* magzatára, ezen is kiugrik a bal kéz és a fej az ijedten meredő szemekkel, ugyanakkor nem beszélhetünk résztárgyas érzékelésről, legfeljebb a résztárgyakra való széthullás veszélyének érzékeléséről, amivel Schiele – életútja párhuzamos példa erre – szembe is helyezhette a neki modellt ülő lányt.

Schielénél jó néhány skizoid jellemző mutatható ki, regresszióban érintette a paranoid–skizoid pozíciót, de sosem esett ennek a szintnek a fogságába, minden alkalommal vissza tudott térni a depresszív pozícióba. Az összes szkizoid jellegű élmény nyomasztó, erős, de végül sikerrel elhárított benyomásnak tűnik. Az állapot maga, úgy tűnik, nem fixálódott. Schiele a grandiózus fantáziákkal el tudta hárítani a halott

²⁷ JK P 226.

²⁸ JK D 697.

²⁹ JK D 702.

³⁰ JK D 703.

³¹ JK D 704.

³² JK P 177.

³³ JK P 195.

³⁴ JK P 225.

³⁵ JK D 789.

anya támadását. Schielénél ez az észlelés fixálódott, de a negatív anyai hatás nem érte el azt a mértéket, amely alapvető módon határozta volna meg az énejlődést.

Érdeemes a Selbstseher-képeket összevetni Kubin két releváns alkotásával, az *Önmegfigyeléssel* és az *Emlékművel*. Mindkettőn külön, egymással szemben van a levágott fej és a test többi része. Schiele Selbstseher-képein a teljes alakot és alteregóját láthatjuk. Schiele mindenekelőtt a kleini depresszív pozícióban sérülhetett, a paranoid–skizoid pozíción sikerült szerencsésen túljutnia. Kubin paranoid–skizoid és Schiele depresszív sérülése azonban mélységük tekintetében is különbözik egymástól. Schiele sérülése a depresszív pozícióban nem haladta túl olyan mértékben a neurotikus szintet, hogy tartós pszichotikus állapotokat eredményezett volna. Schiele erősen sérült preverbálishan–preödipálishan, de elkerülte a bálinti alaptörést. Az anya és a gyermek kapcsolatában, mivel mindketten a másikra voltak utalva, rendre helyreállhatott Elvira halálát megelőzően az a kötődés, ami biztosította mindkét fél omnipotens és depresszív attitűdjét.³⁶ Ezzel a gyermek Schiele elkerülhette a szelf szétesését. A magány, a kétségbeesés vált meghatározó problematikává, ami regresszióban a szelf fragmentációjával fenyegetett, a grandiózus szelf azonban aktivizálódni tudott az ilyen helyzetben. Schiele vissza tudta állítani a depresszív pozíciót. A depresszív pozíció feszültségei révén aktivizálódott mániás elhárítások elégségesnek bizonyultak a törés elkerüléséhez, és hosszú távon fennmaradt a sikeres helyreállítás lehetősége is. A paranoid–skizoid pozícióban annyi megvonás érhet, hogy a szétesés mint benyomás erősen rögzült, de nem történt visszafordíthatatlan pusztulás, mely mint állapot rögzült volna. A későbbi traumák már a bálinti alap fölötti szinten érték Schielét. Elvira halála az ödipális szint elérése táján történt, s ha az alapszintig menően rázta is meg valami Schielét, ekkor már az alapszint többé-kevésbé kialakult egységét ez nem érintette végzetesen. Ödipálishan azután megint erősen sérült, de nem rendült meg vele végzetesen az alapszint integritása. Bálint nagyon szépen ragadta meg a preverbális–preödipális sérülések egészen sajátos világát. Schiele úgy sérülhetett az alapszinten, hogy a sérülést később verbalizálni, egész tárgyas formában vizualizálni tudta. Amikor megfogalmazta az anya vakságát, visszataszító és ha-

³⁶ A festő nővére, Elvira, akkor hunyt el intrauterin szifilisz fertőzés következtében, amikor öccse éppen elérte a mahleri tárgykonstancia időszakát. Az eset alighanem alapjaiban rendítette meg az anya önbizalmát.

lott voltát, a gyermek ijedtségét, a veszély észlelését, szembe tudott szállni mindezzel, s integritása rövid távon nem csökkent annyira, amennyire hosszú távon nőtt. Kibírta a Selbstseher-sorozat ábrázolta kínokkal teli állapotokat, a kétségbeesés ellenére is egészben tudta megfigyelni magát.

Különösen a *Delírium* és a *Vízió és látomás (Önarckép)* kapcsán kell említést tenni arról a levélről, amelyet 1910. augusztus 25-én írt Peschka³⁷ és Schiele Gertinek. Peschka azt írta: „Egon beszél éjszaka elmúlt éjszaka, azt mondta, a Papája volt nála és ez tényleg volt nem álomban – sokat beszélt hozzá!” Schiele pedig a másik oldalon: „Tényleg szép spiritiszta élményt éltem át ma, ébren voltam de a szellemtől elvárázsolva, amely felébredésem előtt jelentkezett, mialatt beszélt velem, dermedt és néma voltam.”³⁸ Mindezek alapján nem férhet kétség ahhoz, hogy szorosabb az összefüggés a halál és az apa figurája között. A módosult tudatállapottal kapcsolatban tehát konkrét esetet is ismerünk, tudjuk továbbá, hogy nem volt jellemző. Az elmebeteg ember nem tud tartósan különbséget tenni a valós és a képzelt világ között, aki azonban egy vagy egy-két mély regresszió után stabil állapotba tud kerülni, épelméjű embernek tekintendő.

Nagyon érdekes felidézni egy 1911 őszen kelt Schiele-levél néhány részletét. Oskar Reichelnek írta Schiele:

„Kedves Dr. O. R.! Tudó lettem; föld lélegzik, szagol, hall, érez minden kis részben; nyer, pázrik, szétesik és megtalálja magát, élvezi, ami az élet és keresi mindenképp logikus filozófiáját, mindent mindenben; napok és évek, minden múlandóság, ahogyan csak elgondolni akarja és tudja az ember, amennyire a lényeg spiritusza nagy tartással van; a mi levegőnk, a mi fényünk által lett valamivé vagy sokká, magunk pedig alkotókká, akik szükségesek, és részben meghaltak, megégték magukban, ismét – magukba vissza, és kezdi a kisebb vagy nagyobb keringést, minden, amit isteninek akarok nevezni, újonnan csírázik és terem az erőszakból, amit kevesen látnak, teremtményt. – Az anyagi múlthatatlansága egyfajta lét értelmében meghatározott; biztos keletkezés és elmúlás, jövetel; élet, amin az embernek a szüntelen elporladást kell érteni, amit viszont organikus eszközökkel az életre fel lehet tartani, igen, messzemenően érvényteleníteni lehet, úgyhogy nem lehet teljes halál. – A régi vagy új ősnövésű szellem volt, van és

³⁷ Anton Peschka festő, Schiele egyik legjobb barátja. Schiele húgát, Gertit vette feleségül.

³⁸ Nebehay 1979, 134–135.

lesz, – ez akar, ennek valamiből, találkozásból, keveredésekből hoznia kell, szülnie kell; a tulajdonképpeni nagy anyja mindeneknek, mindenekhez hasonló, mégis szétszórt, ez akar, s így volt, van és lesz is mindig akarat ezekből, a mi végtelen eszközeinkből, melyek a legkülönfélébb embert, állatot, növényt, élőlényt általában teremteni tudják, amint ez a fizika ott van, amint a világ általános akarata fennáll. Nálam van a közvetlen eszköz, az, amit, hogy leírjak, be tudok rajzolni, hogy ki akarjam kutatni, hogy fel akarjam találni, hogy fel akarjam fedezni, magamból való eszközökkel, melyeké már a nyomatékos erő, önmagát meggyújtani, magában elégni és világítani mint gondolat, az örök fényből, és világítani a legsötétebb örökévalóságaiba kicsiny világunknak, ami csak olyan kevés elemből áll. – A köpönyegek mind úgysem szolgálnak semmire sem számunkra, mivel eltakarunk minket, ahelyett, hogy vágnánk más szervekkel összeszőni. Ha egészben nézem magamat, magamat kell látnom, magamnak tudni, mit akarok, ami nemcsak történik benne, hanem mennyire vagyok képes látni, mik az eszközeim, miféle rejtélyes szubsztanciákból vagyok összerakva, mennyiből abból a többlől, amit megismerek, amit saját magamon felismertem eddig. – Látom magamat elpárologni és egyre erősebben kilélegezni, asztrális fényem lengése egyre gyorsabb, közvetlenebb, egyszerűbb lesz és hasonló a világ egy nagy megismeréséhez. Így mindig többet, mindig messzibbet, végtelenül ragyogót hozok magamból, amíg a szeretet, ami minden, ily módon képessé tesz és ahhoz vezet, amihez ösztönösen vonzódok, amit magamba akarok rángatni, hogy újból újat hozzak, amit magam ellenére megláttam. Lényem, – elmúlásom, maradandó értékekre átváltva, más erősen vagy erősebben kiképzett lényekre erőmet át kell, hogy vigye, előbb vagy utóbb, mint hívőnek tűnő vallást. – A legmesszibbek ügyelni fognak rám, eltávolodottak fognak nézni engem és negatívjaim élni fognak az én hipnózisomból! – Olyan gazdag vagyok, hogy tovább kell adnom magam. Egon Schiele.”³⁹

A hipnotizőr Kosmack felidézésének megalapozottságát *A magukat nézők II (Halál és férfi)* s az egész sorozat vonatkozásában alátámasztja tehát egy egykorú Schiele-levél is. Igazolja továbbá azt a megállapítást is, hogy Schiele pszichotikus élményt élt át, de nem vált pszichotikussá. Ebben az összefüggésben különösen érdekes az a rész, amikor Schiele arról beszél, hogy a föld szétesik és megtalálja magát. Ez egyrészt Schiele elvesztett és újra megtalált tárgyára-tárgyaira, másrészt szét-esett és újra megtalált szelfjére vonatkozik. Utóbbi relációban úgy tű-

³⁹ Nebehay 1979, p. 184.

nik, Schiele a szétesés közepette sem veszítette el kontrollját, a szétesés folyamata nem torkollott teljes széthullásba, hanem vissza tudott fordulni. Sámáni képessége volt tehát, kontrollálni tudta a szétesést, képes volt visszafordítani a fenyegető folyamatot. Ebben a levélben Schiele a szeretetet említette mint végső összetartó, visszafordítani, visszahozni tudó erőt.

Freud azt írta A pszichoanalízis foglalatában: *„Hosszú habozás, této-vázás után arra az elhatározásra jutottunk, hogy csak két alapösztönt veszünk fel: az erózt és a destrukciós ösztönt. (...) Az erósz arra törekszik, hogy mind nagyobb egységeket hozzon létre és őrizzen is meg, célja tehát a kötés, a kapcsolat. A másik ösztön célja éppen ellenkezőleg az, hogy a kapcsolatokat felbontsa, tehát hogy a dolgokat tönkretegy. A destrukciós ösztönről azt gondolhatjuk, hogy legvégső célja az élőnek a szervesen állapottba való átvezetése. Ezért halálösztönnek is nevezzük.”*⁴⁰ Schiele élményei az életnek ezeket az alaprelációit érintették. Lélegzés, szaglás, hallás, érzés – az ember legkorábbi, legalapvetőbb élettapasztalatai. Az élőnek a Freud említette szervesen állapottba való átvezetésének gondolata segítséget nyújthat *A magukat nézők II (Halál és férfi)* nehezen értelmezhető világosbarna, foltos felületeinek megközelítéséhez, melyek közvetlenül a két alak mellett a képfelület nem csekély részét foglalják el. Feltűnő a plasztikus felületek hússzerűsége. Az életet és a halált elválasztó határral hozhatjuk kapcsolatba, ahol is a psziché egysége és a psziché egységének felbomlása feszül egymásnak. Az ember testből születik, a halálnak és az életnek határmezsgyéje tehát az emberi test. A halálos fenyegetés idején, amikor a psziché kerül veszélyhelyzetbe, a test, a hús elnyelni tudó, lelketlen anyagként sejlik fel. Párhuzam van a hús és a föld között is: *„Bizony por vagy, és vissza fogsz térni a porba.”* – áll a bibliai teremtésrörténetben.⁴¹ Az eltemetett holttest egyé válik a földdel. A föld és a hús színe között is van hasonlóság. Nem véletlenül írta Schiele levele elején: *„föld lélegzik, szagol, hall, érez”*. S az sem véletlen, hogy a szaglásról tesz említést. Hermann azt írta: *„Láttuk, hogy a gyermek ősi tájékozódási módjában a meleg keresését a számára életfontosságú hő-tájékozódás alapozza meg. Ezen az ősi tájékozódási fokon a hő-tájékozódás mellé egy másik ősi tájékozódási mód sorolható, a szaglós tájékozódás. Patológiás esetekben ez a tájékozódási mód megrögződhet,*

⁴⁰ Freud 1982, 414–415.

⁴¹ 1Móz 3, 19b

vagy regressziós úton éledhet fel újra. (...) Nem kell csodálkoznunk, hogy e jelenség éppen a keresés ösztönével kapcsolatban lép fel, hiszen a szaglás olyan érzékelési mód, amely a keresés szolgálatában áll. Gondoljunk csak az állatok szimatolására.”⁴² A hús, a föld a fenyegetés idején lélektelen, érzéketlen, ellenáll a keresésnek, majd a szelf felülkerekedése révén megváltozik, a hatásra reagál, azaz „lélegzik, szagol, hall, érez”.

Az életet és a halált elválasztó határterület, a psziché egységessége és fragmentáltsága vonatkozásában a freudi halálösztön-elméleten túl felidézhetjük a sajátos rendszerben gondolkodó, posztkleinianus Wilfred Bion pszichológiáját is. Bion elsősorban csoporttapasztalatok alapján, melyekből azután – elsősorban a pszichoszomatika területét érintő – intrapszichés következtetéseket is levont, megalkotta a protomentális rendszer fogalmát. Ezen a személyiség olyan alaprétégét értette, ahol testi és lelki még nem vált külön. Későbbi írásaiban azután nem protomentális rendszerről beszélt, hanem az elme béta-elemek alkotta részéről. A béta-elemekről azt írta: „Ez a fogalom a legősibb mátrixot jelenti, amelyből feltehetően a gondolatok származnak. Egyaránt rendelkezik az élettelen tárgy és a lelki tárgy tulajdonságaival, és semmilyen formában nem mutat különbséget e kettő között.”⁴³ Azt hiszem, nagyon szoros a kapcsolat az élő és a szervesetlen Freud említette átmenete és a Bion-féle protomentális rendszer, ill. béta-elemek alkotta terület között, és ez az a mezsgye, amellyel Schiele *Selbstseher*-képei is kapcsolatban vannak.

Francis Bacon művészetében lel majd folytatást a testnek ez a fajta ábrázolása. Winnicott róla is megemlékezett, amikor a tükörnek a gyermeki fejlődésben játszott szerepéről gondolkodott. Schiele az említett idézetben arról beszélt, magából kellett merítenie. Azt írta, nála volt a közvetlen eszköz, az organikus eszközök, melyekkel a szüntelen elporladást az életre fel lehet tartani, messzemenően érvényteleníteni lehet, megszüntetve a teljes halált. Mindezt ki kellett kutatnia, fel kellett találnia, fel kellett fedeznie, a Kosmack hipnózisa által szimbolizált magából való eszközöknek azonban nyomatékos ereje volt, önmagát meg tudta gyújtani, azaz életre tudta kelteni, a veszteséget nyereséggé tudta alakítani, a halálból életet tudott előhozni („magában elégni és világítani mint gondolat, az örök fényből”). Noha magára volt utalva, „a régi vagy új ősnövésű szellem”, „a tulajdonképpen nagy any-

⁴² Hermann 1984, 169.

⁴³ Symington 1999, 150.

ja mindeneknek” segítette. Mindkettő akart és akarathoz, kosmacki erőfeszítéshez segítette őt.

Winnicott az anya tükröző szerepe kapcsán azt hangsúlyozta, hogy a gyermek magát szeretné látni, amikor anyjára – az anyafigurára, az ismerős, gondoskodó környezet reprezentánsára – néz. A jó anya arca tükör. Amikor Schiele a tükörbe nézett, s tudjuk, hogy előszeretettel tette ezt, valahányszor csak belépett valahová, ahol tükör volt, ugyancsak önmagát akarta látni.

A kis Schiele korán átélte az ambivalenciát az anyai visszatükrözés terén. Az anyai nárcizmus elvette tőle az egészséges, önfeledt nárcizmust, helyette narcisztikus fixációt, grandiózus szelfet adott neki. Ugyanakkor a grandiózus szelf át is segítette az anyai deprivációkon. Nővérének halála és húgának születése valószínűleg megváltoztatta a helyzetet. Apja szerepe erősen megnövekedett egyrészt a többszörös anyai depriváció, másrészt a fiúgyermek normális azonosulási útja következtében. Ezzel párhuzamosan a grandiózus szelf tárgyat is talált a rajzolás terén. Azután Schiele apját is elvesztette. Pszichotikus élménye idején azonban felbukkant benne az öreg bölcs és a magna mater archetípusa. Akaratuk, ragaszkodásuk az élethez, neki is akaratot adott, saját eszközei felismerését, használatukhoz pedig nyomatékos erőt.

Mindenképpen fel kell idézni a *Selbstseher*-képek összefüggésében Freud A kísérteties című tanulmányát, melyben szó esik a *Doppelgänger*ről is, a tükrőről is. „A »hasonmás« motívumát Otto Rank azonos címet viselő munkájában részletesen megvizsgálta. Elemzésében a hasonmás jelenségét a tükör- és árnyképhez, a védőszellemhez, a lélekhithez és a halálfélelemhez köti, de megvilágítja a motívum meglepő fejlődéstörténetét is. Ugyanis a hasonmás eredetileg az én pusztulása elleni biztosíték volt, »a halál hatalmának erőteljes tagadása« (O. Rank) és valószínűleg a »halhatatlan« lélek volt a test első »hasonmása«. ”⁴⁴ Freud szerint ez az elképzelés a primer nárcizmus talaján alakul ki, s a fejlődés későbbi szakaszaiban új tartalommal töltődik meg. „Az énbén fokozatosan egy külön instancia, lelki hatóság alakul ki, amely az én többi részével szembekezdül, az önmegfigyelést és önkritikát szolgálja, a pszichés cenzúra munkáját végzi el, és »lelkiismeretként« tudatosul bennünk. ”⁴⁵ A lelkiismeret a maradék ént mint tárgyat kezeli, az ember önmegfigyelésre képes. A régi hason-

⁴⁴ Bókay–Erős 1998, 71.

⁴⁵ Bókay–Erős 1998, 71.

más-elképzeléshez korai narcisztikus reprezentációk kapcsolódnak, amelyeken az önkritika szeretne túllépni. Ezután Freud olyasvalamit mond, ami különösen fontos Schiele vonatkozásában: „*De nemcsak az önkritikát sértő narcisztikus tartalom kapcsolódhat a hasonmáshoz. Hozzá kötődhetnek a sorsformálás azon elmaradt lehetőségei, amelyeket fantáziában még tovább viszünk, valamint minden olyan én-törekvés, amely a külső körülmények következtében nem tudott érvényre jutni, továbbá minden elnyomott akarati döntés, amely a szabad akarat illúzióját kelti bennünk.*”⁴⁶ Freud ezután arról beszél, hogy a hasonmás jelenségéhez a kísértetiesesség érzése kötődik, rémképpé válik a hasonmás. Ehhez bátran hozzátehetjük, hogy a magyar nyelv kísérteties kifejezésében benne rejlik a kísérés mozzanata is. Freud – minden bizonnyal anélkül, hogy tudott volna a szomszédos nép nyelvében megmutatkozó összefüggésről, hiszen ha tudott volna róla, alighanem utalt volna rá –, mégis beszélt erről a kapcsolatról, ugyanis írását az ismétlési kényszer tárgyalásával folytatta. A visszatérő jellegű szorongást keltő elfojtott jelenségeket találta kísértetiesnek, majd arra utalt, hogy a nyelv az ismerőst – *das Heimliche* – ellentétére változtatja, s *das Unheimliche* azt jelenti: kísérteties. A kísérteties így nem új, csak elfojtott. „*Mindenekfelett kísértetiesnek tűnik sok embernek az, ami halállal, hullákkal és halottak visszatérésével, szellemekkel és kísértetekkel függ össze.*”⁴⁷ Schiele úgymond tényleg szép spiritiszta élményénél tartunk, ami az apával kapcsolatos, ám Freud az esszé folytatása során visszakanyarodik az anyához, ahonnan Winnicott nyomán az apához jutottunk: „*Gyakran esik meg, hogy neurotikus férfiak azt magyarázzák, hogy a női nemi szerv számukra kísérteties. Ez a kísérteties (unheimlich) hely azonban az embergyermek számára az ősi otthonának (Heim) bejárata, azé, ahol egyszer és legelőször mindenki lakott. »A szerelem honvágy« (Liebe ist Heimweh), szól a viccelődő mondat. Ha pedig az álmodozó személy álmában egy helyről vagy egy tájról azt gondolja: »Ez számomra már ismert, ott már voltam egyszer«, úgy értelmezéskor azt anyai genitáléval, vagy az anyaméhhez helyettesíthetjük. A kísérteties tehát ebben az esetben is az egykor otthonos, régről ismert. Az »un« prefixum azonban e szó esetében az elfojtás kifejezőeszköze.*”⁴⁸

Freud megjegyzései kapcsolatba hozhatók a jungi árnyékkal, ami ugyancsak egyfajta *Doppelgänger*. Ez annyiban jelentős ebben az össze-

⁴⁶ Bókay–Erős 1998, 72.

⁴⁷ Bókay–Erős 1998, 75.

⁴⁸ Bókay–Erős 1998. 76–77.

függésben, hogy Schiele 1910–1911-ben kreatív fejlődése első szakaszában volt. Már nem a kezdet kezdetén, de még nem túl az első nagy saját korszakon, eszerint tehát a kérdéses alkotói korszak elhelyezkedése egybeesik a jungi árnyékproblematika elhelyezkedésével az individuációs folyamatban. Látszólag ellentmondásban áll egymással a freudi és jungi elképzelés a *Doppelgänger* integrációjáról, s az, hogy Schiele végül is azzal oldotta meg a kísértést, hogy minden erejét összeszedve távozásra bírta a kaszás alakját. Az ellentmondás csak látszólagos azonban, ugyanis a kosmacki attitűd párhuzamos is az integrációval. Ha másképp fogalmazunk, ez nyilvánvalóvá válik. Aki minden erejét összeszedve távozásra bírja a halál alakját, összeszedi magát. S erről van szó Freudnál is, Jungnál is. Aki elhárítja a halálos fenyegetést, magát szedi össze, azt, ami eredetileg heimlich volt, de az elfojtás következtében, akár a külső körülmények hatására, mint leszakadt, unheimlich reprezentáció kísértete és kísértette. Schiele *Selbstseher*-képei nagyon sok mindent magukban foglalnak. Éppúgy, mint a jungi árnyék, ami a következő individuációs állomásokat is magában rejt. Az anya és az apa kiemelt helyen szerepel, valamint – Freud szavait idézve – a sorsformálás azon elmaradt lehetőségei, amelyeket Schiele fantáziában még tovább vitt, s minden olyan én-törekvés, amely a külső körülmények következtében nem tudott érvényre jutni.

Ha a kísérteties jelenségek hátterét kutatjuk, meg kell említenünk a túlzott magányt is, ami sok esetben jelenős szerepet játszik a nem integrált én-részek ijesztő kivetülésében. A folyamat logikája talán abban rejlik, hogy a kérdéses reprezentációk az elfojtással ellentétes mozgásba lendülnek, ugyanakkor nem találnak külső tárgyat, amelyen megnyugodhatnak. Ezért ilyen különös szelf-tárgyas alakot öltenek magukra. Schiele egyértelműen erős tárgyvesztéses időszakban élte át a *Selbstseher*-sorozatban felidézett élményeit.

Ahogy Reichelnek írta, erőszakot élt meg, szétesett, de megtalálta magát, részben meghalt, de alkotóvá lett, jelképesen saját anyjává, saját apjává, nézte magát, s a lényeg spiritusza nagy tartást, nyomatékos erőt adott neki, találkozott az öreg bölccsel, a nagy anyáival, felismerte a mindenre kiterjedő szeretet, amihez ösztönösen húzódtott, amit magába akart rángatni, s ami képessé tette arra, hogy maga ellenére meglassa és integrálja mindezt. Tudó lett.

A magukat nézők II (Halál és férfi) főalakjának keze nem von Graff keze. Élet és halál határmezsgyéjén van, érzi a szétesést, a lélekvesztés

veszélyét, a hús, a test némán lüktető, kísérteties fenyegetését, de annak következtében, hogy összeszedi magát, felismeri, hogy a föld lélegzik, szagol, hall, érez minden kis részben, az anyag nem lelketlen, hanem ott a lényeg spiritusza, a régi vagy új ősnövésű szellem, a tulajdonképpeni nagy anyja mindeneknek, a mindenre kiterjedő szeretet, amivel úrrá lehet lenni a halálon, tehát nem hiába tartja jobb kezét saját bal kezével, össze tudja szedni magát.

Ez a mozzanat bibliai előképet idéz: „Józsué úgy cselekedett, ahogyan Mózes mondta neki, és megütöközött Amálékkal. Mózes, Áron és Húr pedig fölment a halom tetejére. És az történt, hogy valahányszor Mózes fölemelte kezét, Izráel volt az erősebb, amikor pedig leeresztette a kezét, Amálék volt az erősebb. De Mózes kezei elfáradtak. Ezért fogtak egy követ, alája tették, és ő ráült. Áron és Húr pedig tartotta a kezét, az egyik erről, a másik amarról, úgyhogy két keze fölemelve maradt naplementig. Így győzte le Józsué Amálékot és annak hadát fegyverrel”.⁴⁹

Schiele mindezt egyedül csinálta. Nem volt Áron, Húr, saját kontextusban nem volt külső anya, apa, de volt énerő és életösztön, az adott időpontig integrálni tudott belső anya- és aparészek, melyek részben saját anyjából és apjából származtak, részben a külső valóságban, részben a fantázia szintjén megismert anyai és apai szurrogátumokból.

IRODALOM

- BÁLINT MIHÁLY (1994): *Az őstörés. A regresszió terápiais vonatkozásai*. Budapest.
- BISANZ, HANS (szerk.) (1990): *Egon Schiele. Frühe Reife – Ewige Kindheit*. Wien.
- BÓKAY ANTAL–ERŐS FERENC (szerk.) (1998): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szövegvűjtemény*. Budapest.
- BREICHA, OTTO (szerk.) (1989): *Alfred Kubin. Hundert Meisterwerke aus dem Besitz der Graphischen Sammlung Albertina*. Salzburg.
- COMINI, ALESSANDRA (1974): *Egon Schiele's Portraits*. Berkeley–Los Angeles–London.
- FREUD, SIGMUND (1982): *Esszék*. Budapest.
- FREUD, SIGMUND (1985): *Álomfejtés*. Budapest.
- FREUD, SIGMUND (1986): *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest.
- HERMANN IMRE (1984): *Az ember ősi ösztönei*. Budapest.

⁴⁹ 2Móz 17, 10–13.

- JUNG, CARL GUSTAV** (é. n.): *Analitikus pszichológia*. Budapest.
- JUNG, CARL GUSTAV** (1990): *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Budapest.
- KALLIR, JANE** (1990): *Egon Schiele. The Complete Works*. New York–Milano–Amsterdam–Madrid–London.
- KNAFO, DANIELLE** (1993): *Egon Schiele. A Self in Creation. A Psychoanalytic Study of the Artist's Self-Portraits*. London–Toronto.
- LUKÁCS DÉNES** (1996): *Szondi. Az ösztönprofiltól az elméletig*. Budapest.
- LUST IVÁN** (szerk.) (1999): *Pszichoanalízis és kultúra*. Budapest.
- MITCHELL, JULIET** (szerk.) (1986): *The Selected Melanie Klein*. London.
- NEBEHAY, CHRISTIAN M.** (1979): *Egon Schiele 1890–1918. Leben, Briefe, Gedichte*. Salzburg–Wien.
- NEBEHAY, CHRISTIAN M.** (1980): *Egon Schiele. Leben und Werk*. Salzburg.
- RIEMANN, FRITZ** (1961): *Grundformen der Angst*. München.
- ROESSLER, ARTHUR** (1922): *Egon Schiele im Gefängnis. Aufzeichnungen und Zeichnungen*. Wien–Leipzig.
- ROESSLER, ARTHUR** (1948): *Erinnerungen an Egon Schiele*. Wien.
- SÁRMÁNY ILONA** (1989): *Gustav Klimt*. Budapest.
- SÁRMÁNY ILONA** (1991): *Bécs festészete a századfordulón*. Budapest.
- SEGAL, HANNA** (1997): *Bevezetés Melanie Klein munkásságába*. Budapest.
- SYMINGTON, JOAN és NEVILLE** (1999): *Wilfred Bion klinikai munkássága*. Budapest.
- SZAKÁCS FERENC** (szerk.) (1997): *Patopszichológiai vademecum*. Budapest.
- SZONDI LIPÓT** (1987): *Káin, a törvényszegő. Mózes, a törvényalkotó*. Budapest.
- SZONDI LIPÓT** (1996): *Ember és sors*. Budapest.
- WHITFORD, FRANK** (1981): *Egon Schiele*. London.
- WALROD, STEPHEN THATCHER** (1978): *Egon Schiele. A psychobiography*. Berkeley. (kézirat)
- WINNICOTT, DONALD W.** (1999): *Játás és valóság*. Budapest.

KITEKINTÉS

**NÓMENKLATURIZMUS:
A MÁSODIK MODERNIZÁCIÓ
BOLSEVIK TÍPUSÚ VÁLTOZATA****Garai László***

A 80-as évek elején a nizzai egyetemen szociológushallgatóimat arról próbáltam meggyőzni, hogy az igazi társadalomtudós dolga az, hogy a szociológiai felszín mögé hatoljon. Ezt a követelményt azután hamarosan velem szemben fogalmazták meg, rámutatva: ha már *odaátról* jövök, akkor ilyen módszertani elvekkkel meg kell tudnom mondani nekik, *mi ez az egész ottan*. Ezeknek a diákoknak a többsége a franciaországi egyetemek hagyományai mentén baloldali volt, a baloldali diákok többsége pedig szocialista, s ekkoriban már e szocialista diákok nagy többsége nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy ahonnan én jövök, annak köze lenne szocializmushoz. A megrendelést jogosnak kellett elismernem, és meghirdettem egy szakszemináriumot „A nómenklaturizmus gazdaságpszichológiája” címmel.

A cím előzménye az volt, hogy ekkoriban jelent meg Voslensky nagyszerű szakmunkája, *A nómenklatúra*¹. A Nyugat-Európában bestsellerre vált könyv Marx társadalomtudományos szemléletét a Szovjetunió társadalmi viszonyainak mélyén rejtőző struktúra feltárására alkalmazta, amellet érvelve, hogy ezt a mélyszerkezetet, *ugyanazon a módon és mértékben* határozza meg a benne kialakult és működő hatásköri lista, a *nómenklatúra*², amilyen módon és mértékben az előző évszázadban

* A szerző *Gazdaságpszichológia* című, megjelenés alatt álló könyvének egyik fejezete (rövidített szöveg).

** Háttérismeretek a szerzőről és e témában való további kutatásainak eredményéről ⇒ <http://www.jate.u-szeged.hu/~garai/garai.htm>

¹ Voslensky, M., 1980: *La Nomenklatura: Les priviligiés en URSS*. Pierre Belfond.

² Vö. 89–98. oldallal.

kialakult viszonyokat a felszín alatti mélyrétegekben a tőke, a *kapitál* szervezte. Ha ez utóbbi szerveződés rendszerét egy célszerűnek bizonyult szóhasználat ezért *kapitalizmus*nak nevezte el, akkor ugyanezzel a logikával célszerűnek véltem azt a másikat *nómenklaturizmus*ként megjelölni. Jómagam amellett érveltem (s fogok érvelni itt is), hogy ez a megnevezés mindenesetre közelebb áll a bolsevik típusú társadalmak lényegéhez, mint az, amelyet ezekre a társadalmakra mindmáig egyetértésben alkalmaznak hívei és ellenfelei: szocializmus.

Az elnevezés kérdésére nézve ugyanakkor figyelembe veendőnek tartom azt is, amit Schumpeter írt, amikor az I. világháború után nem sokkal rámutatott: „A kapitalizmus olyan nyilvánvaló módon alakul át valami mássá, hogy [azt, ami e változások eredményeként előáll] csak ízlés és terminológia kérdése lesz szocializmusnak nevezni vagy sem.”³

Jelen könyv korábbi fejezetei megvizsgálták ennek a Schumpeter-féle nyilvánvaló mássá levésnek azt a részét, amely a gazdaságpszichológia illetékességi körébe tartozik: a *második modernizációt*⁴. Jelen fejezet pedig azt a rendszert, amelyben úgy alakult „ízlés és terminológia”, hogy ezt a képletet történetesen nevezni is szocializmusnak nevezték, úgy vizsgálja meg, mint a *második modernizáció bolsevik típusú változatát*.

A forma és a szubsztancia

Szükségszerű tartozéka-e a bolsevik típusú változatnak a bolsevik típusú ideológia?

A második modernizáció évszázadát s így a szocializmus történetét is hosszú időn keresztül kísérte az a gyakorlat, melynek szerves része volt, hogy *a fejleményeket szándékokból származtatták*. Vagy úgy, hogy *igaz szándékból jó fejleményt eredeztettek* – vagy pedig úgy, hogy *a rossz fejleményt gonosz szándék munkájának tulajdonították*.

³ Schumpeter, J., 1971: The instability of capitalism. In: Rosenbert, N. [ed.]: *The economics of technological change*. New York. 41–42. lap.

⁴ Modernizáción a könyv azt a gyakorlatot érti, amikor egy társadalmi-gazdasági rendszer a maga működésének feltételeit saját maga gyártja le; második modernizáción pedig azt a 20. századdal kezdődött időszakot, amikor ezt a gyakorlatot az anyagi erőforrásokról az emberi erőforrásokra is kiterjesztették.

Tulajdonképpen ez a gyakorlat áll már a kialakuló nómenklaturista rendszer elnevezése mögött is: minthogy szocialista volt a forradalmi szándék, amely a Szovjetuniót a maga nómenklaturista rendszerével produkálta, ebből (és csakis ebből) következett, hogy a szándék produkálta mű nem is lehetett más, mint szocializmus.

Az a mechanizmus, amely a szándék szocialista jellege alapján bármely fejleményt szocialistává stilizál, csak addig működhet, amíg a hatalmi akarát nem kezdi a bevezetett tervgazdálkodás jegyében előre kijelölni, hogy mi is legyen a munkálkodás fejleménye. Ettől fogva viszont minden olyan fejleményt, amely a tervezettől elmaradt, ellenséges, szabotáló szándéokra vezetnek vissza. Amikor a mezőgazdaság azért stagnál, mert fejlődésének forrásait a nehézipar erőltetett fejlesztésére fordítják, akkor ez szocialista szándéknak a fejleménye, s így maga is szocialista – amikor e fejlemény kolorádóbogarak inváziójának a következménye, akkor a nyilvánvalóan nem szocialista következmény mögött előkeresik azt a nem szocialista szándékot, amellyel e kártevő rovarokat *kártevő titoista imperialisták* telepítik.

Ennek a gondolkodásnak a stílusparódiája, amikor Sartre azt írja, hogy *a budapesti metró építkezését a város ellenforradalmi talaja akadályozta*: az történt ugyanis, hogy a moszkvai metró építkezésének technológiáját a budapesti metróépítkezésnél is alkalmazni kezdték, s az ötvenes évek közepére kiderült, hogy ennek a városnak hóforrásoktól tagolt talaján azt nem lehet használni.

Ha az általunk itt vizsgált képletnek ennyire fontos hatótényezője a szándék, melyet megfélemltetnek a belőle fakadó tettnek és az ebből fakadó következménynek, akkor éppoly fontos hatótényező kell hogy legyen az ideológia, amelynek értéktételezéséből a szándék leszármaztatható.

S a bolsevik típusú képlet története azt is mutatja, hogy (legalábbis e társadalmak klasszikus – sztálini, Mao Ce-tung-i – korszakában) a mindenkor vezetőes mindennél nagyobb súlyt fektetett az ideológiai nevelésre, átnevelésre, tisztogatásra stb.

Igen figyelemreméltóan szerepel ez a tapasztalat abban az elméleti elemzésben, amelyet Kornai János ad a bolsevik típusú rendszerről szóló könyvében.

Kornai mindenekelőtt, elemzésének logikai szigorúságára törekedve elutasítja azt, hogy a szocialista rendszert valamely véletlenségből eredtessük: olyasmiből, „hogy egy kíméletlen diktátor és szolgálalkú bé-

rencei megfélemlítéssel és erőszakkal ráerőltetik uralmukat a népre”;⁵ hogy a Szovjetunió az oroszországi történelem megannyi esetlegességét kényszeríti rá a maga szatellitáira, s ott e mesterséges képződmények kiszorítják mindazt, ami az egyes országokban szervesen kifejlődhetett volna, ha a maguk természete szerint alakíthatták volna a sorsukat. „Bármily erős volt is a szovjet befolyás” – írja Kornai János –, „ennél erősebbnek tűnik az a hatás, amelyet a klasszikus [bolsevik típusú] rendszer belső logikája gyakorol. Ha a szovjet hatás és a belső erők együttes eredőjeképp megkezdí tevékenységét [egy] »genetikus program«, akkor a rendszer összetartozó vonásai kiformalódnak, létrehozák egymást. Nem a szovjet hiánygazdaság példájának utánzása hozza létre a keletnémet vagy a mongol hiánygazdaságot, hanem a rendszer belső természete.”⁶

E belső természetnek pedig olyan logikáját mutatja be a könyv, amely szerint a hiánygazdaságért a tervalku mechanizmusa okolható a puha költségvetési korláttal; ez utóbbiért a gazdasági rendszernek az a jellegzetessége, hogy benne a bürokratikus koordináció erőteljes túlsúlyban van a piaci koordinációval szemben; ezt megint csak az állami tulajdon és a kváziállamiként viselkedő szövetkezeti tulajdon uralkodó pozíciója eredményezi; ennek pedig (továbbá e kauzális sor előbbi tényezőinek közvetlenül is) a végső oka: egy marxista–leninista párt osztatlan hatalma.⁷ S eközben Kornai János még hangsúlyozza is: „Nem minden egypártrendszer vezet klasszikus szocialista rendszer kialakulásához. Elengedhetetlen, hogy a hatalom monopóliumát gyakorló pártot áthassa a szocialista rendszer hivatalos ideológiája”, lévén, hogy a szóban forgó „párt szervezeti léte és ideológiája csak az elméleti elemzés síkján választható el. Egységet alkotnak, mint a test és a lélek”.⁸

⁵ Kornai János, 1993: *A szocialista rendszer*. Bp.: Heti Világgazdaság Kiadói Rt. 389..

⁶ *Id. mű*, 394. lap.

⁷ Kornai tudatosan vállalja (vö. művének 384. lapjával) a marxista tradícióval való kapcsolatot abban, hogy, miközben nem tagadja a kölcsönhatást ezek között a tényezők között, mégis megkülönböztet közöttük „mélyebbeket” és „felszínebbeket”, s az előbbitől az utóbbi felé irányuló kauzális hatást súlyosabbnak tekinti, mint az ellenkező irányút. Szakítás viszont e tradícióval, hogy a determináció mélyebb rétegében nem okvetlenül a gazdasági „alapot” keresi, amely a maga „felépítményeként” határozná meg, ami a társadalom életében például ideológia, mert lám a szocialista rendszer legalapvetőbb determinánsát abban látatja, hogy egy marxista–leninista párt megszerzi a hatalmat és osztatlanná teszi azt.

⁸ *Id. mű*, 381–382. lap.

Ezen a ponton azután sokan vitatkoznak Kornai Jánossal. Például Yvan Craipeau⁹, aki a maga megállapításait nemcsak a 14 „klasszikus” országra értelmezi a Szovjetunióval kezdve s Magyarországon és Lengyelországon keresztül Kubával végezve, hanem *ugyanannyira* azoknak az országoknak egy a további csoportjára is, amelyek listája Kongóval kezdődik, s Angolán és Kambodzsán keresztül egészen a szocialista szándékot 1980-ban bejelentő Zimbabwéig terjed.

Ezen országok sorából az orosz, az albán, a jugoszláv, a kínai és a vietnami társadalmi átalakulásban Craipeau szerint – más-más mértékben és módon – arról volt szó, hogy egy modernizációs fejlődésben erősen elmaradott szegény ország antiimperialista forradalmának élcsapatként egy olyan jól szervezett és fegyvelmezett képződmény vált ki, amely *történetesen* szocialista célokat követett egy olyan ideológia mentén, amelyet *történetesen* Marx történetfilozófiájából eredeztettek.

Különböző elemeknek e véletlen összekapcsolódása nyomán ezekben az országokban kialakul *valamennyi úgynevezett szocialista ország azonos társadalmi struktúrája*: egyfelől,

az állam totális ellenőrzés alá vonja a jellegzetes kapitalista feladatokat megvalósító (iparosító és az ehhez szükséges tőkét akkumuláló) gazdaságot s ennek révén az egész civil társadalmat;

másfelől,

ugyanakkor engedi magát totális ellenőrzés alá vonni egy olyan szervezet által, melyet e szerepre az a vasszervezet és nagy társadalmi tekintély predesztinál, amely az általa vezetett s végül a társadalom radikális átalakulását eredményező hosszan tartó harcban alakul ki; e szervezetnek a totális hatalmát egy olyan, általa képviselt ideológia legitimálja, amelyet a társadalom igen nagy többsége elfogad.

⁹ Lásd Craipeau, Y., 1982: *Ces pays que l'on dit socialistes...* Paris: Etudes et documentation internationales.

Yvan Craipeau fiatalon Trockij egyik személyi titkára volt, amikor a győzelmet szenvedett orosz forradalom immáron száműzte ezt a vezérét s a választott letelepedési helyről, Franciaországról még nem derült ki, hogy ez is csupán ideiglenes. Ezt az epizódot csak azért érdemes szóba hozni, mert már ennek alapján is gyanítani lehet, hogy a marxista tradíció egyfelől őtöle sem teljesen idegen, másfelől őt sem ortodox szigorúsággal vezeti, amikor majdnem fél évszázaddal később megírja hivatkozott monográfiáját.

Craipeau szerint *ennek a struktúrának a kapcsolata Marx történetfilozófiájával és a benne tételezett szocializmussal még az orosz bolsevik forradalom esetében is csupán esetleges*, s hogy mennyire, ezt az ún. szocialista országok további csoportjainak történetével bizonyítja. Pl. azéval, amelyek közé Magyarország is tartozik: ezek a kelet-közép- és kelet-európai országok különböző mértékben voltak szegények és különböző mértékben voltak elmaradva a modernizációs fejlődésben, antiimperialista forradalmukba sokkal inkább külső hatásra fogtak bele, mintsem egy kommunista párt kezdeményezésére, amelyet e forradalom élcsapatává is a külső hatás emelt a maguk ideológiájával és szocialista céljaival együtt, eltérően az előző országcsoporttól, ahol a folyamatnak nemcsak egy részét, hanem a teljességét a társadalom saját belső fejlődése eredményezte.

Megint másképp alakultak a viszonyok Kubában. Itt ugyanolyan antiimperialista forradalom zajlik le, mint e történet klasszikus országai-ban, ennek nyomán ugyanolyan társadalmi struktúrában fognak hozzá az iparosítás és tökefelhalmozás jellegzetesen kapitalista feladatához, azonban mindez anélkül történik, hogy a benne kulcsszerepet betöltő alakulat – Castro gerillahadserege – szocialista célokat követne, s hogy ideológiáját Marx történetfilozófiájából eredeztetné. Csak miután e folyamat kiteljesedett, *kulcs tényezője utólag stilizálja magát kommunista párttá, vezérlő eszméit pedig marxizmus–leninizmussá*.

S végül Algéria példáját Craipeau még Kubáénál is fontosabbnak tartja. Itt ugyanis történelmi okok folytán még csak arról sincs szó, mint Kubában. Kubában létezett igazi kommunista párt, csak az kezdetektől fogva ellenezte az Egyesült Államok ellen irányuló antiimperialista forradalmat. Ennek a kommunista pártnak a helyét az utólagos stilizáció folyamatában elfoglalhatta a forradalom igazi élcsapata.¹⁰ Algériában azonban ezt kizárja, hogy a „létező” kommunista párt úgy áll végig szemben az egész forradalmi folyamattal, hogy eközben nem egy harmadrangú s ezért végül is „leváltható” kommunista pártról van szó, mint Kubában, hanem a világ egyik, akkoriban legerősebb és legnagyobb tekintélyű ilyen pártjáról, a Francia Kommunista Pártról. Az algériai kommunisták ennek a tagjai, az FKP pedig szerves képződménye – ha ellenzéki képződménye is – annak a Franciaországnak, amely ellen az algériai forradalom a maga antiimperialista harcát vívja.

¹⁰ Erről lásd a 88. oldalt.

Így aztán Algériában a kialakuló társadalmi szerkezetben az osztatlan hatalom kulcspozícióját nem egy, akár csak frissiben kinevezett kommunista párt foglalja el, hanem a Nemzeti Felszabadítási Front (FLN). Ráadásul ez, amikor Ben Bellát megbuktatja a hadsereg, maga is megbukik, és átengedi az osztatlan hatalom kulcspozícióját... ennek a forradalmi hadseregnek. A legitimáció ideológiai eszköze pedig eközben az iszlám lesz, és mindvégig az is marad. Ugyanakkor *a kialakuló társadalmi szerkezet ugyanaz, mint amely a Szovjetuniótól Kubáig mindenütt kialakult azokban az országokban, amelyeket szocialistának neveznek.*

Vajon Craipeau-nak van-e igaza, és elégséges, hogy egy jól meghatározható *forma* megvalósuljon, amelyben akármilyen elit alakulat akármilyen ideológiával konszenzust teremt az általa szervezett társadalomban? Vagy pedig Kornai Jánosnak, aki a *szubsztanciára*, a formát hordozó anyagra nézve kiköti, hogy ne akármilyen elit alakulat, hanem kommunista párt foglalja el az osztatlan hatalom kulcspozícióját, s ne akármilyen ideológiával hozza létre a rendszernek egy időre működőképeséget biztosító konszenzust, hanem „marxizmus–leninizmus”-sal, amellyel „egységet alkot, mint a test és a lélek”.

Bizonyos mértékig Kornainak is, Craipeau-nak is igaza van. Azonban, hogy melyiknek milyen mértékig, ennek áttekintéséhez szükség van egy olyan összefüggésnek a tekintetbe vételéhez, amelyet sem Kornai, sem Craipeau nem vesz tekintetbe: hogy

a bolsevik típusú rendszer nem egyszerűen modernizációs feladatokat próbált megoldani, hanem olyanokat, amelyek a második modernizációval kapcsolatosak.

Emberi tőke a szocializmusban

Vagyis olyan termelési feladatokról van szó, amelyeknél vagy az inputnak, vagy az outputnak (netán mindkettőnek) az összetevői között *emberi tőke is jelen van.*

Márpedig hogy ténylegesen jelen van, ezt Theodore W. Schultz adatsora bizonyítja. Igaz, nem a szocialista rendszerről, hanem az Egyesült Államokról mutatja be, hogy benne „a munkaerő képzettségállománya körülbelül *nyolc és félszeresére* emelkedett 1900 és 1956 között, miközben az újratermelhető tőkeállomány [csak] *négy és félszeresére* nőtt, ha mindkettőt 1956-os áron mérjük”; s hogy tehát „értékét tekintve ez a

képzettségállomány 1900-ban az újratermelhető tőkeállománynak csak 22%-a, 1956-ban pedig már 42%-a volt”¹¹ stb.

Vajon mi történik a 20. század ugyanezen és további évtizedei alatt a Szovjetunióban és a többi szocialista országban? „Amíg a szocialista rendszer el nem jut a teljes foglalkoztatásig, állandóan van mozgósítható külső munkaerőtöbblet” – olvassuk Kornainál, aki e megállapítást többek között így folytatja: „A munkaerőtöbblet túlnyomó része szakképzetlen munkaerőből áll...”

Mielőtt folytatnánk az idézetet, írjuk ide, hogy maga Schultz az ilyen állapotokról azt állapítja meg, hogy velük kapcsolatosan még nem említhető különösebb beruházási kedv az emberi tőkébe: „Nehezen hihetjük, hogy a munkaerő minőségi komponensei iránti kereslet gyors ütemben nőtt Nyugat-Európában az iparosodás első szakaszában. A munkaerő akkoriban bőséges és olcsó volt; a munkások főleg írástudatlanok és szakképzetlenek voltak; elsősorban erőkifejtést követelő fizikai munkát végeztek. A munkások értelmének, tudásának és egészségi állapotának javulása, úgy látszott, nem volt előfeltétele a szóban forgó időszak mély benyomást keltő gazdasági növekedésének.”¹²

Persze Nyugat-Európában az iparosodás első szakasza a 19. században zajlott – a 20. században viszont már olyan folyamatok mentek végbe, amelyek során a munkások értelmének, tudásának és egészségi állapotának javulása, úgy látszik, igenis előfeltétele lett a gazdasági növekedésnek. Legalábbis a Schultz által vizsgált Észak-Amerikában. De például Kornai a maga elemzését, amelynek idézését – „A munkaerőtöbblet túlnyomó része szakképzetlen munkaerőből áll” – fentebb félbeszakítottam, így folytatja: „...miközben a gyorsan növekvő gazdaság, különösen az ipar, meghatározott szakképzettséggel rendelkező munkaerőben szenved hiányt”¹³.

Vajon miképpen hidalta át a szocialista rendszer a mondat első fele és második fele által leírt valóságtartomány ellentétét? Vajon a szocialista rendszert mi determinálta inkább: az-e, hogy az iparosodás első szakaszának jellegzetes feltételei voltak számára adva – vagy pedig az, hogy a 20. század modernizációs feladatai? Hogyan kezelte a rendszer az ellentétet a rendelkezésre álló hatalmas munkaerőtöbblet szakképzetlenségé

¹¹ Schultz: *Id. mű*, 64–65. lap.

¹² *Id. mű*, 96. lap

¹³ Kornai János: *Id. mű*, 237–238. lap.

és a gyorsan növekvő és iparosodó gazdaság igénye között, amely meghatározott szakképzettséggel rendelkező munkaerőre irányult?

Tudjuk, hogy a klasszikus szocialista rendszer ezt az ellentétet olyan oktatási és szakképzési tevékenység kibontakoztatásával hidalta át, amelynek méretarányai éppannyira figyelemre méltóak, mint az anyagi tőke felhalmozásának mutatói ezekből az évekből. Magyarországon például az 1949 végén jóváhagyott első ötéves terv a műszaki mérnökök számát *megkétszerezni* rendelte, az agrármérnökök számát pedig *több mint két és félszeresére* növelni (pedig a mezőgazdaság kollektivizálásának tervét ekkor még nem is deklarálták). Az 1951-ben felemelt ötéves terv a felsőoktatás hallgatói létszámának is felemelt tempójú növeléséről rendelkezett: 8000 fő helyett több mint 30 000 fővel kellett emelni a létszámot, s ezen belül a mérnöki és a közgazdasági fakultások hallgatóiét *megháromszorozni*. Megsokszorozták az 1947-ben elindított esti tagozatok hallgatói létszámát, és 1951-ben megkezdték a levelező képzést is. Az összes hallgatónak 1949-ben még csak 12% -a, 1954-ben már közel 30%-a esti vagy levelező tagozaton tanult. Közvetlenül az első 5 éves terv megindulása után a Tervhivatal előzetesen jelezte a Vállás- és Közoktatási Minisztériumnak, hogy becslései szerint a következő 5 éves terv időszakában, 1954–1959 között, 12 000 új mérnököt kell majd kiképezni; négy hónappal később a Tervhivatal ezt az előzetes irányszámot már 20 000-re, további egy évre rá pedig 24 000-re emelte.¹⁴

S itt most nem ezeknek a tervszámoknak a megalapozottsága vagy megalapozatlansága a fontos, hanem az, hogy ennek az emberi tömegtermelésnek a mutatóit ugyanúgy tervezték, majd a tervszámokat ugyanúgy növelték vagy csökkentették a mindenkori politikai kívánalmaknak megfelelően, mint az anyagi tömegtermelését. Lehetséges-e, hogy ez ne idézze eszünkbe, amit a kétféle termelés nyomán bekövetkező kétféle felhalmozás kölcsönviszonyáról Schultztól fentebb idéztünk?

Amit mármost az emberi tőkével való gazdálkodás három meghatározó kérdéséről¹⁵, magától értetődik, hogy a válasz mindháromra: az állam. Az állam fedezi az iménti számoknak megfelelő ambiciózus képzési tervek költségeit; az állam a haszonélvezője is a megtermelt embe-

¹⁴ Az adatok forrása: Timár János: *Hatalom és döntésképtelenség*. KJK, Bp. 1989.

¹⁵ A könyvben jelen fejezetet megelőzően tárgyalt három kérdés:

ki a beruházó az emberi tőkébe?

ki az így képződött emberi tőke működésének a haszonélvezője?

ki a tulajdonos, akinek a rendelkezései működtetik az emberi tőkét?

ri potenciál működésének; s e kettő között a kapcsolatot az biztosítja, hogy a kiképezett emberi potenciálnak a tulajdonosa is az állam, amelyet a hasznélvezeti jog mellett megillet a rendelkezési jog is.

Emberi tőke és viszony

Pontosabban az emberi tőke tulajdonviszonyát tekintve az összefüggések ennél azért bonyolultabbak. Az, hogy saját testi és lelki képességekkel ezek tulajdonánál fogva másvalaki rendelkezik, ez a rabszolga viszonyának a képlete. Ehhez a hasznélvezeti és a rendelkezési jog mellett hozzátartozik az elidegenítés joga is, márpedig a bolsevik típusú rendszernek még legembertelenebb időszakában sem tehetette adásvétel tárgyává az állam a polgárát, nem adhatta bérbe, nem ajándékozhatta el, nem tehetette örökségi hagyatékká. Ám ez a viszony éppúgy eltér a szabad bérmunkásétól is, aki a maga munkaerejével teljes egészében maga rendelkezik. Szemben mindkét képlettel, melyeknek közös viszonyuk, hogy bennük az emberi potenciállal való rendelkezés osztatlan, itt valamiféle közös tulajdonáról van szó az államnak és az ő pénzén kiképezett polgárának, aki a maga adottságait és a kiképzésére fordított idejét „viszi be az üzletbe”.

Ha a tulajdonhoz hozzátartozik a rendelkezési jog, akkor a közös tulajdonhoz valamiféle közös rendelkezési jog tartozik. Minél magasabban képzett emberi potenciálról van szó, annál erőteljesebb érdek fűződik ahhoz, hogy ez a közös rendelkezési jog valahogyan működőképes legyen – s annál nehezebb ezt megvalósítani. A magasabban képzett emberi potenciál ugyanis *előállításához nagyobb összegű pénz befektetését igényli, működtetéséhez pedig nagyobb autonómiát*. E növekvő költségeket az érdekelt egyén csökkenő mértékben képes és hajlandó viselni – az autonómia növekvő igényének pedig az állam az, amely csökkenő mértékben hajlandó teret engedni. Az emberi potenciál előállításához az államnak biztosítani kell a maga rendelkezési jogát, mert hozzá kell jutnia a befektetett tőke haszonnal való megtérüléséhez, hogy a humán befektetéshez a továbbiakban is biztosítani tudja az eszközöket. Az emberi potenciál működtetéséhez pedig az egyénnek kell biztosítania a maga rendelkezési jogát, mert a növekvő autonómiát csorbítja minden, ami az egyént valamely képességének megnyilvánítására indiszponálttá teszi.

Márpedig az állam, illetve az egyén rendelkezési joga ugyanazon objektum tekintetében egymást korlátozza. A dilemma igazi megoldását

egy olyan működésmód jelenthetné, amelyet az ember akkor is autonómnak él át, amikor az ő eszközeit egy külső szervezet működteti – másfelől amikor önmaga rendelkezik saját eszközei felől, döntésében akkor is ennek a szervezetnek érdeke vezérli.

A továbbiakban annak bizonyítására teszek kísérletet, hogy

a bolsevik típusú társadalmi struktúra, mely az anyagi termelés optimalizálására olyannyira alkalmatlannak bizonyult, a maga precedens nélküli furcsaságaival az emberi termelés optimalizálásának az alapfeltételét próbálta biztosítani.

Bürokratikus állam élén illegális párt

A szocialista társadalmat úgy uralja egy *bürokratikus állam*, hogy a maga eredetéből, mely egy radikálisan államellenes, antibürokratikus mozgalom volt, mindvégig megőrzi az utóbbit annak idején irányító *illegális pártot*, mellyel egyszerre alkot feloldhatatlan kettősséget és elválaszthatatlan egységet.

Bürokrácia és karizma

A radikális bürokráciaellenesség közös jellemzője volt a 20. század legkülönbélebb radikális tömegmozgalmainak, amelyek kimondva vagy kimondatlanul, tudva vagy tudattalanul szemben álltak a bürokráciának azzal az elvével, mely szerint *egy társadalmi hatás nem a személyé, aki hat, hanem a funkcióé, amelyet visel a társadalmi alakzatban*. Nem véletlenül termelték ki minden, olykor egymást kizáró különbözőségük ellenére mindenütt e tömegmozgalmak a *karizmatikus vezért*, akiről a mozgalom militánsainak alapélménye lesz, hogy korlátlanul növelhetőnek tetsző társadalmi hatását nemcsak hogy nem egy bürokratikus államhatalomtól nyeri, hanem forrása éppen ez az antibürokratikus, államellenes radikális tömegmozgalom.

Nyilvánvaló, hogy Lenin a maga hatáskörét nem annak a kormányelnöki pozíciónak a funkciójaként tölti be, amelyet a forradalom után szerveződő szovjet államon belül elfoglal, de nem lehet e hatást abból sem levezetni, hogy a párton belül ő a Központi Bizottság Irodájának egyik tagja volt. Sztálin karizmájának sajátos természetére a következőkben még visszatérünk, ezt sem lehet azonban abból származtatni, hogy ő volt a párt adminisztrá-

ciójának a vezetője (fő-titkár), amit később összekapcsolt, majd utóbb felcserélt a kormányelnöki funkcióval.

Az a csoport, amely a vezér karizmájának a legelső közege, egyszerűen maga is cselekvően vesz részt a történelmi folyamatban, s abban a vezérrel együtt egyfajta kollektív karizmát nyer: a vezér társainak, a radikális tömegmozgalom vezérkarának karizmáját. Hasonlóan nyeri el kollektív karizmáját az egész párt, amely a vezérkar karizmájának legelső közege, s egyszerűen vele együtt cselekvő résztvevője is a történelemnek; bizonyos mértékben ugyanez állítható az egész mozgalomról. Általában ebben a történelmi folyamatban a karizma egyfajta körkörös alakzatban tovaterjed: az a csoport, amely a vezér karizmájának, illetve egy szűkebb csoport kollektív karizmájának a közege, az együttes történelmi akcióban maga is alanyává válik egyfajta kollektív karizmának, amelyet e tágabb csoport tagjai mint csoporttagok fognak viselni, tehát szociális identitásuk révén, de a maguk személyes karizmájaként.

Vagyis hatnitudásként. Általában minél tágabb csoportnak a kollektív karizmájáról van szó, annál szűkebb a hatásköröknek az a készlete, melyet e karizma a maga alanyához hozzárendel. Alább majd látni fogjuk, hogy a kollektív karizma alanya és közege között kialakuló viszony később hogyan fog a szocialista társadalom mélyszerkezetét meghatározó *nómenklatúrává* intézményesülni.

Itt most annyit állapíthatunk meg, hogy a hatáskört a kollektív karizma sem pozícióhoz rendeli közvetlenül, hanem a személyekhez, ha nem is minden egyes személyhez külön-külön. Az eredeti karizmatikus kollektíva tagja a megdöntött és megszerzett államhatalmat az első időben nem *funkcionáriusként* gyakorolja, hanem *komisszárként*.

A funkcionárius és a komisszár közötti különbség valahogyan azzal kapcsolatos, hogy az egyikük hatalmának a forrása a *bürokratikus állam*, a másikuké pedig, ellenkezőleg, a bolsevikok egykori államellenes *illegális mozgalma*. Az előbbi valamilyen szociális kategória mentén tartja nyilván az embereket, tekintet nélkül arra, hogy kiről van szó személy szerint: a hivatalnoknál az számít, hogy a ranglétra melyik fokán áll, az ügyfélnél az, hogy melyik paragrafus érvénye alá esik. Az illegális mozgalomnak viszont éppen a személyről kell tudnia számon tartani, hogy mi az erőssége és mi a gyengéje. S valahányszor egy illegalitásból előjövő kommunista párt berendezkedik a legális életben, mindig hozza magával az illegalitás tapasztalataiból összeállott listáját annak, hogy kiben mennyire lehet megbízni, s hogy kit micsodával lehet a dologi helyzet tennivalói közül.

Az illegalitás idején ezt a tudást, természetesen, nem foglalják papíron írszerrel vezetett valódi listába. Ez a tudás az illegális mozgalom szervezőinek a tudása, amelyet úgy kezelnek, hogy ez igen nagyfokú *rugalmasságot* biztosít az egész illegális alakulatnak. A kevésbé fontos tennivalókat és az ilyenekkel megbízható személyeket a központ és a tagság közötti összekötő egyedül tartja nyilván, és a velük kapcsolatos döntéseket maga hozza – ugyanakkor a fontosabb tennivalókra és az ilyenekkel is megbízható személyekre nézve az összekötő tájékoztatja a központot, és a továbbiakban az ilyen személyeknek, illetve az ilyen tennivalóknak a kezelése a központ illetékességébe tartozik. S a szerveződés ilyen módja egyszersmind maximális védelmet nyújt az embereknek az ellen, hogy a saját sejtjükön kívül történő lebukás láncreakciója órájuk is kiterjedjen: a szervezet és annak minden egyes része nagymértékben *ellenőrizhetetlen kívülről*.

Amikor azután az egész illegális mozgalmi szervezet átveszi az államhatalmat, akkor az első időkben a bürokratikus technikát felváltják ezzel a rugalmas, de ellenőrizhetetlen illegálissal. Nem az történik, hogy a bürokratikus struktúra egyes pozícióiban a párttagok kezdenék felváltani a korábbi funkcionáriusokat, hogy ezáltal ők lássák el – törvényesen – a funkcióval járó hatáskört. Hanem az embereket megbízzák az éppen aktuális tennivalókkal, s ezek a megbízottak, *komisszárok* – a törvényektől függetlenül – végzik, amit a maguk forradalmi dolgának tudnak.

Persze a továbbiakban, amikor az új hatalom államhatalomként megszilárdul, akkor a bürokrácia elve érvényre jut. Akiket megbíztak, hogy a hatalom meghatározott körét gyakorolják, sorra kinevezik olyan pozícióba, amelynek e hatáskör a funkciója.

Sőt a pártapparátus kiépülésével a bürokrácia elve behatol az egykori államellenes mozgalmat irányító illegális pártba is: pl. az orosz forradalom után öt évvel az OK(b)P apparátusában már 15 325 funkcionárius dolgozott, további tizenöt évvel később pedig már csupán középszintű pártvezetői pozícióba ennek a számnak a két-háromszorosa volt kinevezve.

Ennél is sokkal fontosabb fejlemény azonban, hogy miközben a személyhez a kollektív karizma is a viselt hivataltól függetlenül rendeli hozzá a társadalmi hatóképességnek meghatározott körét, a kollektív karizma képviselőjére is kezdik a személyeket *kinevezni*, mint egy hivatalra.

1923 májusában volt az SzK(b)P-nek 386 000 olyan tagja, akik az illegalitás, a forradalom, a polgárháború során bolsevikká tették magukat, s ez akkor –

értékelő előjel nélkül megállapíthatjuk – minden lényeges szempontból meghatározta társadalmi hatóképességüket. Egy év leforgása alatt ez a taglétszám több mint 90%-kal megnőtt, s csak a Lenin halálát követő alig négy hónap alatt a Sztálin kezdeményezésére meghirdetett „lenini behívó” keretében 240 000 embert vettek fel a pártba, azaz *neveztek ki kommunistává*.

1930-ban a szövetségi köztársaságok Központi Bizottságainak, továbbá a területi pártbizottságoknak élén olyan titkárok álltak, akiknek 69%-a még a forradalom előtt lett a párt tagja, s így személyében hordozta a régi lenini gárda kollektív karizmáját – 1939-ben e karizma hordozóinak olyanokat neveznek ki, akiknek 80,5%-a 1924, vagyis Lenin halála után lett párttag.

Hogy kinevezéstől függ, ki az a személy, akinek kinevezéstől függetlenül lesz társadalmi hatóképessége – ez paradox minőséget ad az egész társadalmi szerkezetnek, amely a szovjet típusú fejlődés során létrejön. A karizmára való kinevezés paradoxonjának tragikusan groteszk visszája volt, hogy a régi gárda tagjait úgy „váltották le” arról a kollektív karizmáról, amelyben élettörténetük jogán részesültek, hogy – ugyancsak a bürokratikus elvnek megfelelően – „kinevezték” őket a „nép ellenségé”-nek pozíciójába.

Ezek alapján tekintve Sztálin személyi kultuszát megállapítható, hogy kinevezéstől független társadalmi hatóképességét ő is – kinevezés útján nyerte el! Hogy mennyire erről a paradoxonról volt szó itt, ezt mindennél jobban mutatja az a válasz, amelyet Buharin (nem sokkal letartóztatása előtt) adott egy nyugat-európai szimpatizánsnak, aki arról faggatta őt, miképpen történhetett, hogy annyi kitűnő és nagy tehetségű személyiség helyett a Bolsevik Párt forradalmi központi bizottságának tagjai közül a középszerű Sztálin lett a vezető. Buharin válasza így szólt: „*Nem személy szerint őbenne bízunk meg, hanem abban az emberben, akit a párt a bizalmával tüntetett ki...*”

A bolsevik típusú struktúrában tehát a karizmatikus vezér sem a maga személyében hordozza a személyéből sugárzó karizmát, hanem (végső soron) a párt nevezi őt ki olyan személlyé, aki karizmát sugároz – az a párt, amelynek tagjai a kollektív karizmából szintén nem élettörténetük révén részesülnek, hanem (végső soron) ettől a vezértől kapják a kinevezésüket a párttagságra. Tökéletes kétpólusú rendszer ez, amelyben a két pólus között hibátlanul működik egy visszacsatolási mechanizmus: *A képessé teszi B-t, arra, hogy már eleve képessé tegye A-t erre.*

Minden olyan kísérlet, amely akár e mechanizmus működését, akár a működés elvét, a *demokratikus centralizmust* a bürokrácia kategóriáiban próbálja megérteni, szükségképpen visz zsákutcába.

A bürokrácia rendszerében a hatás egy irányba haladó: A csak úgy teheti képessé B-t bármilyen hatni tudásra, ha kinevezi olyan hivatalra, amelynek ez a hatni tudás a hatáskörébe tartozik. Ha ez a feltétel teljesül, akkor attól a pillanattól fogva, hogy B-t ebbe a hivatalba beiktatták,

megvan ez a hatni tudása. Attól a pillanattól, de nem korábbtól fogva. Márpedig ahhoz, hogy **A** teljesítthesse ezt a beiktatást, neki magának már a beiktatás pillanatát megelőzően meg kell hogy legyen ez a hatáskör, amelynek tehát nem lehet a forrása **B** legitim hivatali eljárása.

Ezért a bürokrácia rendszerében, ha hatáskörét annak köszönhetően gyakorolja valaki, hogy a nép akarata hivatalba helyezte, akkor e hatáskör nem terjed ki annak eldöntésére, hogy ki tartozzék a néphez – s ha uralkodói kegy juttatja a hivatalt, ennek viselője legitim módon nem szólhat bele abba, hogy ki uralkodjék. Mindkét esetben előfordulhat ugyan, hogy a szakigazgatás függetleníti magát legitimitásának e végső forrásától, és igenis lecseréli az uralkodót vagy éppenséggel a nép egy részét, megelőzve, hogy az lecserélje őt. Ám ez a lépés szükségképpen kívül esik azon a hatáskörön, amely a valóban legitim módon elnyert pozícióhoz van kapcsolva mint ennek legitim funkciója.

A paradoxont, hogy valakinek legitim hatásköre legyen arra, hogy ennek legitimációs alapját beiktassa erre a hatáskörre, illetve leváltsa onnan, a demokratikus centralizmus rendszerében az teszi lehetővé, hogy a hatáskör nem hivatalhoz van rögzítve, hanem – kollektív – karizmához. A karizma forrása a történelem, éppen ezért „normális” esetben ez kizáró ellentéte annak a hatni tudásnak, amelynek forrása olyan hivatal, ahova beiktatni s ahonnan leváltani valakit egyetlen pillanat műve.

A bolsevik típusú struktúra, amikor megvalósítja a karizmára való ki-nevezés paradoxonját, akkor tulajdonképpen a *történelemben történik utólagos beiktatás*.

Ennek jelenségvilágába vezet be Orwell, amikor az 1984-ben leírja az Igazság-minisztérium működését: Ogilwy elvtárs visszamenőleges megalkotásával és az elpusztított ember ködneműsítésével, vagyis visszamenőleges érvényű kiiktatásával a történelemből („You will never have existed” – mondja O’Brien Winstonnak).

Fontos látni a különbséget: ha ilyesmi bürokratikus rendszerben fordul elő, ott közönséges történelemhamisításról van szó – a demokratikus centralizmus rendszerében ezzel szemben a mindenkori „centrum”-nak és a hozzá artikulálódó „démosz”-nak olyan interakciója ez egymással, amely mellett az egyik pólus *tényleg* beiktatja a másikat olyan karizmába, amellyel *tényleg* együtt jár közös történelmük valamilyen előzménye, amelynél fogva e karizmatikus(sá tett) pólus *a beiktatás következtében már a beiktatást megelőzően* illetékes lesz arra, hogy a másik pólusról érvényes döntéseket hozzon.

Így a demokratikus centralizmus rendszere tulajdonképpen csak két ponton tér el egy olyan demokráciától, amelynek jogrendjét egy bürokrácia juttatja érvényre: a) a „démosz”, amikor valakit beválaszt a „centrum”-ba, az illetőt nem hivatalra, hanem karizmára választja meg; b) e választás visszaható érvénnyel illetékké teszi a kiválasztottat, hogy a „centrum” karizmájánál fogva kialakítsa a „démosz”-t, amely jogosult a „centrum”-ot megválasztani. Így a bolsevik típusú pártban a mindenkori „centrum”-nak megvan a legitim eszköze, hogy gyakorlatilag *korlátlan ideig biztosítsa a maga számára hatalmának feltételeit*.¹⁶

Ennek érdekében nem mindig jár el olyan radikálisan az apparátus, amint azt Kubában tette, ahol hat évvel azután, hogy győzött a forradalom, az egész kommunista pártot leváltotta. Amikor Castróék forradalmuknak szovjet típusú irányt adtak, szembe kellett nézni a tantétellel, mely szerint az ilyen forradalomnak bolsevik típusú párt az élcsapata. Márpedig Kuba Blas Roca vezette kommunista pártja a forradalmat kezdettől fogva és még sokáig kispolgári kalandorságnak minősítette. Ezért Castro és vezérkara a forradalom egykori résztvevőiből és a kiépülő hatalom kulcsfiguráiból ki-nevezett egy új kommunista pártot. Igaz ugyan, hogy ez a párt az első kongresszusát majd tíz évvel a megalakulása után fogja tartani; viszont ez a kongresszus legitim hatáskört ad a karizmatikus Castrónak és kollektív karizmát elnyert csoportjának mindarra, amit a kommunista párt létrehozása körül elkövettek, s aminek révén a kommunista párt tagságával és vezetőivel kapcsolatban immáron tényleg el lehetett mondani, hogy a forradalom az ő művük volt.

¹⁶ A köztudat, teljesen egybehangzóan tudós kremlinológusok hiedelmével éppúgy, mint maguknak az érdekelteknek az ideológiájával, ezt a hatalmat konszolidáló hatást államvédelmi hatóság típusú szerv működésének tulajdonította. Ebből a szempontból perdöntőnek minősülhet, hogy a Kínai Népköztársaságban a CseKa-GPU-NKVD-KGB mintájára szerveződő erőszak-apparátus sohasem alakult ki, s a hatalom hordozóinak azért még a megfélemlítést sem kellett nélkülözniük a hatalom konszolidálásának eszköztárából. A megfélemlítés azonban ott is, meg az ÁVH-típusú működés esetében is csak katalizált olyan folyamatokat, amelyeket nem ez, hanem a rendszer egészének bemutatott paradox működése állította elő.

Valójában e működés feltétele, hogy az így kialakult szerkezetet ne rázkódtassa meg mélyreható válság. Ilyennek bekövetkeztekor viszont – amint ezt éppen a rendszerváltás történelme a magyar, az NDK-beli, a csehszlovák, a bolgár bolsevik típusú párt példáján bizonyította – ugyanez a szerkezet teszi lehetővé azt is, hogy a „démosz” radikálisan leváltsa az egész „centrum”-ot. Aminthogy e szerkezet nélkül végső soron Gorbacsovnak sem sikerült volna megtennie, hogy történelmi léptékkal mérve egyetlen pillanat alatt megdöntse az egész rendszert.

A csehszlovák pártapparátus már csak egy pártkongresszust váltott le: azt a XIV. kongresszust, amelyet 1968. augusztus 22-én tartottak meg a prágai Vysočany-ban váltották le egy második XIV. kongresszusra. Továbbá kizártak 500 000 olyan embert a pártból, akiknek esetleges ellenzavazata nélkül a párt apparátusa a továbbiakban is legitim módon gyakorolhatta a hatáskörét, egyebek között azt, amelynél fogva kizárhat 500 000 olyan embert a pártból, akiknek esetleges ellenzavazata megfoszthatta volna legitimitásától e hatáskör gyakorlását. És leváltották a főtitkárt, akinek így nem kerülhetett sor olyan, az apparátust érintő esetleges intézkedéseire, amelyek híján ez a leváltás is legitim hatáskörgyakorlás volt.

Az a csekélyebb horderejű gyakorlat, amikor az új főtitkár a hivatalba lépése utáni első évek alatt leváltja maga körül a politikai bizottságot és a központi bizottságot, csak azért érdemel említést, mert trivialisításánál fogva hajlamosak vagyunk olyan természetesnek elkönyvelni, mint amikor a bürokratikus rendszerben az új hivatali főnök leváltja elődjének a beosztottait, márpedig a bolsevik típusú párt főtitkára semmilyen értelemben sem hivatali előljárója ezeknek a neki *fölérendelt* testületeknek.

Ellenben a neki tényleg *alárendelt* pártapparátus maga képes lecserélni a főtitkárt, ahogyan ezt például Hruscsovval és Dubčekkel megtette. Így nem kerülhetett sor e főtitkárok olyan, az apparátust érintő intézkedéseire, amelyek híján a hivatali főnöknek ez a lecserélése is legitim hatáskörgyakorlás keretében mehetett végbe.

A nómenklaturizmus lényegéhez tartozik az a kettősség, amely az állami funkcionáriusok bürokratikus rendszere mellett kezdettől végig fenntartja a párt komisszárjainak – a pártapparátus *illetékes elvtársainak* – ezt az illegális rendszerét.¹⁷

A nómenklatúra

A nómenklaturista nem funkcionárius, hanem egy olyan – uralkodó – osztálynak a képviselője a „létező szocializmusban”, amelyben feloldódik funkcionáriusnak és komisszárnak, egyáltalán bürokratikus államnak és illegális pártnak feloldhatatlan kettőssége. Ennek a feloldásnak, a funkcionáriusokkal, illetve a komisszárokkal dolgozó technika

¹⁷ Érdemes a két rendszer között például a következő formai ellentétre figyelni: az állami szervek irányító működését mindenkor az *írásbeliség* jellemzi, azzal a hátránnyal, amit a papírmunka merev formalizmusa jelent, és azzal az előnnyel, amit az ellenőrizhetőség – a pártapparátus viszont a maga mindenkori munkáját elsősorban a *szóbeliség* alapján végzi, adott esetben a tartalom megkívánta rugalmassággal, de minden esetben ellenőrizhetetlenül (ezt a „telefonbeli” ügyintéztést nevezte el a magyarországi szóhasználat *kézi vezérlésnek*).

egyesítésének a terméke a *nómenklatúra*: az a jegyzék, amelyben immáron elsősorban nem tennivalókat tartottak nyilván, mint a komisszárnál, hanem hivatali hatásköröket, mint a funkcionáriusnál. Mégis pontatlan, ha a nómenklatúrát „hatásköri listá”-nak fordítják: valójában a hatásköröknek egy készletével együtt a nómenklatúra számon tartotta – éppúgy, mint a komisszárnál s mint egykor az illegalitásban – azoknak a személyeknek is egy készletét, akiknek bármelyike a kérdéses hatáskörök bármelyikével *megbízható*. Megbízható – a szónak mindkét értelmében: abban az értelemben is, hogy a személyt rátermettnek ítélik a listán számon tartott hatáskörök bármelyikére, és abban is, hogy olyanoknak becsülik, mint akitől a szóba jött funkcióban lojalitást lehet majd várni a bolsevik típusú szervezet egésze iránt.

Akit a megbízható személyek közül a szóba jövő hatáskörök valamelyikével éppen megbíznak, annak megbízatását esetleg legitimálják, ki-nevezve őt arra a hivatalra, amelynek ez a hatáskör a funkciója. Ami azonban számítani fog, az nem az, hogy milyen hivatalról van szó.

Jól mutatja a nómenklatúra igazi lényegét egy olyan markáns nómenklaturistának az életpályája, mint akit a következő esszé bemutat:

Politikapszichológiai esszé Aczél Györgyről

A nómenklaturista értelmiségi

Nyolcvan évvel ezelőtt, 1917. augusztus 31-én született Aczél György.

Gyermekkorának, felsejülésének évtizedében terjedt el Amerikából a kifejezés: *self made man*. Egyfajta kultusza támadt akkor az érkező hírekre fogékony Európában a vonatkozó teljesítménynek: hogy valakit nemcsak apjától öröklött nemesi cím, kapott rész egy tőkevagyonban, ellesett vagy belévert mives mesterség, netán a családról reá szálló klientúra tehet azzá, amivé majd lesz, hanem magát az ember saját maga is megcsinálhatja.

Alkalmasint ez a gyermekkorát végigkísérő divat is tette, hogy egy zsidó hentesegéd árvája négy év árvaházi hanyattatás, majd inaskodás, csavargás, gyermekbíróság elé kerülés után nekiállt „megcsinálni magát”. Nem lehet másképp, mint így értelmezni például azt a gesztust, hogy ilyen múlttal egy kamasz, akit később majd Aczél Györgynek fognak hívni, megkeresi Szerb Antalt, és megkéri, hogy állítsa össze neki azoknak a könyveknek a jegyzékét, amelyeket el kell olvasni.

„A listát megkapta, a könyveket elolvasta” – tudósít *Aczél és korunk* című nagyszerű könyvében Révész Sándor.

Akinek „természetesen” jut cím vagy vagyon, tudás vagy kapcsolat, az a *self made man* gyakran lenézi. „Aczél György parvenü volt” – írja róla is például a könyv egyik kritikusa. Holott a parvenü nem a maga erőfeszítéseinek köszönheti felemelkedését, hanem a szerencsésének, amelyről nem tudja (vagy nem akarja tudni), hogy forgandó, hogy többnyire ejti is, akit emel. Ezért a parvenü komikus figura – a *self made man* nem az. Aczél György bukásában sem vált nevetségessé.

Az értelmiségi ember különösen őriz valami tiszteletféleséget aziránt, aki maga nem értelmiséginek született, de azzá tette magát. Az a helyzet, hogy ahhoz képest, aki közülünk a kultúra létező értékeinek megtartásával tölti az életét, a becslés egyfajta többletével tekintünk arra, aki ezenfelül még alkot is valamely addig nem létező értéket a kultúrának – márpedig aki magát alkotja meg értelmiségiként, az bizonyos értelemben éppen ezt teszi. eltérően attól, aki „született értelmiségi” – de akiről majd még ki kell derülnie, vajon alkotó-e még ezenfelül.

Talán ezzel is összefügg, hogy a róla szóló könyvben egy lapnak csaknem a felét foglalja el azoknak az elitértelmiségieknek a felsorolása, akikkel Aczél György baráti viszonyba kerül. Méghozzá nem annak az eszközrendszernek a révén, amelyet a könyv majd (igen találó szóval) *kegygazdálkodásnak* nevez, bemutatva, hogyan szerez vele Aczél György az elitértelmiségből barátokat – nem magának, hanem a pártnak, amelynek majd második számú vezetője lesz.

Tagja ennek a pártnak tizennyolc éves korában lett Aczél, s ennél megelőőbb életkor nincs is az ilyen elköteleződésre. Ez az az életkor, amikor a felnőtt életbe kilépő ember felfedezi, milyen rosszul van berendezve a világ, és fellázad ellene.

Csakhogy éppen ezért nem mindegy, milyen képét mutatja éppen a világ, amikor az éppen felserdült ifjú szembenéz vele. Aki csak három-négy évvel születik előbb, mint a jubiláns, az merőben más esélyeket talál egy elfogadhatatlan világ ellen való lázadásra, mint az, aki alig három-négy évvel később születik őnála.

A világ, amellyel Aczél György évjáratát találkozik, persze ugyanaz, mint a két másik évjárat világa, amelyről sokak közös élménye ekkor, hogy a polgári gépezet, amely addig mozgatta, nem működik többé: az európai kontinens országaiban létesült demokráciák politikailag mutatják működésképtelennek, a New York-i tőzsdekrach nyomán beállott világfolyamat pedig gazdaságilag.

Egy csak kicsit is idősebb évjárat ifjú lázadóit két olyan alternatíva bővíti, amely, ellenkezőleg, éppen diadalmasan mutat működőképességet. Mindkettő szocializmusnak mondja magát: nemzetközinek az egyik, nemzeti szocializmusnak a másik. 1933 elején az egyik bejelenti az első ötéves terv befejezését a maga országában – a másik pedig a magáéban hatalomra jut, és meghirdetett programjának megfelelően véget vet a demokráciának. Aki ekkor köteleződik el bármelyik mellett, majd hosszú időn át úgy érezheti, hogy tevékenyen és hatékonyan vesz részt egy maga választotta alternatív világnak a megteremtésében.

Aki meg csak annyival fiatalabb Aczélnál, hogy majd a harmincas-negyvenes évek fordulóján szembesüljön ifjú lázadóként a két alternatívával, amint éppen paktumot kötöttek egymással, az nemigen találhat lehetőséget a közöttük való választásra; s amikor majd az egymással háborúzni kezdő alternatívák között újra lehet választani, akkor ez már nem az együttes tevékenység mellé elköteleződő ifjú ember választása, hanem a drukkeré, aki ettől fogva mindennél jobban sóvárogja, hogy „Sztalinék”, illetve hogy „Hitlerék” győzzenek, de tényleges tevékenységét nem ez a választása fogja meghatározni, hanem az, melyik oldalon sorozza be a hatalom katonáinak.

Magát Aczélt születésének ideje felemás társadalmi személyazonossággal áldotta/verte: 1933-ban még túl fiatal ahhoz, a harmincas-negyvenes évek fordulóján viszont már túl idős lenne, hogy ifjúkori lázadásához irányt választva ekkor kapcsolja hozzá a maga élettörténetét a nagybetűs Történelemhez. Aki ilyen köztes évjáratához tartozik, azzal nem az történik, hogy felemás módon választ. Ellenkezőleg, akire ilyen sors méretett, az kettős választásra kényszerül: miközben választ – esetünkben –, hogy a fennállót kommunista vagy fasiszta értékek mentén utasítsa-e el, azt is megválasztja, hogy tettel vagy sóvárgással kapcsolódjék-e a választott értékhez.

Pszichológusok megfigyelték, hogy amit választ az ember, ahhoz sokkal erősebben kötődik, mint amihez születés kapcsolja. Ha ez így van, hatványozottan van így, amikor az ember még azt is megválasztja, hogy hogyan válasszon. Ez magyarázza azt a különösséget, amire már másokkal kapcsolatosan is felfigyeltek az Aczél György évjáratából. Az 1917-es esztendő jeles elköteleződők születésének éve: Gimes Miklós, Maléter Pál, Vásárhelyi Miklós. A történelem nagy csalódásra ítéli ezeket az embereket, akik radikálisan felülvizsgálják ezért, amit egyszer választottak – és úgy tartják meg.

Szurkolni vagy beállni a pályára – Aczél nem csak csapatot választ, de egyúttal ezt is eldönti a maga számára. Ő játékos akart lenni, s tudjuk, hogy az is lett. Amit viszont egészen a közelmúltig a legtöbben nem tudunk: hogy milyen játék volt az, amellyel kezdte, s hogy mekkora játékos kedvvel és színészi rátermettséggel játszott az. Azt hiszem, ha a tét nem lenne nagy és egy nemzeti ellenállás legnemesebb értékeit hordozó, akkor e nyitó játék legpontosabb műfaji megjelölése ez lenne: szélhámosság. Ahogyan súlyos stádiumban lévő isiászos beteget játszik, s így kiemerkíti magát a munkaszolgálatból; ahogyan a német megszállás alatt hol csendőrtiszt, hol német tiszt vagy gestapós egyenruhát, hol terepszínű köpenyt viselve, sofőr vezette fekete autón közlekedve, nyilas vezetőkkel németül üvöltözve (amely nyelven különben nem is tudott) fordul elő, hogy egyrészt a kommunista ellenállásból kivegye a maga részét, másrészt a saját szakállára (anélkül, hogy kommunista felső kapcsolatai, Donáth Ferenc és Péter Gábor erről tudtak volna) embereket mentsen nagy mennyiségben s még ennél is nagyobb rátermettséggel – ez bizony olyan teljesítmény, amelynek kelléktára legendásan nagy szélhámosokét idézi. Az eszközök bevetésének célja volt más – és a halálos kockázat lebukás esetére. „Aczél Gyuri talán a legbátrabb ember volt, akit valaha ismertem” – mondja róla majd egy kései interjújában ennek az illegális tevékenységnek egy másik részese, aki Rákosi börtönében is társa volt.

Ezekben az illegális akciókban, persze, sok embernek kellett együttműködnie. Az együttes teljesítményben Aczél része „mindössze” annyi volt, amennyit az előbb jeleztem. Meg még egy: mindezeknek az együttműködő tényezőknek egymással való összehozása. Aczél György számon tartotta, kinek mi az erőssége és mi a gyengéje, ki mivel bízható meg, ha az ellenállásnak a részese, és ki mivel korrumpálható, ha a hatalomé – az illegalitás művészete nem is áll másból, mint abból, hogy az éppen előálló dologi helyzethez az ember mozgósítani tudja ezeket a személyi feltételeket. Aczél nagymestere volt ennek a művészetnek, és amikor ezt megállapítjuk róla, akkor tudni kell, hogy amit itt az ellenállásban a javára írunk, az pontosan ugyanaz a teljesítmény, amit később *kézi vezérlés* címszó alatt majd felrovunk neki.

Később – nem a hatvanas években, amikor majd országos vezetővé emelkedik, hanem mindjárt abban a pillanatban, amikor az illegalitásból előjött kommunista párt berendezkedik a legális életben, Aczél áttemeli onnan ide a mondott művészetet. A felszabadulás után Zemplén vármegyében lesz a kommunista párt titkára, s amellet, hogy energikusan lát hozzá a rosszul működő pártapparátus lecseréléséhez, s a szalá-

mipolitikát is nagy rátermettséggel folytatja, lám csak, mit olvashatunk a róla szóló könyvben életének erről az időszakáról: „Aczél a zempléni politikusokkal, de mindenekelőtt a papokkal gyakorolja először azt az offenzív kegygazdálkodást, ami egész politikai pályájának egyik meghatározó jellegzetessége lesz. Amint a megyébe érkezik, kigyűjteti a papok születésnapját, ajándékokkal kedveskedik nekik, rendszeresen érdeklődik, hogy mire lenne szükségük, kívánságuk szerint küldet nekik reverendára való szövetet, egy láda tokajit stb.”

Az eljárást kézenfekvőnek látszik úgy tekinteni, mint egy eleve gonosz technikát, amelynek már az ideája úgy szólna, hogy ha az emberek személyes megnyilvánulásainak teret engedünk, ezzel nagy hatású eszközt nyerünk arra, hogy a személyt szőröstül-bőröstül eszközünké tegyük. Ezzel szemben az igazsághoz az is hozzátartozik, amit Aczél egy, már politikusi bukása után készült interjúban mondott: „Mindig is tudtam, hogy a kézi vezérlés egy rossz szisztéma, de a párt vezető szerepe arra való, hogy azokat a jogi szörnyűségeket kiigazítsa, amik megszülettek ebben a túlszabályozott, túlcentralizált világban.” Vagyis hogy egy személytelenül bürokratikus államot a pártnak éppen a személyes kapcsolatok érvényre juttatásával kell kiegészítenie.

Mindenesetre tény, hogy például az értelmiség, s kiváltképp ennek új értéket alkotó része nagyon rossz hatásfokkal működik egy bürokratikus rendszerben, amely nem vesz tudomást sem az embernek, sem az általa megalkotott műnek az egyediségéről. S ettől vagy független, vagy nem független további tény, hogy valahányszor egy illegalitásból előjövő kommunista párt berendezkedik a legális életben, mindig hozza magával az illegalitás tapasztalataiból összeállott listáját annak, hogy kiben hogyan lehet megbízni, amit kiegészítenek azzal a praktikus szemponttal is, hogy kit micsodával lehet.

Ez a lista a *nómenklátúra*, s például magának Aczél Györgynek a mindenkori hatásköre tapasztalhatóan ettől függött: hogy milyen saját-szerűségét – kapcsolatait és kapcsolatkezelő képességét – tartja számon Kádár János, nem pedig hogy milyen funkciót visel egy hivatali hierarchiában. Ezt az összefüggést fejezte ki az értelmiségi folklór, amikor a hivatali előmenetele során mindössze a művelődési miniszter első helyetteseként funkcionáló Aczél a *miniszter első feletteseként* emlegette. A nómenklaturista Aczél György a maga hivatali előjárójához képest tényleg az volt. Az észrevett összefüggés később is arra készítette e pesti népművészetet, hogy észrevételezze: ha hivatalára nézve csak portás is az Aczél, hatásköre megmarad neki.

Csakhoggy...

Amikor Aczél Györgyöt 1949. július 6-án elviszi az ÁVH, hogy tizenegy nappal több mint öt éven át fogva tartásuk, időnként az embertelent is alulmúló körülmények között, huszonnyolc hónapon keresztül magánzárkában – erre ugyanúgy a nómenklatúrában számon tartott személyes viszonyai alapján választották ki őt. Egy bürokratikus rendszerben az számított volna, hogy a hivatalára vonatkozó előírások és a hivatali működésére vonatkozóan megállapítható tényállás között hol mutatható ki eltérés. Ez a teljesen személytelen összefüggés nem jött szóba akkor; hivatala csak annyiban számított, hogy éppen Baranya megyében irányította a kommunista pártszervezetet, s ez határos Jugoszláviával, ahol ugyanezt a funkciót Tito töltötte be. A kapcsolat – ez jött akkor is tekintetbe. Számon tartott személyes kapcsolatainak az a gazdagsága, amelyeket a Rajk-per vádlottjaival megcionistákkal korábban létesített, és ugyancsak számon tartott személyes képességei, amikor Aczél Györgyöt választották ki a feladatra: hogy a Rajk-per hatását erősítendő egyik mellékperben meggyőzően alakítson egy olyan figurát, aki szervezkedésről tesz meggyőző vallomást...

A katarzis lehetőségeit keresi a megemlékező, amikor be kell látnia, hogy az az eljárás, amelyet Aczél György az ellenállás akcióiban oly nagy rátermettséggel alkalmazott; az, amellyel vidéki pártvezetőként tartotta együtt a helybéli nyáját; az, amelyet pártja több mint öt éven át az ő súlyos sérelmére alkalmazott; a kézi vezérlés, amellyel országos vezetőként biztosította az alkotó értelmiségi elit számára azt a személyeséget, amely nélkül ez nem is tud létezni; a nómenklatúra alkalmazása, amellyel őt magát a párt, személyesen szólva pedig Kádár János az alkotó értelmiségi elit kezelésének erre a feladatára kiválasztotta; végül pedig az az eljárás, amellyel ez a párt bármilyen, jó vagy rossz feladatra az embereit elosztotta – ugyanaz.

„Minő csodás keverce rossz s nemesnek!” E 20. századi ember tragédiájáról megemlékezve, mondhatjuk-e vajon Madách Imrével: „a jó sajátja, míg bűne a koré mely szülte őt”?

Aligha: Aczél György ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely képtelen volt elválasztani, ami sajátja, s ami a koré. Tökéletesen feloldotta saját magát a korban s a kort saját magában.

Nyolcvan évvel ezelőtt még termett ilyen nemzedék.

Általánosan szólva a nómenklatúráról Voslensky megállapítja, hogy benne „nem létezik a ranglétra fokainak és a kategóriáknak szigorú hie-

rarchiája, amely a funkcionáriusok testületét jellemzi, és lehetővé teszi, hogy az állami adminisztráció különböző ágazataiban viselt hivatalokat összehasonlítsák. Itt semmi efféle nem létezik, az előléptetéseknek semmiféle menetrendje. [...] Egyes nomenklaturisták igen változatos karriert csinálhatnak: textilgyári igazgató – szerszámgyári igazgató – malomüzem igazgatója; vagy vidéki újság szerkesztője – szövetségi köztársaság könnyűipari miniszterhelyettese – megyei pártbizottság mezőgazdasági osztályának vezetője. Szakterületek, hivatalok, munkatársak, szolgálati kocsik változnak, de a nomenklaturista státusa rendíthetetlen.”¹⁸

Ami számít, az nem az, hogy milyen hivatalhoz tartozik az ember, hanem az, hogy milyen nomenklatúrához: központibbhoz-e, amelyik személyeknek egy szűkebb köréhez rendeli a hatásköröknek egy szélesebb készletét – vagy valamelyik helyihez, amelyeknek a hatáskörkészlete szűkebb, azon személyek csoportja pedig tágabb, akik vele kapcsolatosan szóba jöhetnek.

A Magyarországon a bolsevik típusú berendezkedés utolsó időszakában érvényben volt (az 1971-ben jóváhagyott és az 1985-ben módosított) hatásköri listából¹⁹ kiderül, hogy hatáskör szempontjából ugyanannyit ért, ha valaki miniszterelnök volt, mint ha a Munkásárság országos parancsnoka: mindkettőnek kinevezése a Központi Bizottság állásfoglalásától függött. Ugyancsak egyenértékű volt egymással a Magyar Tudományos Akadémia, illetve akármelyik megyei tanács elnökének a hatásköre, s mindkettő kisebb az előzőeknél: kinevezésükhöz elég volt a Politikai Bizottság állásfoglalása. Szintén egyenértékű lett a Tudományos Minősítő Bizottság elnökének, a Büntetés-végrehajtás országos parancsnokának és az Úttörőszövetség főtitkárának a hatásköre, amikor az 1985-ös módosítás az MSZMP KB Titkárságának jóváhagyásához kötötte a kinevezésüket.

Amikor e módosítás az illetékes KB-titkárokéval együtt megszüntette a Központi Bizottság illetékes osztályvezetőinek is a jogát, hogy a hatásköri listát illető kérdésekben döntsenek, akkor nem az történt, hogy azok, akik a maguk egymáséval egyenértékű hatáskörét például a MALÉV vagy az IBUSZ vezérigazgatójaként, valamely fegyveres testület ezredeseként, a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetének vagy az Állami Operaháznak az igazgatójaként gyakorolták, most a központi nomenklatúrának a pereméről leszorulva megszűntek volna nomenklaturisták lenni. A Központi Bizottság hatásköri listáján túl kezdődött a budapesti, a megyei

¹⁸ Voslensky, 1980; 132–133. lap.

¹⁹ Ennek az MSZMP Központi Bizottságának illetékességébe tartozó részét lásd a *Világ* 1990. február 1-jei számában.

és a megyei jogú pártbizottságok hatásköri listája. Így például ha valaki történetesen egy budapesti székhelyű Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatói pozíciójához rendelt hatáskört akart gyakorolni, annak – így a rendszerváltásig és majdani miniszterelnöki kinevezéséig Antall Józsefnek – ahhoz, hogy elnyerhesse a megbízatást, netán utóbb a kinevezést e pozícióra, szerepelnie kellett a budapesti pártbizottság nomenklatúrájában olyan nomenklaturisták sorában, akikkel egyenértékűen bírja a pártbizottság bizalmát ahhoz, hogy bármelyikét gyakorolja a listán szintén egyenértékűeként feltüntetett hatásköröknek.

Ez a nomenklatúrendszer tulajdonképpen hézagmentesen folytatódott addig a legszélső perifériáig, amelyet az egyes hivatalok vagy vállalatok párt-szervezetei kezeltek, amikor a formálisan általuk választott párttitkár állást foglalt abban a kérdésben, hogy az ott számon tartott személyek közül valamelyik kinevezhető-e egy olyan hivatalra, mint amilyen az éjjeliőr.

Vajon mi egyenlő az Állami Operaház igazgatójában és egy határőrezredesben? Es micsoda nagyobb egy megyei tanács elnökében annál, amit az Úttörőszövetség főtitkárában megtalálunk; és mi kisebb benne annál, amivel a Munkásőrség országos parancsnoka jeleskedik? Hasonlóképpen megkérdezhetnénk: mi egyenlő egy villamosjegyen és hetvenöt deka kenyérben; és micsoda az, amiből huszonöt-ször többet találhatunk egy operaházi estében, mint a másik két említett árucikkben?

Úgy néz ki, hogy amit a nomenklatúra számon tart, mint nagyobbat, kisebbet vagy egyenlőt, az az ember *státusa*, ami a maga exkluzív vagy triviális voltával éppolyan fontos értéket mér az emberi erőforrás világában, mint a pénz az anyagi erőforrásában. Minél központibb a nomenklatúra, amelyen sorsom addigi alakulását számon tartják és további alakításáról döntenek, annál szűkebb köre tartozik hozzá személyeknek, s minél szűkebb a kör, amelyhez az ember hozzátartozik, annál kitüntetőbb a szociális identitás, amelyet tagjainak kölcsönöz.²⁰

A nomenklatúra, ha rendszere kialakult, nemcsak értékmérésre, a mért érték elkönnyvelésére szolgálhat, hanem a státussal való gazdálkodásra is, hasonlóan ahhoz, ahogy a pénzzel való gazdálkodást szolgálja, ha a pénz tőkévé lesz. A gazdálkodást szolgálja a pártapparátus és az államapparátus közötti közlekedés, amelynek rendje a 70-es évekre kialakult Magyarországon: a pártapparátusból a komisszár egy idő elteltével átkerül az államapparátusba, ahol a hierarchia egyenértékű helyére kap funkcionáriusként kinevezést – ez a csere gyanazt a funkciót

²⁰ Annak méréséről, hogy mennyire kitüntető valakinek a szociális identitása, lásd A kiválóság ára. *Közgazdasági Szemle*. 1998/3. 280–297.

tölti be a státussal, a személy kitüntetett identitásával történő gazdálkodásban, mint az árucseré a pénzzel való gazdálkodásban.

Márpedig az emberi erőforrás kiképezése olyan folyamat, amelynek előrehaladását éppen a kiképezett személy kitüntetett identitásán lehet lemérni. A folyamat *idealizált* kezdetén teljesen kiképzetlen személyeket találunk, akik ezért egymással a szervezeten belül betöltött szerepeikben felcserélhetők. E folyamat *idealizált* végén azután olyan személyek állnak elő, akik pótolhatatlanok abban a szerepfunkcióban, amelyre speciálisan kiképezték őket. Így amikor a nómenklatúra elhatárol egymástól felcserélhetőbb és kevésbé felcserélhető, pótolhatatlanabb és kevésbé pótolhatatlan személyeket, akkor – anélkül, hogy valaha is ez lett volna kiépítésének a szándékolt célja – abból a szempontból értékel, hogy *hol tart a személy a gazdasági rendszer működésének feltételeként való kiképeződés folyamatában.*

Identításalakítás a bolsevik típusú társadalmi struktúrában

A gazdasági hasznot hajtani kész emberi potenciál nemcsak a kiképezett személyeknek nemcsak kiképezett *tulajdonságaitól* függ, hanem szociális identitásukat meghatározó *viszonyaiktól* is.

A bolsevik típusú társadalmi szerkezet működtetett olyan konstrukciós elemeket, amelyekről ma már felismerhető, hogy tartós fennmaradásukat eredeti rendeltetésüknél nem kevésbé indokolta az a szerep, amelyet a személyek társadalmi azonosságának kiképezésében játszottak. Ilyen például a „létezett szocializmus” szerveződéseinek az a bolsevik típusú sajátossága, hogy a maguk egységét és ellenfeleik megosztottságát abszolutizálták.

Minden politikai szervezet számára hasznos, ha egységes, és ha ellenfeleit megosztja. De egy olyan szervezet, amely valamilyen tulajdonság szubsztanciája mentén jön létre, nem teszi a viszonynak ezt a formáját létkérdéssé: a szervezet egyfajta egységét már az biztosíthatná, hogy tagjai egységesen, például, munkások, s a szervezeten kívülieket valamelyest már a „nem munkás” minőség sokfélesége megosztaná. E viszonyt az sem számolná fel, ha az adott tulajdonság mentén kialakult szervezetben esetleg frakciók jelennének meg, vagy ha azok, akik a kérdéses tulajdonság híján kívül rekednek ezen a szervezeten, esetleg maguk is egyetlen párttá szerveződnének.

Merőben más azonban a helyzet olyan szerveződés esetén, amelynek kritériuma tisztán formai. Ha a kritérium pl. az egység formája, akkor

ez nem teszi másképp lehetővé a szerveződés elhatárolódását az oda nem tartozóktól, mint ha az egység kizárólag a kérdéses szerveződést (s e szerveződést kizárólag az egység) jellemezné.

Jól ismert történelmi tény, hogy a bolsevik típusú párt nemcsak a maga sorainak fegyvelmezett egységére fektet nagy súlyt, hanem eközben ellenfeivel szemben igen rátermetten forgatja azt a politikai fegyvert, amelyet „szalámitaktikaként” szoktak emlegetni, s amellyel ezeket markánsan meg tudja osztani aszerint, hogy melyikük hajlandó és melyikük nem kommunistákkal taktikai egységekre lépni.

Ezt az egysége és megosztásra irányuló törekvést általában szociotechnikai szempontból szokták mérlegelni, annak a haszonnak a szempontjából, hogy egy politikai szervezet közelebb jut céljainak a megvalósításához, ha egységes, és ha ellenfeleit megosztja. A bolsevik típusú párt esetében azonban a szociotechnikainál sokkal mélyebb hátsról van szó, amelyet ismét a viszonyok paradoxonja közvetít, még-hozzá egy, az eddigiekhez adódó újabb paradoxon. Egy viszonyt, tudni-illik, egy tulajdonságtól eltérően az is meghatározhat, ahogyan felőle gondolkodnak azok, akik között fennáll: ahogyan például hasonlóságukat és különbözőségüket egymáshoz hasonló, illetve egymástól különböző módon dolgozzák fel, az erősíti, illetve gyengíti az ekképpen feldolgozott hasonlóságot és a különbözőséget.

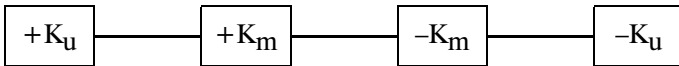
Ha egy csoport egységes abban, hogy az egység viszonyát tartja magára jellemzőnek, akkor a kérdéses viszony ettől máris jellemzi őt valamelyest. Ellenkezőleg, ha arra nézve alakul ki egységes álláspont, hogy a csoport megosztott, akkor máris kevésbé az. Végül ha a csoport éppen abban a kérdésben megosztott, hogy vajon egységes-e vagy megosztott, akkor az előbbi különvélemény, pusztán azzal, hogy fellép, máris csökkenti, az utóbbi viszont növeli a maga megalapozottságát.

Az emberek, amikor viszonyaikat ekképpen feldolgozzák, *társadalmi azonosságukat* alakítják ki, a feldolgozásnak efféle paradoxonjai révén pedig a definiált társadalmi azonosság megalapozhatja, vagy, ellenkezőleg, aláaknázhatja az őt definiáló viszonyokat.²¹ Mármost *a bolsevik*

²¹ Azokról a paradox összefüggésekről, amelyek közvetítésével egy szociálpszichológiai szerkezet ugyanúgy képes önmagát *megalapozni*, illetve *aláaknázni* akkor is, amikor nem egy társadalom építményéről van szó, hanem egyetlen személy társadalmi azonosságáról, az érdeklődő olvasó több részletet találhat a szerző „...*elvegyültem és kiváltam*”. *Társadalomlélektani esszé az identitásról* című monográfia (Bp.: T-Twins, 1993 „József Attila tragikus paradoxonjai” c. fejezetében, valamint a könyv ezt követő összefoglalásában.

típusú párt az egység és a megosztottság viszonyának valamennyi paradoxonját úgy mozgósítja, hogy azok a párt tagjainak szociális identitását megalapozzák, a pártonkívüliekét pedig aláaknázzák:

A paradox folyamat beindulása előtt egymástól nagyjából egyenlő társadalmi távolságra követi egymást az emberek négy kategóriája: a $+K^u$ ultrakommunista, a $+K^m$ mérsékelt kommunista, a $-K^m$ mérsékelt nem kommunista, végül a $-K^u$ szélsőségesen nem kommunista beállítódással.

Abban az értelemben egyenlők ezek a szociális távolságok, hogy objektíve $+K^m$ pozíciója éppúgy érintkezik $-K^m$ -ével, aki nem kommunista ugyan, de szintén mérsékelt, mint $+K^u$ -ével, aki szélsőséges ugyan, de szintén kommunista; s hasonlóan megállapítható, hogy a $-K^m$ pozícióját éppannyi választja el $+K^m$ -étől, aki szintén mérsékelt ugyan, de kommunista, mint $-K^u$ -étől, aki maga sem kommunista ugyan, de szélsőséges.

Egy bolsevik típusú szerveződés mármost e szerkezetnek mind a négy relációját megváltoztatja:

1. a kommunistákat arra készíti, hogy szélsőséges, illetve mérsékelt csoportjuk túlhangsúlyozza egymással való egységét;

2. továbbá a mérsékelt kommunisták csoportjának elhatárolódását a mérsékelt nem kommunistákétól;

3. ugyanakkor a bolsevik típusú szálamitaktika eléri, hogy a nem kommunisták szélsőséges csoportja is és mérsékelt csoportja is egymástól való elhatárolódásukat hangsúlyozza túl;

4. különös tekintettel a nem kommunisták mérsékelt csoportjának a szálamitaktikával ugyancsak elért készségére, hogy a mérsékelt kommunistákkal való egységét túlhangsúlyozza, s ezt az egységét a szélsőségesen nem kommunisták is túlhangsúlyozva róják fel neki.

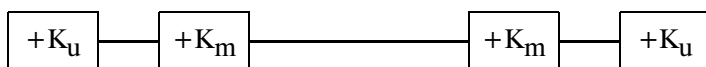
Fel kell ismerni mármost, hogy az a mód, ahogyan a négy kategória eképpen feldolgozza fent bemutatott viszonyait, e viszonyokat mindjárt meg is változtatja, méghozzá kommunisták és nem kommunisták számára egymással ellentétes módon:

Az egyetértés, amellyel az ultra-, illetve a mérsékelt kommunista egymással való egységüket hangsúlyozzák, *erősíti is egységüket*. S éppígy az eltérés, amellyel a mérsékelt kommunista és a mérsékelt nem kommunista a maguk viszonyát megítéli, amikor $-K^m$ az egységüket, míg $+K^m$ az elhatárolódásukat hangsúlyozza, *erősíti is elhatárolódásukat*.

Ezzel szemben az az egyetértés, amellyel a mérsékelt, illetve a szélsőségesen nem kommunista egymástól való elhatárolódásukat hangsúlyozzák,

gyengíti elhatárolódásukat. S az az eltérés, amellyel a nem kommunista, illetve a kommunista mérsékeltek a maguk viszonyát megítélik, amikor $+K^m$ az elhatárolódásukat, míg $-K^m$ az egységüket hangsúlyozza, *gyengíti egységüket*.

A négy kategória egymástól való szociális távolságának pszichikus feldolgozása a távolság szerkezetét meg is változtatja:

Amikor a maga társadalmi azonosságát definiálva, a mérsékelt kommunista $+K^m$ a szélsőséges kommunistaéval *érintkező*, a mérsékelt nem kommunistaéétől viszont *elválasztó* módon úgy határozza meg szociális távolságukat, mint ha ez kisebb lenne $+K^u$ -tól, aki szélsőséges ugyan, *de szintén kommunista*, és nagyobb $-K^m$ -tól, aki szintén mérsékelt ugyan, *de nem kommunista*, akkor ezáltal az első távolságot csökkenti is, a másodikat pedig növeli. Ellenben amikor a mérsékelt nem kommunista $-K^m$ határozza meg a maga szociális távolságát, és ezt kisebbnek definiálja $+K^m$ -tól, aki kommunista ugyan, *de szintén mérsékelt*, és nagyobbknak akarja K^u -tól, aki maga sem kommunista ugyan, *de szélsőséges*, akkor ítélete afelől, melyik szempont a fontosabb – az-e, hogy valaki mérsékelt, vagy pedig az, hogy kommunista-e –, éppen azzal hozza érintkezésbe, akitől távol akarja magát tudni, és éppen attól választja el, akihez közel sorolja magát.

Így tehát

a bolsevik típusú szerveződés révén a kommunista választott identitása e választástól megerősödik, míg a nem kommunista választott identitását maga e választás meggyengíti.

Ennek a szociálpszichológiai összefüggésnek a számontartása éppolyan fontos annak megértéséhez, miért állhatott fenn minden éles történelmi kanyar közepette olyan rendíthetetlennek látszó stabilitással a bolsevik típusú szerveződés, mint ahhoz, hogy megértsük, miért porladt szét egyetlen történelmi pillanat alatt a Gorbacsov-jelenség fellépésével. Ez legitím kommunista attitűddé tette azt a beállítódást, amelynek számára fontosabb szempont lehet, hogy valaki mérsékelt, mint az, hogy kommunista. A mérsékelt kommunisták e szempontváltását kiegészítette a mérsékelt nem kommunistáké, akik számára – egy időre – fontosabb lett, hogy valaki nem kommunista-e, mint hogy mérsékelt-e a maga pozíciójában.

E szempontváltást követően a választott identitás önmagát megalapozó, illetve önmagát aláásó paradox hatása nem szűnik meg, hanem kölcsönösen átkerül a felezővonal túlsó oldalára: minél erőteljesebben hangsúlyozzák

immár a mérsékelt kommunisták, hogy őket semmi sem fűzi a szélsőséges kommunistákhoz, s hogy semmi sem választja el a nem kommunista mérsékeltektől, annál markánsabban összefűzi őket az előbbiekkal, hogy azok *ugyanígy* definiálják a mérsékelt kommunisták társadalmi azonosságát – s annál inkább elválasztja őket a nem kommunista mérsékeltektől, hogy ezek viszont merőben *másképp*. Ez utóbbiakat viszont a maguk szociális identitásában megerősíti, hogy abban a pillanatban, amikor felfedezik, hogy abban, ami szembeállítja őket a kommunisták közül még a mérsékelttel is, van valami lényegbevágó, ez utóbbiak éppen akkor kezdik őszintén hangsúlyozni, hogy nincs, s a felek őszintesége ezt a szembenállást igazán lényegbevágóvá teszi.

Ha a nem kommunisták térfelén a mérsékelték és a szélsőségesek nem abban lennének továbbra is egységben egymással, hogy megosztottságukat tartják számon, akkor a rendszerváltás után előttünk lenne a teljes bolsevik struktúra a visszajáról.

A klasszikus bolsevik struktúrában tehát valamennyi paradoxon a bolsevik típusú párt javára működik azáltal, hogy a párttagság (őszintén elköteleződött részének) *választott társadalmi azonosságát megalapozza*, s ugyanakkor a társadalom nem bolsevik részének *választott társadalmi azonosságát aláássa*. Mármost ha tekintetbe vesszük, hogy a társadalmi azonosság a személy meghatározott módon feldolgozott társadalmi viszonya, s hogy a különbség azok között, akiknél a feldolgozás önmagát megalapozza, illetve azok között, akiknél aláássa, ugyancsak markáns viszony, akkor azt a megállapítást kell tenni, hogy *a bolsevik típusú pártviszony bővített újatermelésére szolgáló nagyüzem*.

E megállapítás alkalmasint furcsának tetszhet. Azonban aki a modern társadalmaknak a gazdaságpszichológia szempontja szerint való vizsgálatára vállalkozik, azt a furcsaság érzése valószínűleg attól fogva kíséri, hogy fel kell ismernie a totális állam által alkalmazott logika és a feldolgozóipar nagyüzemi tömegtermelésének logikája közötti összefüggést. Ez az érzés feltételezhetően csak elmélyül, amikor az ember e szellemi kalandja során arra a következtetésre kényszerül, hogy az a technológia, amelyet a totális állam a feldolgozóiparral közös logikának megfelelően alkalmaz, csak azért nem válik be, mert tulajdonságok nagyüzemi tömegtermelése mellett viszonyok tömegtermelésére nem alkalmas. S íme, most előttünk van az a futószalag, amelyen viszonyok tömegtermelése folyik: ahogyan az anyagi feldolgozóipar hasznos terméke lehetővé teszi, hogy a továbbiakban még több ilyen hasznos terméket gyártsunk, most emberek megosztottsága a tekintetben, hogy va-

jon van-e közük egy meghatározott szervezethez vagy sem, lehetővé teszi, hogy még megosztottabbak legyenek e tekintetben, e szervezet tagjainak egysége pedig azt, hogy e szervezeten belül az emberek még egységesebbek legyenek.

Hogy mennyire a viszonyok bővített újratermeléséről van itt szó, mutatja a bolsevik típusú szerveződésnek egy további furcsasága: *az egység és a megosztottság mintája, amelyet a párt és a párton kívüliek viszonyában láttunk megvalósulni, reprodukálódik a párton belül a Központ és a Tagság viszonyában.* A Központ egységes: határozatait nem egyszerű vagy minősített szótöbbséggel hozza, hanem mindig egyhangú szavazással; ugyanakkor a Tagság szervezetenként megosztott: alapszervezetekre tagolódik, amelyek kizárólag a Központ révén tarthatnak egymással kapcsolatot, minden közvetlen kapcsolatfelvétel kimeríti a frakciózás főbenjáró bűnét. A Központon belül azután tovább reprodukálódik a minta: a Központnak is elkülönül egy központja, mely egységes, és egy tagsága, mely intézményesen megosztott.²²

Ezt a párton, majd annak központi struktúráin belül megnyilvánuló törekvést egységre, illetve megosztásra általában szintén szociotechnikai szempontból szokták mérlegelni, annak a haszonnak a szempontjából, hogy egy szervezeten belül egy csoport annál könnyebben szerzi és tartja meg a hatalmat, minél egységesebb és minél jobban sikerül potenciális riválisait megosztania. A bolsevik típusú párt esetében azonban a szociotechnikainál ezúttal is sokkal mélyebb hatásról van szó, méghozzá ugyanarról, amelynek az imént a párttagok és pártonkívüliek viszonyát vizsgálva láttuk a szociális identitást érintő paradoxonját: a Központoz tartozók is egységesebbek lesznek attól, hogy egységesen

²² Tanulmányos ebből a szempontból Jelcinnek még pártfunkcionárius korában elkövetett egykori bűne. Amikor a moszkvai pártbizottság első titkára volt, Jelcin a Politikai Bizottság póttagjaként anélkül szólalt fel a Központi Bizottság plénuma előtt, hogy mondanivalóját – amely egyes PB-tagoknak a peresztrojkat fékező tevékenységével és szervezeti lehetőségeivel szemben erősen kritikus volt – előre egyeztetette volna a PB ülésén. Annak idején ez még azt jelentette, hogy a PB-egységet bomlasztva a Politikai Bizottság titkát kivitte a „politikaibizottságonkívüliek” közé, amivel is ugyanazt a struktúrát sértette meg, mint amikor a bolsevik típusú párt tagja a pártegyeséget bomlasztva a párttitkot kiviszi a pártonkívüliek közé. Ennek megfelelően Jelcin fellépése a bolsevik típusú struktúrában ugyanolyan főbenjáró bűnnek számított, s el is nyerte érte az ilyesmiért akkor kijáró büntetést: kizárták a Politikai Bizottságból is és a Központi Bizottságból is (Gorbacsov fellépése előtt erre következett volna mindjárt a kizárattatás a Pártból, Hruscsov fellépése előtt pedig a kizárattatás a társadalom szabadlábán időző részből).

őrzi az egységüket²³; ugyanakkor a Tagság úgy őrzi az egységet, hogy egységes tevélegességgel vigyáz a maga – megosztottságára.

Az *áldozat cinkossága*, amellyel a legtevélegesebb egyetértéssel részt vesz például saját sorainak megosztásában, a legfontosabb tényező volt azok sorában, amelyek révén a bolsevik típusú párt viszony termelésére szolgáló nagyüzemmé vált. Megértéséhez érdemes általánosabban és eredetét is számon tartva megvizsgálni azt a matrjoskababák illeszkedését idéző bolsevik típusú szerkezetet, amelyben a mindenkori Tagság úgy viszonyul a Központoz, ahogyan e Központ tagsága a maga központjához.

Marxtól matrjoskához

Marxot tulajdonképpen egy, az *egyetemes osztályról* szóló gondolatmenet²⁴ vezette el a proletariátushoz mint olyan osztályhoz, amelyről azt a posztulátumot fogalmazhatta meg, hogy *külön érdekévé* a szocializmus *általános emberi értékei* válnak. Ez az az összefüggés, amelynél fogva a szocialista pártok – így a bolsevik típusúak is – munkáspártokként alakultak meg. A marxista pártok számára azonban a munkás jelleg sohasem szociológiai tulajdonságként volt igazán fontos, hanem mindenekelőtt annál a viszohnál fogva, amely szerint a társadalom *egészének* feltételezett történéseit egy kitüntetett *részének* a tevékenysége képviseli.

Ugyanezt a viszonyt reprodukálta azután az *élcsapat* bolsevik tétele, mely szerint a proletariátus egészének a történéseit is egy kitüntetett részének, a tudományos elmélettel felfegyverzett pártnak a tevékenysége kell hogy képviselje. S ugyancsak ezt a viszonyt fejezte ki a másik bolsevik tétel is, a *demokratikus centralizmusról* szóló, amelynek értelmében a párt egészének a történéseit egy olyan kitüntetett résznek a tevékenysége kell hogy képviselje, amely először a lenini gárda hivatásos forradalmáraiból, utóbb a sztálini gárda hivatásos pártmunkásaiból képződik.

²³ „...mint a szemük világát” – mondta Sztálin a Lenin temetésekort tett „esküjében”, amelyben Leninnek a pártegység megőrzésére vonatkozó végakarására nézve is megfogadta, hogy a Lenint túlélők majd teljesíteni fogják. S egyfajta értelemben ez így is történt.

²⁴ L. erről részletesebben a szerző „...*elvelyültem és kiváltam*”. *Társadalomlélektani esszé az identitásról* című monográfiájának (Bp.: T-Twins, 1993) „A szocializmust definiáló társadalmi azonosságról” c. fejezetét.

Miközben pedig a proletariátusnak tulajdonított viszony formáját eképpen új meg új anyagokra viszik át, arról az anyagról magáról, amelyet a munkásosztály szociológiai tulajdonsága képezett, egyre nyilvánvalóbb lett az, amit Semprun a fentebb idézett helyen úgy fogalmaz meg, hogy rámutat: „legalábbis annak az évszázadnak, amely minket Marxtól elválaszt, a legfőbb tanulsága, hogy a modern proletariátus nem ez az osztály.” A proletariátus különérdeke egyre inkább elvált a szocializmus általános emberi értékeitől, egy lett a partikuláris érdekek sorában. Vélhetően ezeknek a fejleményeknek lett az eredménye, hogy a bolsevik típusú párt fokozottan érdektelenné vált a szociológiai tulajdonságok szubsztanciája iránt, minden hangsúlyt a viszonyok formájára helyezett.

Arra a matrjoskababák szerkezetét idéző formára, amelynek valamennyi körében ki van tüntetve egy hozzá képest belsőbb kör:

- a társadalom esetében a munkásosztály,
- az osztály esetében a párt,
- a párt esetében a Központ,
- a Központ esetében ennek a központja (a központi bizottságon belüli politikai bizottság, szervező bizottság, titkárság stb.), s végül, szinte elkerülhetetlenül,
- a központ legbelsejében a Vezér.

Megállapítható, hogy *a mindenkori belsőbb kör hatalmat élvez a tággabb kör felett*. S megállapítható az is, hogy *ezt a hatalmat átveszi tőle a még belsőbb kör*: így gyakorolja

- egy „proletárdiktatúrában” a munkásosztály hatalmát a társadalom felett a párt,
- a „párt vezető szerepét” a Központ,
- s a „demokratikus centralizmus” rendszerében a Központ hatalmát végső soron a Vezér.

A legfontosabb megállapítás azonban, amit a bolsevik típusú pártra és a szovjet típusú társadalomra nézve már fentebb meg kellett tenni, az *áldozat cinkosságára* vonatkozik. Az egyes körök a belsőbb kör hatalmának való alávettetésükben önként tevőlegesen részt vesznek, bármekkora szerepet játszik is az alávettetésben az erőszaknak a sztálini (a létezés közvetlen megszüntetésével fenyegető) vagy a poszt sztálini (a létezés több vagy kevesebb feltételét megvonó) változata. A belsőbb kör pedig nemcsak beletörődik, hogy a hatalmat a még belsőbb kör átveszi tőle, hanem tevőlegesen lemond e hatalomról a még belsőbb kör

javára. Mégpedig azért, mert hatalmának a záloga ez az önfegyellemmel tett lemondás róla. Ennek a paradox feltételnek az a magyarázata, hogy az előzőek során már ismerőssé vált képlet itt is megjelenik, amennyiben *a hatalmi pozíciót semelyik körben sem valamilyen társadalmi tulajdonság szubsztanciája különbözteti meg a hatalomnélküliség pozíciójától.*

Hosszú hagyománya van annak a gyakorlatnak, hogy a titkot, kié a hatalom a szovjet típusú társadalomban, társadalomtudósok, politológusok, kremlinológusok és újságírók egyaránt úgy próbálták megfejteni, hogy keresték azt a szociológiai tulajdonságot, amelynek tekintetében a hatalom birtokosai – az *új osztály* tagjai – a leginkább hasonlítaniának egymásra, és a leginkább különbözének azoktól, akik felett a hatalmat gyakorolják. Hogy a hatalom a „proletárdiktatúrában” nem a proletároké, ez a felfedezés, amennyire elképesztő volt a forradalmárok első nemzedékei számára, annyira közhellyé lett utóbb. De nincs nagyobb magyarázó ereje a többi feltevésnek sem: hogy a hatalom a hivatalnokoké²⁵ vagy a menedzsereké, hogy azé, akinek engedelmeskedik a hadsereg vagy az állambiztonsági szervek, vagy akié a tőke, vagy aki ismeri a Tánt, vagy aki bánni tud a propaganda eszközeivel, vagy akinek diplomája van, vagy munkásmozgalmi múltja.

Ha e felsorolásnak megfelelően az a gyanúnk támadna, hogy például több hivatalnokot vagy olyant, akinek engedelmeskedik a hadsereg, vagy aki ismeri a Tánt, vagy olyant, akinek munkásmozgalmi múltja van, találunk a pártban, mint a párton kívül, többet a párt központi szerveiben, mint alapszervezeteiben, általában, hogy e kritikusknak vélt szociológiai tulajdonságok bármelyike a szovjet típusú szerveződés központibb képleteiben nagyobb sűrűségben fordul elő, mint a vele korrelált periférián, akkor fel kell ismerünk, hogy nem annyira az állapítható meg, hogy ilyen tulajdonságok hordozói kerülnek a szovjet típusú szerkezet központibb helyére, mint inkább az, hogy a központibb hely hajlamosítja rá a személyt, aki azt elfoglalja, hogy ilyen tulajdonságok hordozójává legyen.

A szovjet típusú társadalomban nem létezik a keresett kritikus tulajdonság, a hatalmi pozíciónak is egyedül viszonybeli kritériuma van: *a hatalmi pozíció az, amelyet az egység jellemez – szemben a megosztottak hatalomnélküli pozíciójával.*

²⁵ Ezzel kapcsolatosan Voslensky úgy fogalmaz hivatkozott művében, hogy a nomenklátúra csak álcázza magát adminisztratív apparátussá, hogy sose láttassa nyíltan a maga osztálytermészetét.

Bolsevik típusú önfegyelem és a tökéletes monopólium absztrakciója

Aki lemond hatalmáról a belsőbb kör javára, az manifesztálja, hogy az egység pozícióján áll. Tehát a *hatalomén*. Ez ad magyarázatot arra a különleges önfegyelemre, amely a hatalom mindegyik körét jellemzi. A belsőbb körből kizártak szinte sohasem láznak a kizárás ellen, nem vitatják azt: nem hoznak létre „igazi” politikai bizottságot, nem alakítják meg az „igazi” központi bizottságot, nem szervezik meg az „igazi” pártot szemben a „hamis” vagy „áruló” politikai bizottsággal, központi bizottsággal, párttal. Ha megcselekednék, ez azonnal tanúsítaná, hogy nem az egység, hanem a megosztottság pozícióján vannak. Tehát a *hatalomnélküliség* pozícióján.

„Nekünk csak a párttal, a párt által lehet igazunk...” – olvassuk Trockijnál. – „My party, right or wrong...” Őt ebben az időben még csak a pártvezetésből taszították ki, nem sokkal később a párttagság köréből, majd hamarosan a teljes jogú állampolgárok köréből, amikor belső száműzetésbe küldték, majd egyáltalán az állampolgárokéból, amikor az egész országból száműzték.

A fegyelmezett szolidaritás azonban a belsőbb körrel többnyire olyankor is megmaradt, amikor az embert éppenséggel a fegyencek vagy a kényszer-munkatáborok rabszolgáinak a világába zárták a társadalomból. Szász Béla emlékezik meg egy találkozásról, amely 1954-ben esett meg Rákosi Mátyás előszobájában. Épp sorára várt, hogy fogadja Rákosi, aki magához rendelte őt, amikor a szobából kilépett Kádár János. A várakozó is, a távozó is akkor szabadult a börtönből, s ezt éppolyan jól tudták egymásról, mint amilyen jól ismerték Rákosi felelősségét a történelemben. A távozó pedig nekiállt ecsegtelni Szász Béla előtt Rákosi, úgymond, *őszinte* felháborodását afölött, hogy az ő megkerülésével milyen gyalázatosan bántak egyes elvtársakkal.

A 20. század baloldali társadalmi gondolkodásának számára azonban az egyik legnagyobb rejtély az volt, hogy a sztálini *nagy terrornak* azok az áldozatai, akik ellen nyílt tárgyalást tartottak, olyan időpontban, amikor már semmi reményük nem maradhatott egyéni sorsukat illetően, mitől tettek magukra nézve a legsúlyosabban terhelő vallomást. Valójában itt ismét arról volt szó, hogy e tragikus helyzetű kommunisták azért vallották magukat a Párt árulóinak, hogy manifesztálják a kommunista párt iránti hűségüket: ha azt vallották volna, hogy soha nem követtek el semmiféle egységbontó tettet a párt ellen, amikor pedig a párttól azt az utasítást kapták, hogy valljanak egységbontó tettekről, ez maga lett volna a valóságos egységbontó tett. (Lásd erre nézve alább a Rajk Lászlóról szóló esszét).

Politikapszichológiai esszé Rajk Lászlóról

Pszichológiai széljegyzetek Rajk László abszurd drámájához

„Ha becsületes ember vagy, azt mondtad volna, hogy »Elvtársak, pártellenes tevékenységet fejtettem ki«. De te nem ilyen magatartást tanúsítottál, hanem elkezdted nekünk bizonyítani azt, hogy te becsületes ember vagy. Már annak alapján, amit eddig bevallottál, kiderül, hogy pártellenes vagy. Nincs erőd, nincs bátorságod ezt megmondani, és ez mutatja, hogy milyen konok ellensége vagy a Pártnak.”

Az ÁVH-n készült magnófelvétel közzétett részletéből (*Népszabadság*, 1992. március 7.) tudjuk: Farkas Mihály a letartóztatott Rajk Lászlóhoz ezt a figyelemre méltó nyilatkozatot intézte.

Hogyan is van ez? Abból, hogy valaki „elkezd nekünk bizonyítani azt, hogy becsületes ember”, kiderül, hogy nem becsületes? És abból, hogy nem mondja magát pártellenesnek, kiviláglik, „milyen konok ellensége a Pártnak”? Az embernek megváltozna a tulajdonsága attól, hogy beszél vagy hogy hallgat róla?

„Még büszkén vallom, hogy magyar vagyok” – szól Kosztolányinál a *szegény kisgyermek*, s ha erre valaki azt mondaná, hogy ez a bizonykodása leplezi le, hogy nem magyar, akkor számárságot mondana. Éppígy az is, aki leleplezne egy nőt: „Ha nem mondd, hogy elmúltál negyven, ez mutatja, mennyire elmúltál.”

Ez olyannyira logikus, hogy Farkas Mihály szövegét olvasva is készte-tést érzünk azt gondolni, hogy szörnyűséges változatát mondja ugyan, de ugyanannak a számárságnak. „Mentségére” még hozzágondolhatjuk, hogy a szóáradat valószínűleg cinikusan hangzott el, anélkül, hogy a látogatók (s a másik látogatóra még majd visszatérünk) akár csak egy pillanatig is hihették volna, hogy Rajk László azzal, ahogyan beszélt és ahogyan hallgatott az ÁVH-n, leleplezte magát.

Holott valóban leleplezte.

*

Az a helyzet, hogy az embert *tulajdonságai* mellett jellemzik még *viszonyai* is, s ez utóbbi jellemzőknek merőben más a logikájuk, mint az előbbieknek.

Pártellenesnek lenni, például, nem tulajdonsága, hanem viszonya az embernek: ha cselekedeteimet összhangba hozom a párt legitim módon

kifejezett akaratával, akkor pártszerű vagyok – ha szembehelyezem, akkor pártellenes, legalábbis ez a cselekedetem.

Tegyük fel (abszurd a példa, de még sokkal abszurdabb az összefüggés, amelynek bemutatása végett elővezetem), huszonöt éves koromban azt az utasítást kapom a párt akaratának legitim kifejezőjétől, hogy valljam magam negyvenévesnél öregebbnek. Ha megteszem, eljárásom pártszerű, ha megtagadom, hivatkozva a tényekre, akkor pártellenes. Persze attól, hogy pártszerűen vagy pártellenesen cselekszem, a tény nem változik: az a tulajdonságom, hogy nem vagyok negyvenévesnél öregebb, csak huszonöt.

Elmondhatom-e ugyanezt a viszonyom esetében? Tegyük fel, hogy a pártom nevében arra szólítanak fel, hogy valljam magam pártellenesnek. Ha megteszem, eljárásom ezúttal is pártszerű, ha megtagadom, akkor megint csak pártellenes. Mondhatom-e tehát ismét, hogy attól, vajon pártszerűen vagy pártellenesen viselkedem, a tény nem változik: tudniillik az a tulajdonságom, hogy sohasem viselkedem pártellenesen? Nyilvánvalóan nem mondhatom: abban a pillanatban, amikor erre a tényre hivatkozva megtagadom a párt nevében elrendelt vallomástételt, a tény már nem ez, hanem az, hogy éppen most követem el a pártellenes cselekedetet.

Úgyhogy Farkas Mihály a leközölt jegyzőkönyvi részlet olvasóinak a szeme láttára *tetten éri* Rajk Lászlót.

Ha az olvasó figyelmesen követte ezt a levezetést, egyszerre kell róla azt a megállapítást tennie, hogy logikailag támadhatatlan, és azt, hogy teljességgel abszurd. Hiszen ennek értelmében a koncepciók perekről, amelyekről tudjuk, hogy a gyanút nem vetették össze benne a tényekkel, most kiderül, hogy erre szükség sem volt. Még hozzá nemcsak azért, mert korlátlan hatalom birtokában bárkit bármiért akárhogyan el lehet ítélni, hanem abból a mélyebb okból is így volt, hogy *a párt nevében megfogalmazott gyanú magamagát logikailag érvényes módon igazolta.*

Ezt tulajdonképpen Kádár János fogalmazza meg a leközölt jegyzőkönyvi részletben. Rajk kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy attól, hogy a párt egy tragikus tévedésből kifolyólag őt kizárta, ő még tarthatja magát kommunistának. Kádár ezt kereken tagadja: „Nincs neked erkölcsi jogcímed arra, hogy magaddal kapcsolatban kiejtsd azt a szót, hogy kommunista.” Majd a következő ironikus, de szenvedélyt sugárzó szónoki kérdést teszi fel: „Hát mondd csak, Rajk, miért nem a Gerő, vagy a Révai, vagy a Farkas, vagy én ülök a te helyeden?! Miért nem velünk szemben »téved tragikusan« a Párt?”

Hogy azonban lássuk, hogy itt nem egyszerűen arról a primitív vak-hitről van szó, amely szerint a kommunista párt tévedhetetlen, tovább kell lépnünk a koncepciók perektől, amelyekről később azt a kijelentést tették a párt nevében, hogy súlyos eltévelyedés volt „a pártélet lenini normáitól”, magához a lenini értelemben normális pártélethez.

*

Egy közönséges politikai párt a maga híveit tulajdonságok szerint azonosítja: más azoknak a szociológiai tulajdonsága, akik egy munkáspárt, s megint más, akik egy parasztpárt vagy egy polgári párt vonatkozásában szóba kerülhetnek; más ideológiai tulajdonság jellemzi egy szocialista párt elkötelezett hívét és ismét más egy nacionalista vagy egy liberális pártét. Egy ilyen „normális” párt, ha például kizár soraiból, ez a szervezeti döntés mit sem változtat a tulajdonságomon, amelyre fennen hivatkozva bizonyíthatom, hogy én ennek ellenére például munkás vagyok, vagy a saját lelkiismeretem tiszta maradhat annak tudatában, hogy világnézetem továbbra is szocialista.

A lenini típusú bolsevik párt azonban nem ilyen. Hogy mennyire nem, jól mutatja már a neve. „Bolsevik” annyit tesz oroszul, mint *többségi* – Lenin csoportja az orosz szociáldemokrata párton belül akkor nyerte el ezt a megjelölést, amikor egy kongresszusi szavazáson egyszer többséget kapott. Többséginek lenni mármost nem tulajdonság, hanem viszony, s a viszonynak (láttuk már) más a logikája, mint a tulajdonságnak: ha például kizárnak a többségi csoportból, nem mondhatom, hogy én ettől függetlenül is többségi vagyok – viszont előfordulhat, hogy úgy kerülök ki a csoportból, hogy emiatt az veszti el többségi jellegét, míg én a továbbiakban az új csoportban fogom őrizni azt.

Mindenesetre Lenin szervezetében a tagok szociális identitását megalapozó tulajdonságok, illetve viszonyok nem úgy működtek, mint bármely közönséges szervezetben. Egyfelől a párt fél évszázadon át őrizte a többségi – bolsevik – megjelölést, teljesen függetlenül attól, hogy milyenek voltak a tényleges számbeli viszonyok. Másfelől ebben a pártban a „kommunista” sem tulajdonságot, hanem viszonyt jelent: *kommunista az, akihez a párt ekként viszonyul.*

Ilyen értelemben, ha a pártban az a gyanú ébred, hogy nem vagyok kommunista, akkor pusztán e gyanú érvényénél fogva *tényleg* nem vagyok az, hiszen nem alkalmazható rám többé az iménti definíció. Ezért aztán nem a párt az, aki Rajk Lászlóval, hanem Rajk László, aki a párt-

tal kapcsolatosan tragikus tévedés áldozata, amikor azt mondja: ha a párt nem is kommunistaként viszonyul hozzám, én azért a valóságos tényekre hivatkozva tarthatom magam kommunistának. Ez egyértelmű azzal, mint ha Rajk azt mondaná: én akkor is olyan ember maradtam, akihez kommunistaként viszonyul a párt, ha már olyan ember lettem, akihez többé nem kommunistaként viszonyul. Ez abszurditás, amellyel szemben Kádár képviseli a logikát.

Ez a logika, nem pedig egyszerűen a fanatikus szervezetekben általában honos vakhit teszi, hogy a kommunista a pártját e szervezet fénykorában tévedhetetlennek hiszi. Tévedni úgy lehet, ha dolgokhoz vagy személyekhez olyan a viszonyom, ami nem felel meg ezek tényleges tulajdonságának. Ha azonban nem tulajdonságról van szó, hanem viszonyról, akkor lehetetlen, hogy e viszony ne feleljen meg – önmagának. Így a párt nem tévedhet: ha valakihez kommunistaként viszonyul, akkor biztos, hogy az illető tényleg kommunista, azaz – idézzük a már ismert definíciót – olyan, akihez kommunistaként viszonyul.

„Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk” – mondta Sztálin Lenin temetésén. Tíz évvel később, amikor már kiderült, hogy ő maga e különös emberek között is különös ember, egyszer Buharint arról faggatta egy nyugat-európai szimpatizáns, miképpen történhetett, hogy Lenin halála után a Bolsevik Párt forradalmi központi bizottságának akkori tagjai közül annyi kitűnő és nagy tehetségű személyiség helyett a középszerű Sztálin lett a vezető. Buharin így válaszolt: „Nem személy szerint őbenne bízunk meg, hanem abban az emberben, akit a párt a bizalmával tüntetett ki...” Ezúttal sem a tulajdonság számított, hanem a viszony, amely ezúttal is visszaigazolja – saját magát: a párt, ha olyan embert keresett, akibe mint vezetőbe belévetetheti a bizalmát, nem találhatott volna megfelelőbb személyt, mint azt, „akit a párt a bizalmával tüntetett ki”.

*

Egy ilyen szociálpszichológiai szerkezetnek hibátlan öngazoló működéséhez nem szükséges, hogy a kommunisták tulajdonságaikra nézve különös emberek legyenek – elég, hogy szervezetük legyen különös. És a szervezetüknek sem szükséges, hogy – például ideológiai – tulajdonságaikra nézve legyenek különös, mert nem ezekről, hanem a benne kialakított viszonyokról van szó.

A kommunista pártok például ideológiai tulajdonságaikra nézve elképesztő számú és méretű váltásra voltak képesek, valahányszor prog-

ramjuk megváltozott, és gyakran olyankor is, amikor szövetségesüket és ellenségüket felcserélték (néha egymással) – eközben változatlan maradt viszonyrendszerüknek az a különlegessége, hogy független azoktól a tulajdonságoktól, amelyek hordozzák, s hogy mindenkor fontosabb is náluk.

A viszonyrendszernek ez a kommunista különlegessége pedig azt is magába foglalja, hogy nagy határfokú technológiaként való működtetése attól is független, hogy annak, aki működteti, olyan ideológiája van-e, amely kommunista tulajdonságú. Sőt ilyen tulajdonságú ideológia felváltására másikkal éppolyan erőteljesen felhasználható ez a szociáltechnológia, mint amikor az előző történelmi időszakban a kommunista ideológia végezte segítségével a maga váltásait.

Úgyhogy új rendező új szereplőkkel egyszer még az abszurd dráma felújításának próbáiba is belefoghat.

Amiképp a piacgazdaság optimális működéséhez olyan viszonyra van szükség, amelynél a gazdaság szereplőinek versenyét nem korlátozza valamelyikük monopóliuma, hasonlóképp igényel a tervgazdaság működése olyan viszonyt, amelynél a tervhatóság monopóliumát nem korlátozza a többiek versengése.

A nélkül az imént analizált példátlan önfegyelem nélkül, amellyel a bolsevik típusú szerveződés az áldozatát (egészen a koncepciók per halálraítélt vádlottjáig, aki pártellenes árulásról vall, csak hogy megnyilvánítsa párt iránti hűségét), cinkosság nélkül, pusztán a külső fegyelmezés eszközeivel, alkalmazzon bár minden korábbi korszakénál kegyetlenebb eszközöket, nem lett volna képes közelíteni a konkrét társadalmat a tökéletes monopólium absztrakciójához. Minden más rendszerben az történik, hogy az, aki a hatalmat monopolizálja, kénytelen az elnyomás-hoz igénybe venni az erőszak közvetítő apparátusait, ezek pedig, amikor megtapasztalják a maguk hatékonyságát a monopolizált akarat közvetítésében, attól fogva bármikor úgy dönthetnek, hogy ezzel az akarat-tal szembeállítják a magukét mint olyant, amely versengésbe fog vele a társadalmi hatásgyakorolását.

A tökéletes monopólium bolsevik műhelyében kikovácsolható önfegyelemnek azonban szigorú feltétele van. Ahhoz, hogy a mindenkori tágabb kör a szűkebb javára fegyelmezetten lemondjon a hatalomról, az szükséges, hogy amikor ezáltal manifesztálja, hogy az egység pozícióján van, nem pedig a megosztottságén, akkor az egység pozíciója tényleges

hatalmi pozíció legyen. Ezt pedig olyan szerveződés teszi lehetővé, melyben a bolsevik típusú párt szerkezeti képletét nemcsak a párton belüli szűkebb kör reprodukálja a matrjoskababák mondott képlete szerint, hanem ugyanez a szerkezet kifelé is folytatódik. A bolsevik típusú társadalom mélyszerkezetének igazi titka, hogy a párt szerveződése végül is az egész társadalomra kiterjed.

Mi lehet az a tényező, amellyel szemben a társadalom hatalmon kívüli gyűrűje is úgy érezheti, hogy hatalmat nyer, ha megnyilvánítja, hogy ő is az egység pozícióján van, amely – láttuk fentebb – a hatalom pozíciója? Erre a kérdésre Sztálin idejében a kiépülő struktúrának az a válasza, hogy a párton kívüli társadalom legkülső gyűrűjét körülveszi egy még annál is külsőbb: a társadalmon kívülieké.

A társadalmon kívüliek gyűrűjét egy sajátos feldolgozóipar népesíti be a maga termékeivel, amely a *harcoló ellenségből gyártott legyőzött ellenség*.

Hosszú ideig úgy látszott, hogy a bolsevik típusú társadalomnak nélkülözhetetlen kelléke, hogy legyen olyan kétségbevonhatatlan ösztársadalmi ellenség, amellyel kapcsolatosan a társadalmat el lehet juttatni annak belátásához, hogy, híján a győzelemhez szükséges helyzet-, ter- rep- és hadvezetési ismereteknek, csak úgy győzhet, ha kész fegyelmezett egységben felzárkóznai a vezérkar mögé, amely viszont birtokában van e szükséges ismereteknek, s amellyel majd osztozhat a győzelemben és a megvert ellenség feletti hatalomban.

Az emberi erőforrásnak ez a feldolgozóipara működhett úgy is, ahogyan a második világháború alatt és ezt követően, amikor valódi ellenségéből gyártotta le annak a külső gyűrűnek a benépesítőit, amely fél évszázadon keresztül ún. népi demokráciákként vette körül a Szovjetuniót²⁶. De működhett úgy is, hogy ugyanaz a feldolgozóipar, amely a gyártmányt a nyersanyagból előállította, gondoskodott a nyersanyag el látásról is, amikor a nagy terror évei alatt a lakosság gyorsan növekvő részét nevezték ki *a nép ellenségévé*, amelyet azután legyőzött ellenség- gé dolgoztak fel, amikor a társadalmat a társadalmon kívüliek külső gyűrűjeként a gulággal vették körül.

A bolsevik típusú társadalomvezetés azonban az emberi feldolgozóiparnak a mintája szerint vezényelte az anyagi termelést is: mint ellenség legyőzéséért folytatandó harcot. A társadalmat a hadjárat mintájára felfogott termelés tekintetében is el lehet juttatni a belátáshoz, hogy

²⁶ Ennek logikájáról lásd alább.

a győzelemhez itt is olyan helyzet-, terep- és hadvezetési ismeretek szükségesek, amelyeknek ő híján, a vezérkar viszont birtokában van, s ezért fegyelmezett egységben kell felzárkóznia vezérei mögé, akiknek döntéseit mindenekelőtt ezek a hatalomtechnológiai összefüggések motiválják, és csak ezek közvetítésével közgazdasági és technikai megfontolások.

Annak, hogy a szocialista társadalomban a termelés funkciója rokonul a hadjáratával, nemcsak olyan stiláris következményei vannak, mint a *széncsata*, a *rohammunkás*, a *szocialista munka hőse* és a hozzájuk hasonló nyelvelmékek. Fontosabb ennél az a mindvégig fennmaradó beállítódás, amely nem tartja számon a *munka frontján aratott győzelem* – árát. A gazdasági hozamot a kibocsátás és a ráfordítás különbözetével mérik, ráadásul mindkettőt összevetve alternatív döntések hozamával – a hadi győzelem ezzel szemben minőségi vívmány, amelynek értékét nem szokták sem a ráfordításával, sem alternatív értékekkel egybevetni. Aligha össze nem függ a szocialista gazdaságnak ezzel a tendenciájával a Kornai (1980) által megállapított tendencia az erőforráshiány bővített újratermelésére.

Az összeomlás gazdasági oka

A termelés hatalomtechnológiai szempontú kezelése a bolsevik típusú berendezkedést mindvégig jellemezte. Az ellenség és a társadalmon kívüliek ilyen funkciója azonban a Sztálin-féle klasszikus időszak elmúltával háttérbe szorult egy másik képlettel szemben, amely – hosszú ideig így tetszett – olcsóbban tudja biztosítani ugyanazt a hatást: hogy a társadalom egésze az egység pozíciójára helyezkedjék a vezetés belsőbb köreinek tekintetében, amelynek javára azért mond le önként (is) a hatalomról, hogy éppen ezáltal részesedjék belőle. E képlet szerint egy ilyen viszonynak az a feltétele, hogy a mindenkori legtágabb kör lehetőséget találjon arra, hogy körülvegye magát olyan, még hozzá viszonyítva is külső szerveződésekkel, amelyeket vele szemben a megosztottság fog jellemezni, s amelyekkel szemben ezért mint az egység hordozója gyakorolhat majd hatalmat.

Így vette körül magát a szovjet-orosz állam, amely a bolsevik pártot és a pártonkívüli társadalom külső gyűrűjét egyaránt magába foglalta, a többi szövetségi köztársaság még külsőbb gyűrűjével, amelynek elemei csakis Oroszország közvetítésével, a fővárosában székelő állami és párt-szerveken keresztül érintkezhetek egymással („a nagy Oroszország ko-

vácsolta frigy” – éneklük a szovjet állami himnuszban is). Ezután a Szovjetunió további lehetőséget talált, hogy körülvegye magát a „népi demokráciák” államalakulataival, amelyek megosztottságával szemben a Szovjetunió immár a maga egészében képviselte az egységet. Mindezek után következett még egy kísérlet, amelynek sikere esetén az egység formájának hordozójaként az egész „szocialista tábor” léphetett volna fel, körülvegye magát az 1950–60-as években felszabadult gyarmatoknak, általában a harmadik világ országainak körével, amely ekkor a legkülsőbb lett volna, s a megosztottság formájához szolgáltatott volna új anyagot.

A „szocialista tábor” körülvevő külső gyűrű kiépítése mindennél fontosabb létérdeke volt annak a struktúrának, amely ezáltal biztosíthatta volna, hogy a „tábor” a maga egészében léphessen fel mint a hatalom alanya, s ez megerősítse készségét, hogy az egység pozícióját foglalja el a hatalom delegálásának azzal a matrjoszkarendszerével, amelyről láttuk, miképpen produkálná a tökéletes monopólium absztrakciója felé közelítő társadalmi struktúrát.

Általános gyakorlat, hogy a katonai kiadásokat csak annyiban minősítik gazdaságilag, amennyiben arról a vonatkozásukról van szó, hogy ezek eszközöket vonnak el olyan területekről, ahol produktíve lehetett volna felhasználni őket, míg katonai felhasználásuk, mutatnak rá az elemzők, improduktív²⁷.

Az ilyen vizsgálódások társadalomkritikai fontossága túlbecsülhetetlen. Azonban az összefüggések analízáló leírásaként ezek pontatlanok: nem számolnak azzal az összefüggéssel, amelynél fogva azok a kiadások igenis produktívak: akár a mindenkori külső gyűrű egyes összetevőinek gazdasági és katonai segélyezésére fordítja azokat a bolsevik pártvezetés, akár maguknak a belsőbb gyűrűk tényezőinek katonai felszerelésére, akár pedig ezeknek az eszközöknek tényleges bevetésére a külső gyűrű olyan pontján, amelyik (mint például Afganisztán) éppen vonatkozik, hogy e külső körben való megosztottságát vállalva a belsőbb körrel állítsa be a maga egységét – ezek a fentebb bemutatott struktúrának a termelési költségeit teszik ki, expanziójának minden adott pontján.

²⁷ Bródy András Magyarország esetében a katonai kiadások költségeit (az 1980-as esztendőre nézve) a bruttó nemzeti termék hivatalosan megadott 2,5 százalékával szemben legalább 25 százalékában számítja, kimutatva, hogy ez esetleg 45 százalék is lehet (*Válóság*, 33:6 [1990], 30–37).

Tehát a viszonyaiban is alakított humán erőforrás termelési költségeit.

A „létezett szocializmus” végül is ebben a minőségében omlott össze mint olyan szerkezet, amely humán erőforrást termelt.

Összeomlásának végső okai közül az egyik közvetlenül értelmezhetően gazdasági volt: ez a struktúra kétségtelenül humán erőforrást termelt, de olyan drágán, hogy már nem volt rá többé értelmezhető Adam Smith megállapítása, mely szerint ezt „ugyanolyan szemszögből lehet tekinteni, mint egy gépet [...], amely megkönnyíti és megrövidíti a munkát, és amely *bár bizonyos költséget okoz, ezt a költséget profittal együtt megtéríti*”.

A bolsevik típusú szerkezet összeomlásának másik markáns oka pedig gazdaságpszichológiai volt, abban a – viszonyok paradoxonára vonatkoztatott – értelemben, amelyet jelen tanulmány bemutatott:

A verseny és a monopólium együttlétezése maga is verseny – érvelt e tanulmány fentebb. S hogy a tökéletes verseny lenne a piacgazdaság ideális feltétele, a tökéletes monopólium pedig a tervgazdaságé.

A verseny akkor tökéletes, ha tényezői közül egyiknek sincs túlsúlya a többivel szemben, mely túlsúly monopóliumot biztosíthatna a számára. Ismeretes, hogy a kapitalista piacon a tényezők egyenlőségének ez a feltétele a maga ideális tisztaságában soha sem állott fenn, így a piac működését olyan verseny biztosította, amely a tökéletest legfeljebb rövidebb-hosszabb időre megközelítette.

Ilyen előzmények után lépett fel a „létesülő szocializmus”, amely egyre nagyobb sikerrel építette ki fentebb bemutatott rendszerét. Az egyre nagyobb siker ennek a rendszernek az esetében nem azt jelenti, hogy egy egész, amelynek méretei adva vannak, egyre jobban megközeleliti a tökéletes monopólium absztrakcióját. Hanem azt, hogy egy olyan rész, amelyet a kezdetektől fogva jellemez a maga ideális tisztaságában vett tökéletes monopólium, egyre jobban kiterjed.

Amíg a tökéletes monopólium a Bolsevik Párt, a szovjetté tett Oroszország, a Szovjetunió, a jaltai szovjet érdekszféra struktúráját és a benne élő embereket jellemző viszony volt, addig az expanzió egy elszigetelhető rendszeré volt. Ez az expanzió ellenállhatatlanul haladt előre, miközben a rendszer egyre hermetikusabban záró határain kívül egy tökéletlen verseny ettől függetlenül működésben tartotta – jól-rosszul – a piacot.

Amikor azután eljött az expanziónak az a pillanata, hogy a „létezett szocializmus” a matrjoskababák mintája szerint építkező rendszerének újabb külső gyűrűjét a volt gyarmatok bontástermékeiből próbálja fel-

építeni, a rendszernek ezt a körét már nem lehetett elszigetelni attól a másik rendszertől, amelyhez ezek az országok korábban tartoztak. E térség kapcsán megindult a két rendszer versenye, amely azonban nem illeszkedhetett bele a korábbi hidegháborús formákba: az a fél, amely az egykor fegyverrel megszerzett területeket éppen elbocsátotta, nem kelthette azt a gyanút, hogy kész ezeket ismét fegyverrel visszaszerezni – s a másik fél sem azt, hogy szintén hajlandó lenne ezeket fegyverrel meghódítani.

A két rendszer versenye így gazdasági verseny lett. Minthogy pedig a két rendszer ekkor egyenlő súlyt képviselt egymással, versenyük a piac történetében tulajdonképpen első ízben tökéletes versenynek bizonyult.

Így a „létező szocializmus” a tökéletes monopólium struktúráját kívánva továbbépíteni, biztosította a kapitalizmus számára a tökéletes versenyt, azt a feltételt, amely mellett megnyilvánulhatott a piacgazdaság minden előnye a tervgazdasággal szemben. Ugyanakkor a maga mindenkori határain belül addig tökéletes monopóliumot egyre inkább korlátozta a verseny, amelynek az új határok között kitette magát, s a monopólium tökéletességének korlátozásával a tervgazdaság egyre működésképtelenebbnek mutatkozott.

Ezzel a „létezett szocializmus” sorsa megpecsételtett.

ARCHÍVUM

PSZICHOANALÍZIS A LITERATURÁBAN*Adalékok Ferenczi Sándor irodalmi kapcsolataihoz*

Irodalom és pszichoanalízis: bármelyik oldalról kezdjük is e páros kapcsolat tárgyalását, biztosak lehetünk benne, hogy a domináns elem minden vonatkozásban a pszichoanalízis marad. Hogyan foglalkozik a pszichoanalízis az irodalommal, illetve hogyan jelenik meg az irodalomban a pszichoanalízis. Az irodalom (sajátos) nézőpontja lényegében nem jelenik meg.

Ha nem olvasom Ferenczi Sándornak Bródy Sándorról a *Színházi Életben* 1918-ban megjelent tisztelgő sorait (*A lélek ismerője*), talán sosem fogalmazódik meg bennem a kérdés: vajon hogyan lehet jelen az irodalom a pszichoanalízisben? A kérdésföltevésre Ferenczi ezen szavai bátorítottak: „Bródy Sándor egyike azoknak a ritka íróknak, akik előre megérezték a modern pszichológia csak mostanában felderített igazságait.”¹ Majd még határozottabban fogalmazott 1931-ben (a szöveggörnyezettől most tekintsünk el): „A pszichiátria azelőtt az irodalomtól tanult [...] *A lélekkutatás fenntartói ebben az időben a belletristák voltak*, akik igen finoman tárták fel a lélek rezdüléseit írásaikban.”²

A kérdés azonban, előre megjósolható, ha nem teljes egészében is, de nagyrészt bizonyosan megválaszolhatatlan marad. De az ilyen irányú kutatások semmiképpen sem lehetnek eredménytelenek, számos, eddig rejtett vonatkozás, érték tárulhatna föl; s különösen az irodalom szuverenitása nyerhetne vele, az emberről való gondolkodásunk is gyarapodhatna igen érdekes vonatkozásokkal.

Irodalom és pszichoanalízis – a kapcsolat ténye közhely, milyensége, s különösen *történetisége* már korántsem az. (Az eddigi vizsgálatok a szűkebben vett

¹ Ferenczi Sándor: „A lélek ismerője” (1918d), in: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest, 2000. 59.

² Lásd a következőkben közölt „A freudizmus az irodalomban” című interjúban. Kiemelés az eredetiben.

tudomány területére összpontosultak, azaz az irodalomtudomány és a pszichoanalízis kapcsolatát tárták föl eddig alaposabban.³ Érdekes, hogy az emberről való gondolkodásból az irodalom, teljesen érthetetlenül, kiszorult, vagy benne sem volt, lásd például *A modern tudományok emberképe*⁴ című kötetet. Erről alighanem a magyar tanszékeinken honos szemlélet is tehet.)

Mindig érdeklődéssel olvastam a pszichoanalitikus műveket, az analitikus szemléletű elemzéseket, de arra sosem gondoltam, hogy magam is meg merjek szólalni e témában (most az irodalom oldaláról próbálok közelíteni). A véletlenek sorozata vitt végül is közelebb az irodalom és a pszichoanalízis kapcsolatának vizsgálatához. Először egy kéziratban maradt, Somlyó Zoltán által készített Ferenczi-interjú⁵ került kezembe kutatásaim közben. (Somlyó hagyatékából talán még más meglepetésre is számíthatunk, ami egyértelműbbé teheti kapcsolatát az analitikus mozgalommal.) Majd pedig – a század eleji magyar irodalom kutatójaként – több más író munkái után kutatva akadtam egyre több helyen Ferenczi Sándor cikkeire is. Számomra a legfontosabb felfedezés – a szövegek megtalálásán túl – az volt, hogy Ferenczi ambicionálta is az irodalmi vagy ahhoz közeli fórumokon való jelenlétét. A *Jövendőtől* való távozása után például *Az Újság* című napilapban jelentek meg cikkei majdnem heti rendszerességgel (főlkutatásuk folyamatban).

Mint hogy jelenleg, s immár igen hosszú ideje – ha volt egyáltalán valaha –, módszeres alap kutatás nem folyik a század eleji alkotók életművének feltárására Magyarországon, így a kutató az összefüggések vizsgálata helyett kénytelen az alapszövegek összegyűjtésével bajlódni. (Vagy kétségbeesetten figyel a kutató, hogy néhány esetlegesen talált cikkből egy-egy bátor ember milyen szerencsésen tud kötetet kiadni, minden komolyabb filológiai kutatómunka nélkül.) Befejezett, s kielégítő módon sajtó alá rendezett, kritikai kiadással (azaz *Összes Művekkel*) gyakorlatilag senki nem rendelkezik a korszak alkotói közül. (Valószínűleg a korábbi korokból sincs túl sok ilyen.) Folyóirataink, napilapjaink többsége is gyakorlatilag földolgozatlanul várja a teljes pusztulást a könyvtárak polcain. Olyan kiemelkedő folyóiratunk történetéről, mint a *Nyugat* is, alig tudunk valami biztosat. Nincs róla használható monográfia, nem ismerjük a szerkesztőség levelezését, de még csak egy olyan repertórium sincs, amelyből képet kaphatnánk a lap szerkezetéről stb.

A század eleji magyar kultúra kezdetei egyselőre ismeretlenek. Így a mélylélektan és az irodalom kapcsolatának kezdeteiről is csak bizonytalan sejtéseink lehetnek. Nemcsak a 19. század második felének felejtették el megírni a kor-

³ Lásd Bókay Antal–Erős Ferenc: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum, Budapest, 1998.

⁴ Krzysztof Michalski (szerk.): *A modern tudományok emberképe*. Gondolat, Budapest, 1988.

⁵ Somlyó Zoltán: Ferenczi Sándor – a pszichoanalízis térhódításáról. Közre adta Zsoldos Sándor, In: *Thalassa*, (2), 1991, 1: 89–90. Újraközölve az *In memoriam Ferenczi Sándor* című kötetben, (szerk. Mészáros Judit), Jászóvegy Műhely Kiadó, Budapest, 2000, 197–199. (A szerk.)

társak, vagy a közvetlenül utánuk jövők, az irodalomtörténetét, de a századfordulónak és a századelőnek sincs igazán használható, névsorolvasáson és ilyenolyan kényszeredett rangsoroláson túlmenő irodalomtörténeti összefoglalása (a spenót kézikönyv, nem korszak-monográfia).

Nincs még föltárva, rendszerezve a magyar irodalom mélylélektani „műveltsége” sem. (Gondoljunk csak Füst Milán hatalmas életművére, s annak pszichoanalitikus vonatkozásaira; az analitikus művek beható ismerete, a rájuk való hivatkozások át- meg átjárják műveit.)

Az 1926 és 1938 között megjelent *Literatura* (így, rövid u-val!) című folyóirat is kultúránk egyik rejtőzködő gyöngyszeme, a korszak hű tükre. Érdemes lenne, sok más lappal együtt persze, akár a hasonmás kiadásra is, de egy repertóriumot mindenképpen megérdemelne. A lappal eddig egyetlen önálló cikk foglalkozott az *Új Írás* 1989. júliusi számában (104–114. o.), amelynek szerzője Kéri Piroska volt: *Supka Géza „Literatúra”-ja [sic!]. Egy elfeledett kultúrtörténeti folyóirat jelentősége és története (1926–1938)*. A lap így határozta meg önmagát, feladatait:

LITERATURA

Beszámoló a szellemi életről

A LITERATURA évente tizenkétszer, havonta jelenik meg. Minden egyes száma bőségesen számol be a magyar és külföldi irodalom, tudomány és művészet legfrissebb jelenségeiről, mindenkor érdekes, eredeti formában. Megszólatatja magukat a szellemi élet vezetőit, eleven riportázs formájában, nagyképű, de unalmas „tanulmányok” mellőzésével mondja el az olvasónak, hogy mi történik itthon és a külföldön a könyv kultúrája körül. Közelebb hozza az írókat és az olvasókat, akiket eddig a könyvkiadás különböző adminisztratív külsőségei távol tartottak egymástól.

A LITERATURA az olvasónak vezetője is akar lenni abban, hogy minő könyvek azok – idehaza és a külföldön –, amelyeket olvasnia érdemes és kell; bőséges bibliográfiai rovatában pedig egyúttal áttekintést nyújt arról is, hogy egy-egy kérdéssel mi a legújabb szakirodalom.

Külön értéke továbbá a LITERATURÁ-nak a „Tudományos gyűjtemény” rovata, amelynek keretében hónapról hónapra, közérthetően ismerteti a különböző tudományágak legfrissebb eredményeit.

A LITERATURA tehát nem kritikai, nem szépirodalmi, nem esztétizáló és nem tudományos folyóirat, hanem bőségesen illusztrált, érdekes riportújság a szellemi életről.

Ebben a pezsgő szellemi környezetben kiemelkedő hely és megkülönböztetett figyelem jutott a pszichoanalízisnek is, s azon belül magának Ferenczi Sándornak. S igen figyelemre méltó, hogy a mélylélektan elsősorban az irodalommal va-

ló kapcsolatán keresztül jelent meg a lap hasábjain. Kállay Miklós írása volt az első a sorban: „A freudizmus és az irodalom” című cikke (1927/6. 215–217. o.), majd Totis Béláé „Irodalom és pszichoanalízis” címmel (1933. 69–70. o.), mindkettő világirodalmi vonatkozású. Ferenczi Sándorról 1929-ben írnak először, a „Katasztrófák a nemi működés fejlődésében” (*Thalassa*) című munkájának magyar nyelvű megjelenése alkalmából, utoljára pedig a születésnapjára köszöntésnek szánt kötetéről írtak, amely már csak nekrológiájával együtt jelenhetett meg. (Az első két cikket ismeretterjesztő volta miatt nem közöljük újra.)

Anélkül, hogy egyelőre belebocsátkoznánk az itt megjelent cikkek értékelésébe, elkerülhetetlen annak megállapítása, hogy az irodalom és a pszichoanalízis kapcsolatában alapvető változást tükröznek. Már-már ellenségesen nyilatkozik mind Ferenczi, mind Kosztolányi, s kiábrándultságukat hangsúlyozzák. A magyarországi pszichoanalízis és irodalom kapcsolata első, a századelőtől tartó szakaszának alighanem ez az utolsó fejezete is egyben. A *Literatura* Ferenczi halála után, tehát mintegy öt éven keresztül, már nem közöl önálló cikket a mélylélektanról.

Az eltávolodás okairól mindketten szólnak, de aligha hihetjük, hogy csupán az analitikus mozgalom zártabbá válása okozta a „szakítást”. De a törés ténye vitathatatlan, s még jóval Ferenczi – egyáltalán nem várható – halála előtt.

Bizonyára előrébb járnánk az irodalom és a pszichoanalízis kapcsolatának vizsgálatában is, ha a textológiát, s ennek következtében a filológiát is, nem szellemi segédmunkának tekintenék az arra hivatott helyeken.

E néhány, a *Literaturában* talált cikk közlését jó lenne már egy nagyobb kutatási program részének tekinteni, amely az irodalom és a mélylélektan kapcsolatát az irodalomtörténet, az irodalom szempontjait érvényesítve vizsgálná, s hozzájárulna Ferenczi Sándor életművének is minél teljesebb föltárásához.⁶

Zsoldos Sándor

A TEST ÉS A LÉLEK KONFLIKTUSAI

Ferenczi Sándor dr.: *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*

(*Pszichoanalitikai tanulmány. Pantheon-kiadás. 144 oldal.*) Egyik legjelentősebb műve a nagy magyar pszichoanalitikusnak, amely régebben már német nyelven is napvilágot látott s akkor világszerte hatalmas feltűnést keltett, mert az egész emberi lét gyökereireig visszavezető, mély megvilágításokat nyújtott a

⁶ Ferenczi és az irodalom kapcsolatáról lásd az alábbi kiadványokat: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor* (Új Mandátum, Bp., 2000) és Mészáros Judit (szerk.): *In memoriam Ferenczi Sándor* (Jószöveg Kiadó, Bp., 2000).

nemi élet útvesszőiben. A minden földi élet ősanjához, az őstengerhez való tudatalatti visszavágódás gondolata, aztán az egysejtű őslényekből kettészakadás útján a két nemhez való átalakulás elemi katasztrófájának visszasejlő emlékei a nemi életben olyan irtózatossá válnak, ahol persze a tanúbizonyításnak aligha nyílik szerepe, viszont annál mélyebben bámuljuk azt az eszmealkotási folyamatot, amely már önmagában is egyik legszebb értéke a lélekelemzés új tudományának.

[n. n.: 1929. április (4. szám) 124. l.]

A freudizmus az irodalomban.

Milyen viszonylatban állnak egymással: pszichoanalízis és irodalom – ehhez a kérdéshez kértem hozzászólást három különböző irányban dolgozó, de ehhez a problémához közel álló kitűnőségtől.

A pszichiátriával foglalkozó orvosok, mint eleven röntgensugarak világítanak be az emberi lélek rejtett mélységeibe és valóságos lelki ortopédia segítségével egyenesítgetik ki a gátlások, traumák okozta pszichikai elferdüléseket. A pszichiáterek között világviszonylatban is első helyen áll *Ferenczi Sándor dr.*, akihez külföldi – főleg amerikai – orvosok járnak állandóan tanulni.

Megkérdézem *Ferenczi Sándortól*, mint vélekedik az első mondatunkban foglalt kérdésről.

– *A pszichiátria azelőtt az irodalomtól tanult* – feleli –, a múlt század materialista felfogása kizárta az orvostudományból a lélektani motívumokat. Csak degenerációról vagy átöröklésről beszélt, fizikai okokra, legjobb esetben fizikai rázkódtatásokra vezetve vissza az idegbajokat. *A lélekkutatás fenntartói ebben az időben a belletristák voltak*, akik igen finoman tárták fel a lélek rezdüléseit írásaikban. Ilyen volt már *Rousseau*, akinek a *Nouvelle Héloïse*-a valóságos remekmű ebből a szempontból is. Majd jött *Stendhal*, *Flaubert* és főként *Bourget*, aki egészen tökéletesen fejlesztette ezt az irányt.

– De amilyen fontos volt az, hogy abban az időben az irodalom megőrizte a pszichiátriát és adatokat szolgáltatott a kutatók számára, *annyira helytelen, hogy ma már, amikor a tudomány felderítette ezt a kérdést, az irodalom szolgálja utánozza a tudományos eredményeket*. Újat, eredetit nem produkál és a közönséges másolással lerontja az alkotás művészi hatását. Új célkitűzés alig van ezzel kapcsolatban. Talán *Pirandello az egyetlen, aki ezen a téren új irányban mozog*, amennyiben az indulatok pszichológiájával szemben az én-pszichológiájával foglalkozik és a lélek többféle hasadását tükrözi írásaiban. Lehet, hogy rajta kívül mások is haladnak ezen az úton, de megvallom, nekem igen kevés időm jut az olvasáshoz és így nem ismerem minden újabb könyvet. Most éppen

Panait Istrati egyik regényét olvasom és ott, ahol nem politizál az író, lenyűgöz. Knut-Hamsunian pompás emberábrázolásával, újat reveláló, különösen a részletekben átütő erejű, tömör írásával.

(Előfordult már, hogy tanult valamit az irodalomból, hogy olyasmit tárt fel az író, amit addig az élő emberek tanulmányozása közben nem vett észre? – kérdezem.)

– Az én praxisomban még nem fordult elő – mondja elgondolkozva –, de elvben lehetséges. Az ellenben már velem is előfordult, hogy bizonyos jelenségeket tapasztalva, eszembe jutott, hogy ilyesmiről olvastam már egy szépirodalmi munkában, sokszor egészen régi, ógörög vagy latin író művében is.

(Mi a lélektani magyarázata annak, hogy az utóbbi időben olyan nagy érdeklődéssel olvassák a memoáriródmalmat?)

– *Ehhez is a pszichiátria egyengette bizonyos fokig az utat. Mert az írók most már tudják, hogy hol keressék a nagy szellemek egészen emberi sajátosságait és szabadon tárják fel azok lelkének mélységeit, amelyekkel a régi biográfusok alig törődtek. Így aztán nem viaszfigurák többé előttünk a nagy emberek, a „Raritäten-Cabinet” megelevenedik és természetes, hogy ebben a formában jobban érdekli az embereket. Másrészt ma erősen előtérbe került a valóság iránt való érdeklődés – és ezt is a pszichiátria mutatta meg –, a valóság fantasztikusabb, mint maga a fantázia. A legegyszerűbb lélek mélysége is olyan érdekes, meglepő változatokat rejt, hát még egy differenciált, sokrétű, nagyszellemű ember lelke!*

(A lélekkutatás lényeges segédeszközének tartja a grafológiát?)

– *Nem.* Feltétlenül van létjogosultsága ennek a tudománynak, de ma még nem tart ott, hogy el tudja különíteni a tudatos és a tudatalatti rezdülések jeleit. Márpedig e nélkül csak sántikálhat.

(De hisz a lélek tudat alatti világáról való ismerteink még nagyon fiatalok – vetem közbe.)

– Dehogyan! – hangzik nevetve – csak a meghatározás, a név új, de foglalkoztak ezzel már régen. Olyanformán van ez, mint amikor az egyszeri embert felvitték az obszervatóriumba és távcsövön keresztül elmagyarázták neki, hogy ez a csillag az Orion, az az Androméda, amaz a Saturnus és így tovább. Mire a jóember bámulva kiáltott fel: – Istenem, Istenem, de hogy *honnét tudták meg, hogy így hívják őket!* – A tudatalatti terrénuma nem volt eddig sem ismeretlen, de azért fontos, hogy nevet kapott, mert így elvonatkoztathatóvá lett és könnyebben lehet vele tudományosan operálni.

(Most az elmebajosok irodalmára terelődik a beszélgetés. Erről azt mondja Ferenczi:)

– Egész könyvtárra menő irodalma van ennek a kérdésnek már. Kétségtelen, hogy *rendkívül mély lehet egy megbomlott agyú ember írása.* Feltárhatja a léleknek olyan rétegeit, amelyek az egészséges író számára kifürkészhetetlenek. *A józanság sokszor gátlás, a fegyelmezettség, az önkritika nem hagyja a teljes*

magaelengedést és az őszinteség rovására mehet. Különbösen sok hasonlatosság van a nem egészen egészséges agyú ember zilált lelkiállapota és a gátlások, megkötöttségek nélkül dolgozó művész lelke között.

– Számos pszichiáter szerint például *Nietzsche legjobb munkája az, amelyet már elboruló aggyal írt és Dosztojevszkijnek a pszichózishoz hasonló epileptikus rohamai speciális lelki jellemvonásokat fejlesztettek ki benne, amelyek erősen hozzájárultak ahhoz, hogy írásaiban olyan finom lelki rezdüléseket tudott revelálni.*

– Van egy könyv, amely az örültek rajzait és festményeit tartalmazza. Ezek a képek egészen olyanok, mint a modern művészek alkotásai, amelyek a dolgok lelkét igyekeznek kivetíteni. A szétbontott lélek tehát igen kitűnő művészi kapacitású lehet, de ez nem jelenti azt, hogy minden elmebeteg művészi tehetségű!

*

Ugyanerről a kérdésről *Kosztolányi Dezsőnek*, a nagy kultúrájú írónak és finomhangú magyar költőnek a véleménye így hangzik:

– A Freud-féle lélekelemzés a lélekben történő események ősokait, mozgatórugóit búvárolja. Ennélfogva a közönség már kezdettől fogva összefüggésbe hozta az irodalommal. *Mind a lélekelemző tudós, mind a költőnek hasonló a tárgya. Viszont módszerük merőben különböző.* A tudós: okról okra haladva törekszik értelmi magyarázatra. A költő: egy belső sugallatnak vagy sejtelmenek engedve, ösztönösen tör a céljára.

– Abból, amit mondtam, azt hiszem nyilvánvaló, hogy *a költő édeskevése hasznát láthatja ennek a nagyszerű tudománynak*, hiszen a költő munkájának veleje éppen az, hogy öntudatlan, a freudi tudós munkájának veleje pedig az, hogy tudatos. Amennyiben a költő ihlete az alkotás pillanatában előtte is megvilágosodik s az értelmével is látja, hogy miért ír, mi az az ok, amely írni kényszeríti, azonnal leteszi a tollat és kifejezőkedve megbénul. Miért? Mert a költői termés éppen abból áll, hogy keresünk valamit, amit magunk sem tudunk, hogy választ várunk egy kérdésünkre, megoldást egy kétségünkre és ezt legvégül kapjuk meg, miután munkánk már elkészült, befejezett egész, művészet lett. Hogy kergetünk a papiroson valamit, ami ismeretlen előttünk és épp azért izgat, mert ismeretlen. Minden költői alkotás: érzéki tett, önelemzés, amelyet a költő maga hajt végre.

– *Vallom, hogy Freud életrajza – fontosságában és hatásában – egyértékű az első természettudósok fölfedezéseivel: ő tette a lélektant természettudománnyá.* Ami előtte volt – a kísérleti lélektan is –, pusztán társasjáték. A tudományos lélektan Freud nevével van összekötve s *a huszadik századot valamikor, messze madártávlatban, vele fogják majd jelezni az emberi gondolkodás történetében.*

– Hogy segített-e valamikor a költői alkotásban, az embereim, a regényalakjaim megértésében? Kimondom: alig valamit. Mi, írók, pusztán a tudattalan,

vak erőiben bizakodhatunk, amelyeket – Schopenhauerrel együtt – Freud is többre becsül minden tudománynál. Az ösztön éppoly rejtélyesen – célszerűen és okosan – működik, mint maga a kiismerhetetlen természet. Amit sugall, amit lemásol, amit ad, azt el kell fogadnunk. A lélekelemzés felfedezése előtt is voltak lélekelemző írók (Aischylos, Shakespeare stb.), akiknek minden sora megáll ma is, még a lélekelemzés fényében is. Viszont azok az írók, akik a divatnak hódolva, egyenesen „lélekelemző” regényeket, verseket írnak, „házi használatra”, sápadtak, okoskodók, életerő és lendület nélkül valók s legjobban Freud veti meg őket.

– Egyben-másban természetesen mindenkire hatott a lélekelemzés s hasznos vezetőnk lehet itt-ott a kisebb-nagyobb részletekben. Miután tanai a levegőben vannak, közkinccsé váltak, nem lehet úgy nyilatkozni „lelki kérdésekről”, mint annak előtte. *Nem állapíthatja meg például az író, hogy az az anya, aki állandóan atól retteg, hogy fiát elgázolja a villamos és holtan hozzák majd haza, nagyon szereti és bálványozza őt, mert mindenki tudja, hogy ez a rettegés mást jelent.* Tudomásul kell vennünk a tudomány eredményeit, amint a természettudomány egyéb eredményeit is tudomásul vesszük.

– Az, hogy én különös kíváncsisággal, egy műkedvelő áhítatával és izgalmával foglalkozom ezzel a tudománnyal, csak szenvedély, akár a nyelvészet vagy növénytani szenvedélyem. Ismerem a szavak eredetét s a virágot, amelyet az országúton lelek, meg is tudom határozni. De amikor verset írok, éppoly kevéssé jut eszembe, hogy ez vagy az a szó finnugor eredetű-e, mint amikor dühösen kiabálok vagy álomban beszélek. És közönyös számomra az is, hogy az a virág, amely versemben szerepel, évelő-e vagy sem. Körülbelül ez a véleményem a lélekelemzés és a költészet kapcsolatáról.

*

Róheim Géza dr., a kiváló etnológus, néhány hónappal ezelőtt érkezett vissza szenzációs expedíciójáról, amelynek eredményeiről az egész világsajtó megemlékezett és amely fordulópontot jelent az etnológia tudományában. Kutatásai annyiban különböznek tudós elődeinek munkájától, hogy ezúttal első ízben foglalkoztak a primitív népekkel pszichoanalitikai alapon.

A primitív népek költészete a pszichoanalízis megvilágításában – az a téma, amelyet Róheim doktornak az interjú folyamán feladok.

– Ezeknél a népeknél *a költészet túlnyomóan a férfiak dolga* – mondja. – Pszichoanalitikailag az a magyarázata ennek, hogy *a férfi a szellemi tevékenységben találja meg a rekompenzációját azért, hogy ő – nem szülhet.* Érdekes bizonyítéka volt ennek az, amikor a *szomáliak* leghíresebb költője elmesélte, hogy hogyan kezdett ő költeni. Egy éjszaka azt álmodta, hogy – másállapotban van. És reggel, amikor felébredt, azt mondta: költő vagyok... – Közép-Ausztráliában él a világ legrimitívőbb társadalma. *Ennek a társadalomnak az alapítóusa: szub-*

lírált homoszexualitás, amely abban nyilvánul, hogy az asszonyokat teljesen kizárják a vallásból és a költészetből, tehát a leglényegesebb szellemi életből. Az asszony másodrendű lény; *a férfiak a szeretetet egymásra koncentrálják és az ősré: az apára*. Ennek megfelelően költészetük – amely dramatizált époszokból áll – kizárólag az ősökkel foglalkozik. A valóság és a fiktív ősök viselt dolgait meséli el. *Egész szellemi életük totemisztikus*, még a szerelmi dal és a rontó varázslat is az apához kötött. Az individualizmus teljes hiánya jellemzi őket és ebből kifolyólag nincs is igazi szerelmi lírájuk, csak tradicionális szerelmi dalaik vannak, amelyekben azt mesélik, hogy az apáik hogyan szerettek. Minden romantikus személyes elem hiányzik ebből a költészetből. A szomáli férfi sohasem egy bizonyos nőt akar elbűvölni, neki mindegy, hogy melyik asszony reagál búvdalára, egyszerűen tömegre bűvöl. Ideáljuk az „*alkna-rinca*”, magyarul: a „szem-elforgató”, a szűz lány, aki nem akar tudni a férfiről. *Ebben az ideálban a pszichoanalitikus felismeri az – anyát*. Itt tehát anyafixációról van szó a tudat alatt.

– Jellemző még a *szomáliak* költészetére az orális elemek túltengése. A *szógyönyörűség fontos nekik*. Sokszor órákig képesek az éposznak két-három szavát ismételtetni. Hogy mi az a szó, amit ismételtetnek, az *Unbewusst* szempontjából fontos, noha egészen jelentéktelennek látszik egyébként. Ez ismétlési kényszernek, *Wiederholungszwang*-nak, glosszoláliának a magyarázata egyrészt az: *ebben élők másként már le nem vezethető érzelmi elemeiket*. Mint nálunk minden nem praktikus célból történő csoportos aktivitás, ez is *Affekt-Entladun*-got – levezetést – szolgál. Másik magyarázat erre az, hogy úgy mint a gyermeknél megállapít a pszichoanalitika egy bizonyos „mágikus” időszakot, amikor azért sír, mert tudja, hogy ezzel eléri a célját és megkapja azt, amit akar, úgy a primitíveknél is ilyen mágikus alapja van ennek a költészetnek. Mindezen felül természetesen *igen erős szerepe van a szóisméltésnél a szó kimondása okozta gyönyörűségnek*.

– Egészen más a helyzet a *pápuáknál*. Itt fontos a személyes elem az érzelmi életben. Ennek megfelelően van romantika és differenciált szerelmi élet. Nem ritka náluk a szerelmi öngyilkosság sem. Lírai költészetük szubjektív és spontán. *Náluk mindenki költő* és így rendkívül nagy költői anyagot lehetett találni. Valami 300 népdalt gyűjtöttem fel, mialatt ott voltam. Jellegzetes a költészetükre a keserű alaphang: mindig a kellemetlen mozzanataikat örökítik meg dalaikban. Ennek a következő a pszichoanalitikai magyarázata: *Vannak népek, amelyeknél a pszichikum az életöszton körül orientálódik és vannak, amelyeknél az agressziós, a halálöszton dominál*. Az első Eros, a második Tanatos jegyében áll. *Az utóbbira jellegzetes az, hogy a kellemetlen benyomásokat örökíti meg*, mint a pápuák is. Így hangzik például egy pápu dal fordítása: „*Papagály[!], fekete mellű, – az én kezem hévvel hív, – onnét jössz te elő, – Jámnak a kuszó-botja eltakar engem*.” Ha ezt analizáljuk, azt látjuk, hogy ez a dal tulajdonképpen egy élmény leírása. A papagály[!]-totemhez tartozó férfi a Jám-

bokor mögé rejtőzve hívta az asszonyt, aki azonban nem ment oda hozzá. A férfi csalódott, vágya nem elégült ki és ezért *rekompenciaképpen költötte a dalt, amelyben leírta kellemetlen élményét, mert ilyen módon annulálni reméli azt.*

– A Yuma-indiánoknál jellegzetes sajátosság, hogy minden az álomtól függ náluk. *Csak azt teheti meg valaki, amit előbb már megálmodott.* Csak akkor lehet lovassá, ha már álmában az volt és csak akkor *költhet dalt, ha előzőleg megálmodta azt. Tanulni és álmodni, ezt a két fogalmat ők egyazon szóval fejezik ki.* Természetesen tesznek engedményeket és könnyítéseket. Ha például egy gyermek elmeséli, hogy ő felhőkről álmodott, akkor a vének azt mondják: a felhők benne vannak a teremtésmondában, a gyerek megálmodta a teremtésmondát, most tehát meg fogja azt tanulni elejétől végig. Jellemző a Yuma-költészetre az úgynevezett „*zersingen*”: a sorvég ismétlődése folyamán a szavak folyton változnak és lassú módosulás alatt egészen új értelmet kap a szöveg. Hermann Goja professzor erre azt mondja, hogy *ebben a „zersingen”-ben az „Unbewusst” hatása nyilvánul meg, a tudat alatti növekvő elfojtás.* Mert az eredeti szöveg volt az igaz, az őszinte szókimondás, de gátlások miatt ez elfojtódik később.

– Rendkívül érdekes, hogy az összes primitív népeknél milyen sajátágosan oldják meg a szerzői jog kérdését. *Az ő mentalitásuk szerint: amit szerettek, az az én tulajdonom.* Ennek a szellemi tulajdonjognak a szentségét óriási mértékben átérzik és tisztelik. Kedves példája volt ennek az a nagyon gyakori eset, hogy amikor megkértem egyik embert, mondja el nekem ezt vagy azt a mondát, akkor egy ideig szavalta, aztán megállt és kijelentette, hogy tovább nem mesélhet, mert *a mondának ez a része már – nem az övé.* Ezt már csak az *mondhatja el, akinek ez a tulajdona.* És semmi áron nem lehetett arra rávenni, hogy a másíknak szellemi javát átadja, ugyanakkor, amikor nyugodt lélekkel ideadja annak a másíknak a ruháját, szerszámát, fegyverét.

– Az etnológusnak feltétlenül pszichoanalitikusnak kell lennie, ha pszichikailag meg akarja a primitív embereket érteni és a pszichoanalitikus is csak úgy ismerheti meg őket igazán, ha mint etnológus, személyes kapcsolatba kerül velük, mert távolból csak megközelítő eredményeket képes elérni – fejezte be a beszélgetést Róheim doktor, aki most dolgozik többkötetes munkáján, amelyben részletesen megírja tapasztalatait.

*

Az interjú írójának pedig az a csendes megjegyzése, hogy ő a pszichoanalitika és az irodalom kapcsolatát egy bizonyos egymásrautaltságban látja. Kétségtelen, hogy fontos segédeszközei egymásnak. Mert a *pszichoanalitika az az író számára, ami a mikroszkóp a természettudósnak.* Az irodalom viszont abból a szempontból fontos a pszichoanalitikus számára, hogy kutatásaihoz sehol nem találhat olyan tanulmányi anyagot, mint egy-egy versben, elbeszélésben, regényben. *Az író, aki minden figurájában végeredményben önmagát írja meg, teljesen őszin-*

te, mert elbújik a figura mögé és nem éri azt a szégyenkező szorongást, amely hozzájárul ahhoz, hogy a közvetlen szóbeli vallomásban nem kerülnek olyan mértékben napvilágra a lélek rejtelmei, mint az írásban. Nem is szólva arról, hogy éppen az írás egyik leglényegesebb kiélési formája a lélek mindazon mélységeinek, amelyek szociális szempontokból másként alig mutatkozhatnak meg.

Rónay Mária.

[Literatura 1931/9. (szeptember) 167–171., a *Négyszem közt* című rovatban]

Tudósok szemével...

Ankét a tudományok és a szépirodalom határmezsgyéjéről

Az irodalomnak sokkal nagyobb szerepe van a kultúremler életében, mint sem – felületesen szemlélve – gondolnók. A primitív népek irodalma: a mese, a dal, a rege és a legrafináltabb modern regény egyformán kiélést és rekompenzációt jelent a lélek számára. Minél kultúráltabb az ember, annál több megköttöttsége, szociális gátlása van, tehát annál erősebben szüksége van egy ártalmatlan kiélési lehetőségre és annál inkább keresi a rekompenzációt kényszerű elfojtásaiért. Ennek pedig legegyszerűbb lehetőségét az irodalom nyújtja. Minden egyéb motívum: tanulás-, szórakozásvágy és egyebek, amelyeket az irodalomkedvelés magyarázatánál szerepeltetni szoktak, csak szekunder jellegűek.

A primitív ember meséiben, dalaiban az ősz dicsőségét zengi, az ősz hatalmáról mesél, hogy így a saját uralomvágyát élje ki, amelyet az őszre transzponál. Aztán szerepel mindenkor az ősz által legyőzött ellenfél, akinek legyőzetésében viszont a maga bűnhődésvágyát éli ki. Természetesen mindez a kiélés tudattalan nála, mint ahogy tudattalan a kultúremlerben is sokrétű lelkiességének az irodalmon keresztül való kiélése. Tudattalan vagy elfojtott konfliktusainkat gyakran észrevétlenül feloldja az olvasás, amikor a regényhős – akivel magunkat identifikáltuk – megteszi azt, amit mi nem merünk vagy nem tudunk megtenni. De kiéljük az ősi szexuális vagy kriminális ösztöneinken felül a szocietásba nem ütköző vágyainkat is, amikor elkísérjük a regényhőst kalandos utazásaira, főúri életet élünk vele, vagy éppen félrevonulását, magányos elpihenését, csöndes meditációba való menekülését osztjuk meg.

A dráma és a vers sűrítettségénél fogva egy-egy momentumot – élményt vagy hangulatot – fejez ki az ember életéből. A regény az a műfaj, amelyben maradéktalanul kifejeződik az egész ember; életének minden nyílt és titkos motívuma felszínre kerülhet. Ezért a legalkalmasabb az előbb vázolt kiélésre. Talán ez a magyarázata annak, hogy a legkedveltebb műfaj és a legtöbb olvasója van.

A regényíró az emberábrázolás szempontjától eltekintve, gyakran speciális szemszögből állítja az eseményeket elének és ír: történeti, szociológiai, kriminológiai, orvosi regényt. Az átlagolvasó ezekben is éppen úgy megtalálja azt, amit keres, mint a tisztán emberábrázoló regényekben. De kíváncsiak voltunk megtudni, hogyan hatnak ezek a regények a szakemberre, akinek metierjébe kon-tárkodik bele a regényíró. Nos, a tudósok szemével így fest a specializált regény:

*

A közismert *belgyógyász-professzor* – aki nem akarja, hogy a nevét kiírjuk nem szigorúan orvosi kérdéssel kapcsolatban – ezeket mondja az orvosi regényről való beszélgetés során:

– Nagyon örültem most legutóbb Axel Munthe könyvének, amelyben gyakran találkoztam saját gondolataimmal, ráismertem élményeimre. Ha valaki jó orvos és jó ember, csak úgy gondolkozhatik, mint Axel Munthe, aki valószínűleg még sokkal többet mesélhetett volna, mint amennyit elmondott ebben a könyvében. Az úgynevezett orvosi regények közül legjobban megkapott Stefan Zweig könyve: „*Heilung durch den Geist*”. Ennek a regénynek az előszavát a világ minden nyelvére le kellene fordítani és világgá kürtölni, de legalábbis minden orvosi diplomához mellékelni kellene, hogy a fiatal orvosgeneráció beideg-gezze, hogy milyennek kell az igazi orvosnak lennie. Mert csak az lehet jó orvos, aki így gondolkodik.

– Nagyon szeretem az irodalmat, amely elpihentet, elterel, kikapcsol, megszokott gondolatkörömből, de mégis legközelebb állnak hozzám az orvosi regények, amelyek viszont éppen azt a miliőt tárgyalják, amelyben én élek. Erős parallelitás van az orvos és az író egyénisége között. Két tényezőre gondolok elsősorban, amikor ezt mondom. Az egyik az, hogy az orvos és az író sohasem fekszik le azzal az érzéssel, hogy minden dolgát elvégezte. Állandóan en garde kell állnia az új események számára, munkájában soha sincs kihagyás, mindig üldözik a problémák. A másik közös motívum, hogy munkájuk megfizetése fájdalmat okoz a léleknek. Amikor az orvosnak, aki megment egy emberéletet – ötven pengőt adnak, ez éppolyan kínos, mint az írónak lehet, amikor a kiadó ötszáz pengőt fizet a kéziratáért. Ez fájdalmas lebecsülése a gondolatnak, amelyet tulajdonképpen csak ajándékozni volna szabad, mert megfizetni lehetetlen. Ha megfizetik – bármily összeggel is –, két nem ekvivalens dolgot mérnek fel igazságtalanul és logikátlanul.

*

Lukinich Imre dr. egyetemi tanár, a történelem professzora így beszél:

– A történelmi regény iránt az utóbbi időben erősen fokozódott az érdeklődés. Sohasem jelent meg annyi életrajz történeti nagyságokról, mint mostaná-

ban. Emil Ludwig népszerűségének a titka is abban rejlik, hogy ügyesen kiválogatja azokat a történeti nagyságokat, akiknek személye a közösséget érdekli és ezek figurája köré fonja aztán érdekesen megírt történetét. Ugyanezt teszi, aránylag hasonló sikerrel, Gulácsy Irén is, akinek több ezres példányszámban fognak a könyvei. Ennek a nagymérvű érdeklődésnek a pszichológiai magyarázata az, hogy az olvasó a jelen sok megoldatlan problémája, kínzó gondja elől szívesen menekül a múltba. Aztán meg: keresik az analógiákat, mert azt remélik, hogy így rábukkannak a kivezető útra, amelyet követni kell. No meg vigaszt merítenek a múltból, amely azt mutatja, hogy az emberiség a legkétségbeesettebb helyzetből is mindig diadalmasan kiverelkedte magát.

– A történeti regény legnagyobb jelentőségét abban látom, hogy felkelti az érdeklődést bizonyos korok iránt. Még a történetíró-tudóst is gyakran animálja egy-egy merész jellemzése, amellyel egy addig háttérben szereplő személyt figurája megvilágítja és arra készíti, hogy dokumentumok alapján új motívumait találja meg egy-egy eseménynek. A nagyközönség számára pedig különösen fontos a történeti regény, mert be kell vallanunk, hogy történeti szakmunkáink fásasztóak a laikus számára és nem alkalmasak arra, hogy az intelligens nagyközönség hiányos ismereteit belőlük pótolja. A nép számára meg egyáltalán nincs megfelelő, népszerű történelmünk. Ezt a hiányt akarjuk most olyképpen pótolni, hogy olcsó, filléres füzetekben, népszerűen, meseszerűen megírt történeti olvasmányokat bocsássunk közre, amit a tanulatlan emberek a selejtes ponyvatermékek helyett olvashatnának.

– Sokszor szemére vetik a történeti regény írójának, hogy meghamisítja a történelmet, nem alkalmazkodik százszázalékosan a történeti igazsághoz. Én ebben a kérdésben nagyon liberális vagyok. Szerintem az írónak csak az a kötelessége, hogy ne mondjon lehetetlent, hogy valószínűsítse a történet, hogy megfelelő motívumokkal indokolja felfogását. De nem feltétlenül kell, hogy tökéletesen ragaszkodjék a dokumentumok igazságához. Elvégre a regény az ő teremtménye és ő elsősorban költő, akinek szabadságában áll formálnia. Minél régebbre megy vissza a történeti regényíró, annál szabadabb a keze, mert a források hiányosak. Itt csak a korszellemet kell ismernie. Minél közelebb jön a mai korhoz, annál több a megkötöttsége, annál több forrásmunkát kell tanulmányoznia, annál több mindenre kell tekintettel lennie.

– A jó történeti regényből sokat lehet tanulni. Még a történetíró is tanulhat belőle, ha helyes intuícióval ábrázolja az író a korszellemet. Sienkiewicz, Walter Scott, Bulwer, vagy a magyarok közül Kemény Zsigmond, Jósika, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc és Surányi Miklós egyes regényei mintaszerű történeti regények, amelyek frissen elevenítik meg a múltat és plasztikusabban világítják meg letűnt korok eseményeit, mint nem egy gyöngye történetíró munkája. A régi, antik történetírók regényszerűen dolgozták fel a történelmet és színes leírásaik valósággal szépirodalmi remekmű számba vehetők. Liviusnál, Xenophonnál és különösen Thukydidesnél szebbnél szebb részletrajzokban

gyönyörködhetünk. Thukydides megírta a szicíliai hadjárat tragédiáját olyan költői lendülettel, hogy az olvasó úgy gyönyörködhetik a színes leírásban, mint egy művészi regényben.

– Azt kérdezi, hogy a mai korban játszódó modern regény lesz-e valamikor forrásmunka a jövő történetírója számára? Bizonyos fokig igen. De csak másodsorban jön majd valószínűleg számításba, mert a jövő történetírójának olyan dús és hatalmas forrásanyag áll majd rendelkezésére, mint amilyennel eddig soha, egyetlen kor krónikása sem rendelkezett. A titkosság alól felszabadult diplomácia aktáinak özöne, államférfiak, diplomaták, hadvezérek léptenyomon megjelenő memoárjai és főként a napisajtó bőséges, kitűnő riportázsanyaga a forrásoknak is tengerét jelentik majd a történetíró számára. Bizonyos azért, hogy a modern regényeknek is szerepük jut majd a kutatás terén, mert ezek fejezik ki maradéktalanul a korszellemet és adnak egységes képet arról. A „ma” regénye egykor bizonyára történeti regény számba megy majd, de hogy olvasni fogják-e évtizedek vagy századok múltán, az az írójának a tehetségétől függ és ez dönti el azt is, hogy milyen mértékben meríthet majd belőle a történelem krónikása.

*

Vámbéry Ruzstem dr. egyetemi tanárnak a véleménye így hangzik:

– Könnyű azt mondani, hogy a suszter maradjon meg a kaptafájánál: a jogász ne akarjon költő lenni, ha paragrafusokat farag vagy ítéletet hoz, a belletrista pedig ne bukdácsoljon a jog tilosában. Minthogy azonban mindkettőt kötelezi Pope szava, amelyet Goethére szokás fogni: *the proper study of mankind is man*, a határvillongások elkerülhetetlenek.

– Minden igazi, nagy jogász, miként azt Bentham, Ihering, Ungar, Stamler vagy Binding példája bizonyítja, egy kicsit költő is volt, mert fantázia nélkül semmiféle tudományban nem teremnek új igazságok. Másrészt kétségtelen, hogy a jogtudomány mégis többet köszönhet a szépirodalomnak, mint megfordítva. Főleg annak a szolgálatnak, melyet a költészet a jogérzetnek, a jog örök s mégis változó forrásának mélyítésével teljesít.

– Nem ok nélkül hivatkozik Ihering a *Kampf und Recht*ben Kleistnek Michael Kohlhaasára, a szubjektív jog makacs harcosának példájára s nem ok nélkül került a *Velenzei Kalmár* annak a parázs vitának középpontjába, amely a kilencvenes években Ihering és Kobler közt folyt. Hugo Viktornak *Egy elítélt utolsó napjai* jobban szolgálta a halálbüntetés elleneseinek érveit, mint egy tucat tudós értekezés. Dosztojevskijnek Raszkolnyikovjából és Bourget-nek Disciple-jéből mi kriminológusok lényegesen többet tanulhatunk, mint ezeknek szerzői tőlünk.

– Legújabb időben a regény és a drámairodalom intenzíven foglalkozik ma-gának az igazságszolgáltatásnak lélektanával és fogyatékoságaival. Mikor

Brieux-nek *Vörös talárja* a bírói nepotizmust ostromozta, Tolsztoj a *Feltámadás*-ban könyörtelen képet rajzolt a bíróról, akinek az ebéden és a délutáni találkáin jár az esze, nagy volt a felháborodás Justicia berkeiben. Ma már, egy-két vaskalapos jogász mesterembertől és reakciós presztízshívótól eltekintve, még a szakmabeliek is belátják, hogy a *Maurizius eset* vagy Alsbergnek *Voruntersuchungja*, amely Európa összes színpadjait bejárta, épp oly hasznos az igazságszolgáltatás emberi gyöngéinek orvoslására, mint egy égháború villámai a földet légkör megtisztítására. Mindig föltéve természetesen, hogy a költő nem avatatlan kézzel nyúl a problémához.

– Ezt, sajnos, a detektívregényekről, a jelenkornak legkedveltebb búfelejtő műfajáról, rendszerint nem lehet állítani. Akadnak ugyan mesterek, mint pl. az amerikai Van Dine, akinek tudása még a legjelesebb kriminalistákét is megszégyeníti, de a kontárok ezreiből legfőljebb azt tanulja meg az olvasó, hogy a vádlottat letartóztató detektív figyelmezteti, nehogy vallomásával önmagának ártson. Persze Angliában, ahol a regények többsége játszódik; de elvégre nem árt, ha megtudjuk, hogy ilyen furcsa ország is akad.

– Általában a szépirodalom betörése a jog birodalmába több előnnyel, mintsem kárral jár. Nem egészen méltányos tehát, ha jogászok ezt az udvariassági látogatást azzal viszonyozzák, hogy brutális bonckés alá veszik a költészetet. Egy német főtörvényszéki bíró – Georg Müller a neve, hogy is hívhatnák más-képp – *Das Recht in Goethe's Faust* című könyvében csekély száz oldalon foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy Faustnak Mefisztóval kötött paktuma szolgáltatási vagy munkabérszerződés-e? Legutóbb pedig egy magyar jogász igen behatóan tárgyalta Kund Abigélnek, mint fölbujtónak szerepét a Bárczi Benő által elkövetett öngyilkosságban.

– Elvégre ez sem nagy baj. Még a méloszi Vénuszra is rászállnak a legyek, hogy a márvány hajlásaiban életfunkcióikat elvégezzék. Ez épp oly kevésbé árt az istennő szépségének, mint ha a holt költőknek sincs kezük, hogy a jogászi petéiket műremekeikre lerakó kritikusokat elhessegessek. Szerencsére a közhatalom a költőket mindig meg tudja különböztetni a legyektől.

*

Gärtner Pál dr. ideggyógyász, a Nemzetközi Független Analitikusok magyarországi csoportjának titkára így magyaráz:

– Végeredményben minden regény pszichoanalitikai regény, mert az író olyan alakokat kreál, akik benne magában élnek. Saját konfliktusait vetíti ki a szereplő személyekre. Eközben feltétlenül szerepel a tudattalan énje, amelyet úgyszólván lehetetlen a tudatostól elválasztanunk, legfeljebb arról lehet szó, hogy milyen mértékben jut egyes íróknál ez a tudattalan én szerephez. A kimondottan pszichoanalitikai regényt az különbözteti meg, hogy az írója többé-kevésbé képzett a pszichoanalitikában, gyakran maga is keresztülment egy

analízisen és ennek alapján az összes tudattalanok tudatos látásával, előre megfontolt szándékkal írja meg azokat a konfliktusokat, amelyek az emberi lélekben a tudattalan mélységeiből felvetődnek.

– Tipikusan ilyen regény Werfelnek *A Nápolyi testvérek* című könyve, valamint az *Érettségi találkozó*, amelyekben analitikai precizitással írja meg a legaprólékosabb lélektani momentumokat az író. *A Nápolyi testvérek* elrettentő példája annak, hogy hogyan nem szabad nevelni. Ugyancsak hasonló témája van Guido da Verona *Nem szabad szeretni* című regényének, amely szintén a testvéri incesztust tárgyalja. De amíg Werfel pregnánsan és tudatosan kerüli a kiélés manifesztálását és nem engedi bele a testvéreket az incesztusba, addig Guido da Verona megteszi ezt. Werfel tanítóregényt ír és rá akar mutatni a nevelésnek azokra a hiányaira, amelyek a szocietásból elvonult embert a patriarchátus egészségtelen levegőjében tartják. Verona viszont csak erotizálni akar, vagy ha úgy tetszik – *épater le bourgeois*.

– Rendkívül érdekes megfigyelnünk, hogy hogyan hat ez a két regény a betegekre, akik hasonló lelki konfliktusok miatt vannak kezelés alatt. Ha a paciens elolvassa Guido da Verona regényét: rádöbben saját magára. „Hisz én is ezt akarom!” – gondolja remegve. A könyv alapján arra a meggyőződésre juthat, hogy szabad az incesztus. Erotizálódik, elmélyül a buja fantáziákban, képzeletvilága fokozottan felizgatódik. A lelki betegség erős rosszabbodást mutat, mert elmélyül elrekedt incesztuózus kötöttsége, még jobban belekorbácsolódik parathíájába, amelynek kiélését szociális kötöttsége nem engedi meg. – Ezzel szemben, ha Werfel regényét olvassa el, ahol az események nem jutnak el a szexuális kirobbanásig, akkor megtanulhatja, hogy nem szabad azon az úton haladnia, amerre fantáziája hajtja, mert ez csak boldogtalansághoz vezet, hanem kifelé kell a kiélést keresnie.

– A pszichoanalitikus orvos számára rendkívül fontos a pszichoanalitikai regényirodalom, mert – sokszor terápiás eszköz a kezében. Ha elolvastat a paciensevel egy regényt, amely az ő esetét tárgyalja – megfelelő módon! –, ez gyakran nagymértékben siettetheti a gyógyulást, mert a beteg önmagára ismer a regényhősben és megérti, hogy az ő problémája nem egyedülálló, hanem annyira gyakori, hogy íme már regényben is feldolgozzák és ez a kollektív érzés megnyugtatja, tompítja kínos érzéseit, ami a legjobb út a gyógyulás felé. Számtalan ilyen példa volt már a praxisban.

– Hogy mennyire fontos szerepe van az irodalomnak a terápiában, azt dokumentálja, hogy Jungék például az analitikus kezelés folyamán mítoszokat mutatnak be a pacienseknek, rámutatva a parallel lelkiállapotra a beteg és a mítosz hőse között. Ez megnyugtatja a beteget és módot ad neki arra, hogy áttolja saját komplexusait a mitikus alakokra. – Az analitikus irodalom mindenkor tudományos kútforrás a pszichoanalitikus számára, aki minden regényből tanulhat, mint ahogy tanul minden egyes kórtörténetből. Freud, Stekel, Jung és a többiek mind hivatkoznak munkáikban írókra: Dosztojevszkijre, Goethére,

Edward Estlin Miller-re és másokra, akiknek meglátásaiból sok fontos konklúziót vonnak le.

– A modern íróársadalom egyre jobban elmélyül a pszichoanalitikában, amelynek fontosságát felismerte már. A legtöbb kitűnő író analizáltatta már önmagát, hogy közvetlenül ismerje meg a lélek rejtett mélységeit. Sőt sokan vannak, akik egészen komolyan foglalkoznak a pszichoanalízis tudományával. Stefan Zweig és Thomas Mann tudományos cikkeket írnak analitikus szaklapokban. Ennek a bűvárkodásnak az eredményei meglátásznak aztán regényeiken is. Zweig egyik könyve, a *Heilung durch den Geist*, teljes szakképzettségre vall és tudós pszichiáternek, pszichológusnak látó embernek a megnyilatkozása, amelyből az orvos is tanulhat. A pszichiáter egyébként gyakran tanulhat a szépirodalomból. Az író gyakran megelőzi meglátásaival a tudományt. Legtipikusabb példa erre Dosztojevszkij, aki epileptikus volt és minden regényében szerepeltet egy epilepsziást, akinek karakterét csodálatosan tudományos pontossággal írja meg. Egyik önvallomásában azt mondja, hogy rohama után úgy érzi magát, mint egy bűnös, aki rendkívüli tettet hajtott végre és megszabadult valami nyomasztó tehertől. Ezzel a leírással megelőzte a tudományt. Mert ötven évvel később látta csak meg Stekel, hogy bizonyos epilepsziás rohamok dühe: a tudattalan által determinált kriminális agressziós állapot kiélése, Dosztojevszkij tehát alapot adott a későbbi tudományos definíció számára és megmagyarázta az epilepsziás karaktert.

– Nemcsak a modern irodalomban, hanem a régi klasszikusban is kiütközik a tudattalan világa és annak konfliktusai, de sajátságos, hogy mennyire vesztene az idők folyamán az élükből ezek a konfliktusok. Ödipuszról Hamletig mindenkor az inceszus a tengelye ezeknek a konfliktusoknak. De amíg régebben kétségtelenül manifesztálódott ez a konfliktus, addig újabban egyre inkább háttérbe szorult az anyához való szerelem és inkább csak az apával való rivalizálás gyűlöletkomplexusa marad meg, ami főként a generációk harcában dokumentálódik. Ez a motívum végigvonul majd minden modern regényen. Jelentékeny azonban a különbség aközött, vajon az író tudatosan analizálja ki ezt, vagy pedig tudattalanul dobja felszínre, tanító céllal teszi-e, vagy egyéb okokból. Erre legeklejtőbb példa az előbb említett Werfel és Guido da Verona regény hatása közötti különbség. Fontos az is, hogy az író tisztában legyen azzal, hogy milyen mértékben adagolhatja tudatos meglátásait, hogy ne találjon ellentállásra az olvasóban. Werfel, Zweig, Thomas Mann és mások sikerének egyik fontos titka éppen az, hogy mindezzel tisztában vannak. Tudják, hogy mennyit mondhatnak anélkül, hogy megbánták az olvasó komplexusait, vagy károsan kavargják fel tudattalan világát.

r. m.

[Literatura 1932/7. (július) 558–562., a *Négy szem közt* című rovatban]

Lélekelemzési tanulmányok

(*Dolgozatok a pszichoanalízis főbb kérdéseiről. Írták a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület tagjai. Bevezetővel ellátta Sigmund Freud. Somló Béla kiadása, Bpest, 1933. 312 oldal.*) Ferenczi Sándor dr. 60-ik születésnapjára készült ez a konvolutum, s mire megjelent, emlékkönyv lett belőle: Ferenczi dr., a pszichoanalitikus mozgalomnak egyik legnagyobb hatású, legeredetibb gondolkodású művelője, Freudnak benső dolgozótársa, elhúnyt. Húsz értekezést gyűjt fel ez a kötet: részben eredmények összefoglalásai, részben új úttörések, de mindenkor szeretetteljes rámutatás arra a döntő szerepre, amelyet Ferenczi dr. a pszichoanalízis bámulatatos fejlődésében játszott. A húsz adalékot öt csoportba sorozta a kötet szerkesztője s e csoportok közül három közelebből az analitikus-orvost érdekli, ezek: „a neurózisok klinikája”, „a pszichózisok klinikája” és a „technikai kérdések” c. fejezetek, bár itt is vannak olyan értekezések, amelyek a komolyérdeklődésű laikusra nézve is fontos ismereteket közölnek, mint pl. Bálint Mihály tanulmánya a jellemanalízisről, vagy Lázár Klára munkálata a nevelési tanácsadás megszervezéséről. A másik két csoport: „általános pszichoanalitikai lélektan” és „határproblémák” címen aztán javarészt olyan témákat ölelnek fel, amelyek a gondolkodó laikus, a határterületeken működő tudós és főként az író számára nyújtanak felbecsülhetetlen megvilágításokat. Ilyen pl. mindjárt Róheim Géza esszéje „a primitív emberről”, amelyből műtörténész, kulturhistorikus, etnografus, pszichológus egyformán nyer új ösztönzéseket. Herman Imre dr. „örvényelmélete a filozófiai érdekelttségű gondolkodó számára ad impulzusokat. Dukas Géza munkálata a kriminalisták elé vág új utakat. Leginkább kiemelni azonban helyütt Szilágyi Géza tanulmányát, amely „Vajda János pokla” címen kísérteties realizmussal villant bele egy költőlélek legbenső rejtelmeibe: iskolapéldája annak, hogy a pszichoanalízisnek minő döntő fontosságú szerepe kell jusson az irodalomtörténet átértékelésében. Nálunk még alig történt kísérlet arra, hogy az író-lángésznek nem-hogy patológikus, de csak rendkívüli lelki életét is kellően elemezték volna. Talán Palágyi Madách-tanulmánya, Dóczi Arany-tanulmánya jelentett ezirányban bizonyos kezdést. De hol van a tolvaj-gyerek Csokonai, a rebellis Petőfi, a női kötöttségben élő Ady lelkének elemzése, hogy ne szóljunk a kimondottan patológikus figurákról: Balassa Bálintról, Liszti Lászlóról, Hugó Károlyról s másokról. Szilágyi dr. Vajda-tanulmánya most már egyenesen intő parancs arra, hogy a magyar irodalomtörténetnek ilyen lélekelemző átkutatását az arra illetékesek vegyék kezükbe: megdöbbenően új képet nyerünk majd a magyar lelkiség egy jelentős karéjáról. Éppígy kell azonban a pszichoanalízis világitása mellett ahhoz is hozzáfognunk, hogy a vándorló magyarság totem-kultuszát fejtsük fel s annak hatásait a középkori magyarság jogi berendezkedéseire, osztálytagozódására. A lélekelemzés terapeutikai szerepe természetesen igen fontos tényező ennek a tudománynak továbbfejlesztésében; de a lehetőségek

kinemhasználásának szentlélekellenvalóbűnébe esnék a magyar pszichoanalitikai mozgalom, ha a kínálkozó határterületeket nem venné fel munkakörébe.

[n. n., Literatura 1933. szeptember 348.]

Ferenczi Sándor dr.
1873–1933
Írta: Róbert Kelen László

I.

Ferenczivel ama kevesek egyike ment el a magyar szellemiség legkiválóbbjai közül, aki ha nem ilyen mindenéből kivetkőztetett korban él, nemcsak a maga szorosán vett szakkörében, valamint a művelt európai és amerikai közönségben keltett volna visszhangot, hanem egyike lett volna korunk legkimagaslóbb tudományos egyéniségeinek. Korai halálával nemcsak az analitikus tudomány veszített jelentőset, de szegényebb lett a magyar tudomány is, amely Ferenczivel egyik nemzetközileg legjobban becsült képviselőjét veszítette el.

II.

Ma már minden kétséget kizáró módon megállapítható, hogy a pszichoanalízis a lélek és a lélektan problémái iránt eddig soha nem tapasztalt mértékű érdeklődést keltett.

Freud fellépése előtt az orvostudomány nem volt egyéb, mint természettudományi diszciplína, amely görcsösen ragaszkodott a nehezen megszerzett materialisztikus talajhoz és semmiképpen sem volt hajlandó arra, hogy *Freud* magyarázatait a pszichoneurózisok és egyéb lelki jelenségek magyarázata tekintetében elfogadja. Mint tudjuk, *Freud* e neurózisok okát az ösztönzavarban, különösképpen a szexuális ösztönök zavarában találta meg. *Freud* kétségkívül hatalmas anyagot bányászott ki és dolgozott fel, megalkotta az elmélet csontvázszerű körvonalait, az úgynevezett metapszichológiát.

III.

Ezt a hatalmas anyagot azonban meg kellett szűrni és tudományosan feldolgozni. *Freud* mellett *Ferenczi* volt az, aki erre a csontvázra felrakta az izmokat,

az idegeket, a húst. Ebben a sötét és ismeretlen tömkelegben igyekezett rendet teremteni. Ma fel sem tudjuk már mérni ennek az energiának és invenciónak a jelentőségét, mert a pszichoanalízis hatalmas folyam módjára egyre csak nőtt és nőtt, és hullámverései eljutottak ma már – sajnos – a félművelt közönséghez is, de igen kevesen voltak azok, akik, mint Ferenczi, igyekeztek ennek a hatalmas hullámverésnek egészséges irányt szabni.

Ferenczi bátor kézzel, mélyenszántó felkészültséggel nyúlt hozzá oly kérdésekhez, amelyekkel való foglalkozást még a legedzettebb pszichoanalitikusok is féltő tisztelettel emlegettek, sőt igen veszélyesnek ítélték, mivel „reá szabadják az emberiségre a káoszt, amely a legfegyelmeltebb lélek mögött is ott settenkedik és csak az alkalmat lesi, hogy kitörjön és mindent elborítson”. Pedig a haladás, amelyet a pszichoanalízis a gyakorlati orvostudomány számára jelent, éppen abban áll, hogy az eddigi kezelés „művészete” helyébe olyan tudományt léptetett, amely minden orvos által ugyanolyan feltételek mellett sajátítható el, mint az orvostudomány bármely más ága. És ezek a veszélyek nem is voltak oly lekicsinylendők! Gondoljuk csak meg, mennyire meg kellett minden morális skrupulustól tisztulnia annak, aki ebbe a misztikus gomolyagba belé mert nyúlni.

Ferenczi rögtön felismerte Freud szabadasszociációs módszerének hatalmas jelentőségét, nemkülönben azt az óriási fontosságot, amely a pszichológiai funkcióknak abban a forradalmi megkülönböztetésében rejlett, amikor is a tudatot és a tudattalant körülhatárolta. Ilyenképpen Ferenczi egész munkássága összenőtt a pszichoanalízis történetével és fejlődésével. Hatása egyetemes volt és így munkásságát nem lehet a pszichoanalízis fejlődésétől különválasztani.

Ferenczi tisztán látta az akkori helyzetet; „a hivatalos orvostudomány hipnotizáltan meredt a mikroszkópra és onnan várta a lelki jelenségek mikéntjére a megoldásokat” – mondja és ezzel klasszikusan jellemzi a pszichoanalízis fellépését megelőző korszak tehetetlenségét. „Az orvosok egyoldalúak és materialisztikusak voltak. A tulajdonképpeni pszichológiát átengedték a dilettánsoknak és az irodalmároknak” – mondja tovább. Freuddal együtt és egy időben felismerte, hogy a lelkiéletet csak a szubjektív oldaláról lehet megközelíteni, de az így nyert eredmények épp oly reálisak, mint az addig ismert úgynevezett természettudományos módszerek eredményei. Az így megalapozott felfogásban kell hogy dualizmust lássunk, de Ferenczi a pszichikai és a fizikai jelenségek közötti határt az ember ösztöneiben vélte megtalálni és tanításaiból arra kell következtetnünk, hogy egy monisztikus összeolvadás talán sohasem lesz lehetséges.

Ferenczi tudományos gondolkodására és tisztánlátására jellemző az, ahogyan ő a pszichoanalízis és a filozófia viszonyát látja. Veszélyesnek mondja általában a tudomány számára, hogy a már megszerzett ismereteket valamely filozófiai világnézetnek rendelje alá. A pszichoanalízissel kapcsolatban hivatkozik arra, hogy minden pszichológiai rendszernek joga van – sőt kötelessége – minden lelki teljesítményt, így tehát a filozófiai rendszereket is, keletkezésük

feltételei szempontjából felülvizsgálnia és a pszichikai jelenségek törvényszerűségeit itt is megállapítania. De hogyan felelhessen meg ennek a feladatnak, ha a priori alárendeli magát egy filozófiai rendszernek? – kérdi és végül például tömörséggel adja meg a tudomány és a filozófia meghatározását: „a filozófiák olyanok, mint a vallások: műalkotások, költemények, amelyek bizonyára a nagyszerű sejtések tömegeit rejtik magukban. De más kategóriába tartoznak, mint a tudomány, amelyen ama törvényszerűségek összességét értjük, amelyek a fantázia termékeinek megtisztítása után, mint reálisan fennállóak megmaradnak. Tudomány csak egy van, filozófia és vallás azonban annyiféle, ahányféle szellem és kedély...”

IV.

Ferenczi azonban nemcsak szigorúan vett szaktudós volt, hanem a genialitásnak olyan fajtájával volt megáldva, amelyet az élet minden megnyilvánulása rendkívül érdekelt. Egész tudományos munkásságát szinte bámulatos sokoldalúsága jellemzi. Megszámlálhatatlan cikket írt, amelyeket analitikus praxisából merített; de kritikai műveket is, amelyek a pszichoanalízis legdöntőbb kérdéseire világítanak reá. Számos polémiában vett részt mindig a tudós szerénységével, de a genie elszántságával.

Hogy sokoldalú érdeklődéséről némi fogalmat nyerjünk, hadd álljon itt néhány cím, amelyeket egészen találmra választottunk ki a sok száz közül és amelyek nincsenek művészeti, sőt szépirodalmi vonatkozások híján sem: *Spiritizmus*. – *Olvasmány és egészség*. – *A szerelem a tudományban*. – *A hipnózis gyógyító értékéről*. – *Pszichoanalízis és pedagógia*. – *Anatole France mint analitikus*. – *Az élc és a komikum lélektana*. – *Alkohol és neurózisok*. – *Metafizika, metapszichológia*. – *Goethe a költő fantáziájának reális értékéről*. – *Filozófia és pszichoanalízis*. – *Kényszer-etimologizálás*. – *A pénzérdek ontogenezise*. – *A szivarozástól való félelem*. – *A napfürdő pszichikai hatásához*. – *Cornelia, a Gracchusok anyja*. – *Szociális szempontok a pszichoanalíziseknél*.

De a legjelentékenyebbek Ferenczinek azok a művei, amelyekben egyéni, tudományos fantáziáját csillogtatja. A tudományos irodalomban klasszikussá vált művei, különösen a *hipnózis elméletéről*, a *valóságérzék fejlődéséről*, az ún. „Übertragung”-ról és a *szimboliztikáról* szólnak és képzelőereje különös gazdagságának köszönheti a pszichoanalízis a születési aktus pszichikai jelentőségének értékelését is.

Külön ki kell emelnünk Ferenczinek az elmebetegségek területén végzett munkásságát. Ezen a területen is korszakalkotót teremtett. Freudnak és Ferenczinek köszönhető elsősorban, hogy az elmeegógyító intézetek falai között az utolsó 30 évben forradalmi változások történtek a pszichoanalízis alkalmazása következtében.

V.

Szándékosan hagytam utoljára a genitalteóriát, vagy ahogy általában említik az ún. „halelméletet”. Ez az elmélet – mint ahogy Ferenczi maga vallja – már 1914-ben született meg, és dacára annak, hogy Freud, továbbá más jelentékeny tudósok és Ferenczi legjelentékenyebb tanítványai is arra buzdították, hogy tegye azt közzé, ő a tudós óvatosságával 1923-ig, tehát 9 évig várt a közvététellel, amíg vizsgálódásai minden tekintetben megerősödést nyertek.

Ez alatt az idő alatt megszilárdult benne az a felfogás, hogy a természettudományi fogalmaknak a lélektanra való alkalmazása és a lélektani fogalmak bevitele a természettudományba elkerülhetetlen és rendkívül termékenyítő lehet. Vagyis Ferenczi e munkájának (*Versuch einer Genitaltheorie*) az a megismerés az alapja, hogy minden fizikai és fiziológiai probléma metafizikai, tehát *lélektani* és minden *lélektani* kérdés metapszichológiai, tehát *fizikális* magyarázatra is szorul. Ferenczi ebben a nagy feltűnést, sok ellentmondást provokáló írásában az élet és a halál egész komplexusát felöleli. Szempontjai első pillanatra fantasztikusoknak tűnhetnek, pedig a biológia és általában a természettudományok adatainak légiói vonulnak fel könyvében bizonyítéku. Mindenek előtt végigvezet bennünket a nemi fejlődés egész élettanán. Az egész genitális fejlődés célja, hogy az *én visszakerüljön az anyatestbe*. A valóságérzet teljes fejlettsége akkor következik be, hogyha az én letesz erről a regresszióról és helyette a *valóságban* talál kárpótlást. De egész fantáziaéletünk továbbra is az ősi vágy teljesítésére törekszik, és a szimbólumokban bőven megtaláljuk e magyarázatok bizonyítékait. Itt azután külön is ki kell emelnünk a *halszimbólumot*, amely igen gyakran tér vissza és amely a vízben lakó gerinces állatoktól való származásunk *tudattalan filogenetikus létezését jelenti*. Tehát az embrió intrauterin védőberendezkedése nem egyéb, mint a *hal* vízben való *életformájának analógiája*. A *tenger* és a *föld* a fajfejlődésben az anyaság előfutárai voltak és a későbbi védőberendezkedések helyét maguk töltötték be. Ez a tudattalan volna tehát a „*biológiai tudattalan*”. A genitálisban tehát az ontogenetikus és filogenetikus katasztrófák emlékei is megnyilvánulnak. A megtermékenyítési aktusban pedig az egyéni és az utolsó faji katasztrófa, de ezenfelül az *élet keletkezése óta elszenvedett összes katasztrófák* olvadnak össze.

Az úgynevezett fejlődési folyamatokban csak vágyakat látunk működni, amelyek korábbi élet- vagy halálállapotok visszaállítására irányulnak.

VI.

Mindezek a forradalmi gondolatmenetek, amelyek egész lelki szerkezetünkre vonatkozó tudásunkat alapjában rendítették meg, tovább értek Ferencziben, de neki már nem adatott meg, hogy azok teljes kifejlődésében közreműködjék.

Mindenki, aki visszaemlékezik reá, úgy tudja, hogy neki Ferenczi „hosszú évek óta benső barátja volt”. Ezek a kijelentések sok mindent megmagyaráznak, azok számára is, akik őt személyesen nem ismerték.

Mióta Freudot elkísérte amerikai körútjára és általában mióta felesküdt a pszichoanalízis zászlájára, fáradhatatlanul dolgozott a nagy ügyért, nemcsak cikkeket, értekezéseket ontott, hanem előadásokat tartott a laikus közönség számára is és minden személyes alkalmat is megragadott, hogy a pszichoanalízis elterjedését elősegítse. Már 1908-ban a nürnbergi kongresszuson az ő fáradhatatlan agilitásának köszönhető, hogy megalakult az *Internationale Psychoanalytische Vereinigung*, amely Ferenczit választja elnökének. 1913-ban alakul meg a Magyarországi Psychoanalytikai Egyesület, amelynek haláláig Ferenczi volt az elnöke és amelyben Ferenczi úgyszólván pótolhatatlan munkásságot fejtett ki, és a tanítványoknak egész új generációját nevelte fel. De tanítványai voltak angolok, amerikaiak, németek, akik az ő kedvéért hosszú éveket töltöttek Budapesten.

Ferenczi a „romantikusok” fajtájából való tudós volt, erre mutat alkotásainak impulzív természete; de romantikus volt életében is, imádta a művészeteket, különösen a zenét. Legutoljára hangversenyen láttam, kiteljesedettségének felfokozottságában, amelyet korai és váratlan elmúlása íme oly tragikusan cáfolt meg.

[Literatura 1933. szeptember 349–351.]

FERENCZI SÁNDOR ELFELEJTETT ÍRÁSAI

A magyar nyelvű Ferenczi-írások bibliográfiája (*Thalassa* 1999. 2–3.sz.) pusztá létevel jótékonyan hat a kutatásra. Nemcsak az irodalmi tájékozódást könnyíti meg, de összevetésre is alkalmat ad, s megítélhetővé teszi, hogy egy-egy elénk kerülő Ferenczi-cikk „ismert”, regisztrált írás-e, avagy még a szakma sem tartja számon. Magam is csak e bibliográfia ismeretében látom, hogy Ferenczivel kapcsolatos jegyzeteim közt néhány olyan tétel is akad, amely még regisztrálatlan, s így a történeti kutatás számára is hozzáférhetetlen. A Pesti Napló 1928. május 27-i számában jelent meg például *Pszichoterápiai jelszavak* című cikke, amely – minden jel szerint – eddig elkerülte a kutatók figyelmét. (Ezt a cikket az alábbiakban közre is adom: bár rövid, terjedelme a hírlapi közléshez igazított, de tartalmilag egyáltalán nem érdektelen.)

Itt jegyzem meg, hogy Ferenczi Sándor és a *Pesti Napló* viszonya (legalábbis a húszas éveket illetően) alaposabb vizsgálatot érdemelne. Egyik adatom szerint ugyanis az 1927. december 25-i számban (*A szívfájdalomról*) egy másik Ferenczi-cikk is megjelent; az 1928. december 25-i számban vele készített nagy interjú közöltek (*A szerelem végső titkai*), Herman Lipót Ferenczi-portréjával; az 1928. május 25-i szám egy helyreigazításának adott helyet (*A pszichoanalízis és a katolikus pedagógia*) stb. S a *Pesti Napló*ból, sejtésem szerint, még néhány további Ferenczi-cikk (s még több vele kapcsolatos információ) is várható.

Regisztrálatlan írások, persze, máshonnan is előkerülhetnek. Egyik – cím nélkül közreadott, s a bibliográfiából hiányzó – nyilatkozata pl. az *A Toll* 1932. évi 5. számában jelent meg. Ennek szerkesztőségi fölvezetése nemcsak arról árulkodik, hogy a lap szakmai tekintélyként, mérvadó személyiségként tartotta számon Ferenczit, de arról is, hogy mire vártak tőle választ: „A Toll Ferenczi Sándor dr.-tól remélt lélektani magyarázatot arra, miért tűzdelte meg Lawrence a »Lady Chatterley«-t obscén szavakkal.” Igaz, a választ erre Ferenczi lényegében megkerülte, de az irodalmi mű pszichoanalitikus értelmezésének lehetőségéről és módjáról előadott fölfogása figyelemre méltó.

Nem szorosan ide tartozik, de ha már Ferenczivel kapcsolatos adósságainkról van szó, fölhívom a figyelmet egyik, tudomásom szerint még publikálatlan önéletrajzi följegyzésére, amely a lexikográfus Gulyás Pál tájékoztatására íródott, a *Magyar írók élete és művei* Ferenczi-szócikkéhez. Ez a dokumentum Gulyás Pál hagyatékában, az OSZK Kézirattárában található. Ezt is közreadom, mert az adatok megválogatása némi fényt vet Ferenczi önképére.

Lengyel András

1

[Önéletrajz]

Budapest, 1925. aug. 1.

1. Dr. Ferenczi Sándor
 2. Miskolcz 1873. júl. 7.
 3. izr.
 4. Ferenczi Bernát, Eibenschütz Róza.
 5. Miskolcz ev. ref. főgimn után bécsi cs. k. egyetemen orvosi diplomát szerzett 1896ban.
 6. budap. kir. törvényszék orvosszakértője volt tíz évig. A budap. ker. munkásbirt ideoszt. rendelő főorvosa 1903–1918ig. Katonaorvos a háborúban (ezredorvos).
 7. háborúban: Koronás ar. érdemk. a vitézs. érem szalagján.
 8. Számos cikk a Gyógyászat 1899–1923 évfolyamában.
 - ” ” a „Zentralblatt f. Psychoanalyse”ben 1911–13.
 - ” ” az „Internat. Zeitschrift für Psychoanalyse” 1913–1925. évf. (utóbbi folyóirat egyik szerkesztője).
 - ” ” Jahrbuch f. Psychoan. Forschungen. 1908–1914. évf.
 9. 1./ Lélekelemzés. Bpest, Dick M. 1911. (3 kiadás).
 - 1./ Léleki problémák ” ” 1912.
 - 3./ Ideges tünetek keletkezése ” ” 1913.
 - 4./ A psychoanalízis haladása ” ” 1919.
 - 5./ A hisztéria ” ” 1919.
- Németül: 1. Populäre Vorträge über Psychoan. Wien, 1921.
2. Hysterie u. Pathoneurosen ” 1922.
3. Versuch einer Genitaltheorie ” 1923.
4. Psychoan. d. paralyt. Geistesstörung (mit St. Hollós). Wien, 1922.

Angolul: Sex and Psychoanalysis. Boston, 1917.

The development of Psychoanalysis. New York 1925.

10. Megjelenése óta egyik szerkesztője az „Internat. Zeitschr. f. Psychoan.”-nek. Wien.

2

Pszichoterápiai jelszavak

Néha az orvostudományban is felüti fejét egy és más olyan irányzat, amelyet nem annyira a nagy fáradságot és sok tudást igénylő elmélyedés, mint inkább a felületesség jellemez, de amely éppen könnyű fajsúlyánál fogva, ha rövid időre is, könnyen válik népszerűvé, tantételei pedig banális jelszavakká. Ilyenfajta gyors elterjedést jósolhatok annak a pszichoterápiai irányzatnak is, amely úgyszólván minden normális és kóros lelki jelenséget egyetlen szempontból: az *alacsonyabbrendűség* ténye és érzete alapján vél megmagyarázhatni. A lelki betegségek eszerint egytől egyig lappangó alacsonyrendűségi érzetektől fakadnak és ha sikerül a betegeket erről meggyőzni és rábírní őket, hogy ne törődjenek vele: csodálatos gyorsan meggyógyulnak. Más pszichoterápiák hónapokon, néha éveken át fáradoznak egy-egy komplikáltabb lelki kórság kibogozásán; az alacsonyabbrendűség tudomásulvétele és ellenőrzése révén (így mondják a hívek) már egynéhány beszélgetés és egypár találó utasítás után minden rendbe jöhet. A recept igen egyszerű. Ha a beteg arról panaszkodik, hogy tünete miatt nem tudja megállni a helyét a társadalomban, meg kell neki magyarázni, miféle „alacsonyabbrendűség” akadályozza őt ebben és megtanítani őt arra, milyen felesleges nagyon sokat törődnie azzal, hogy olyan kifogástalan háziasszony, oly kiváló polgár, tudós, vagy katona legyen. De ha másképp nem tud uralkodni magán, jobb, ha az igényeit szállítja alá és olyan társadalmi szituációt választ, amelyben ily túlzott követelményeket nem támasztanak vele szemben. Innen persze már csak egy lépésnyi a távolság a szociális utopizmus felé – és ezt a lépést az „inferioritáskomplexum” hirdetői már meg is tették. Szerintük az olyan társadalmi és gyermeknevelési reform, amely kiküszöbölné az emberekből a különbségek nagyraértékelését és az ebből következő nagyratörést, minden lelkibetegségnek és szenvedésnek elejét venné. Ezen elv révén a jelzett irány hovatovább átsúszott a lélektan és lélekkórtan alapjáról a szociológia terére és egyre kevesebb szükségét látja annak, hogy az egyes kóresetekben az egyéniség kialakulását úgyszólván a születéstől kezdve lépésről lépésre rekonstruálja és az így nyert, sokszor rendkívül komplikált anyagban igyekezzék új rendet teremteni.

Talán csak véletlenség, hogy az új irány megalakítója, a bécsi dr. *Adler*; egy ideig pszichoanalízissel is foglalkozott; ezen előképzettségének nyomai mun-

káiból mindenestre már régóta eltűntek és elismerésreméltó, hogy eljárás-módját nem is nevezi lélekelemzésnek, hanem attól teljesen független gyógyításmódnak, melyet ő individuálpiszichológiának hív. Kérdéses egyébként, hogy ez utóbbi elnevezés egészen találó-e és hogy az új irányzat nem fog-e a tudomány történetében valamikor inkább a tömeglélektan, vagyis a tömegszugesztio egy nemeként szerepelni.

Mint említettük, ez az irányzat nemcsak a kóros, hanem az ép lelki működések nagy részét is a „Minderwertigkeit”-ből vezeti le. A zsenialitás, a tehetség nem más, mint kísérlet arra, hogy valami gyengeségünket leplezzük és kompenzáljuk vele; Beethoven zenei lángelméje nem fejlődött volna ki fülbetegségekre való hajlamosság nélkül; a festőknél a szem működése körül lehet valami baj; a nagyon éles logika menekvés az intellektuális alsóbbrendűség elől stb., stb.

Ez a tisztára hatalmi és nagysági törekvésekre redukált lélektan attól sem riad vissza, hogy a szerelmi és erotikus élet alapvető jelentőségét tagadja; szerinte a nemi életben is majd minden zavar a hatalmi alsóbbrendűség következménye.

Maga a jelenség, amelyre az individualisták egész tudományukat építik, nem ismeretlen a pszichoanalízis művelői előtt sem. A lélekelemzés jóval Adler előtt rámutatott arra, hogy az emberi lény egoisztikus és erotikus mindenhatósági törekvésekkel jön a világra és csak lassan-lassan, sokszor traumatikus zökkenőkkel, mond le kénytelen-kelletlen a csecsemő- és gyermekkorban még tényleges paradicsomi boldogságról. Ezt a hozzátörődést alkalmazkodásnak nevezzük és úgy véljük, hogy azok, akik később neurotikussá válnak, az alkalmazkodási sorozat valamely alsóbb tagjához tudattalanul rögzítődnek és hajlandók az infantilis fejlődési fokra visszaesni. Ám ellentétben Adlerrel, a banális „Minderwertigkeitskomplex”-et éppen alapos kutatásai révén az analízis nem ismerheti el végső magyarázatnak és emögött, valamint a túlzott hatalomravágyás mögött, igen sokszor egészen más, többnyire a nemi életet illető önbizalomhiányt derít ki.

Téves azonban az az állítás, hogy Freud és a pszichoanalitikusok „mindent” a szexualitásra vezetnek vissza; eleitől fogva (tehát nemcsak az individualisták fellépése óta) azt tanította a lélekelemzés, hogy a neurozisos túlnyomó része az ösztönök és az „én” konfliktusából keletkezik, amely küzdelemben éppen az „én” bizonyul erősebbnek és vezet az ösztönélet korlátozásához, részben elfojtásához.

Az igazsághoz híven meg kell állapítani, hogy Adlernek maradt pszichoanalitikus korszakából néhány értékes biológiai értekezése is, melyek annakidején arra a reményre jogosítottak, hogy ő lesz az, aki a biológia és a pszichoanalízis közti kapcsolatok kiépítésében jelentős haladást fog tenni. Talán csak kifejlett szociális és pedagógiai hajlandósága térítette el őt ettől a természettudományos iránytól.

(Pesti Napló, 1928. máj. 27.)

SZONDI LIPÓT HÁROM LEVELE

Az alábbiakban a magyar mélylélektan egyik legjelentősebb alakjának, Szondi Lipótnak (1893–1986) három, eddig kiadatlan levelét közöljük.

A levelek címzettje, Vinkler László (1912–1980) festőművész a negyvenes évek első felében Kerényi Károly (1897–1973) professzor szegedi baráti köréhez tartozott. Ma, halála után húsz évvel, még nem kapta meg azt a helyet, amelyet műveivel – elsősorban bravúros rajztudású grafikáival – megérdemelt, de nem kétséges, hogy a magyar vizuális kultúra egyik jeles személyiségéről van szó. Művészi tehetsége jelentős művészetelméleti és -történeti tudással, komoly intellektussal párosult. (1947 után hosszú ideig a szegedi tanárképző főiskola rajz tanszékének tanára volt, művészettörténeti írásokat is rendszeresen publikált.) A Szegedre kerülő (1940) Kerényi Károly, aki a Tisza-parti városban meglehetősen magányosnak érezte magát, hamar fölismerte benne a rokon lelket, s annak az összejáró, eszmét cserélő, „szigetet” alkotó kis baráti körnek, amely Kerényi körül szerveződött, Kerényi mellett Vinkler lett az egyik oszlopa. Vinkler és Szondi e körben, Kerényi közvetítésével ismerkedett meg – sajnos, Szondinak (Kerényi Magda emlegette) szegedi látogatását (*Thalassa*, 1996/2:106.) egyelőre nem tudjuk időponthoz kötni. (Egyes jelek alapján talán 1942 végén került sor erre a látogatásra.) Ami bizonyos: 1943–1944-ben ez a kapcsolat már élt, s a levelek tanúsága szerint Szondi maga is becsülte a fiatal festőművészt.

A levelek, amelyek dr. Tari Miklósné (Szeged) tulajdonában vannak, egyrészt a Szondi–Vinkler–Kerényi barátság történetének dokumentumaiként, másrészt Szondinak itt kifejtett nézetei okán érdekesek. Szondi fejtegetéseinek két lényeges elemére külön is célszerű fölhívni a figyelmet. Az egyik kétségkívül az a rögtönzött analízis, amelyben egy művészpálya lehetséges alakulását latolgatja (1.sz. levél). Ez érdekesen gazdagítja Szondinak a művészetekkel kapcsolatos beállítódását. A másik (3. sz. levél) az a sorsanalitikus fejtegetés, amelyen Vinkler balesetének – egyik szeme elvesztésének – apropóján cél-

tudatosan rögtönzött. Ez a terapeuta Szondi portréjához ad figyelemre méltó vonásokat. (Az első olvasásra kevésbé érdekesnek tetsző harmadik – időrendben második – levél azt sejteti, Szondi és Vinkler egy ideig talán orvos–páciens viszonyban is állott. Erről azonban Vinkler László családja nem tud; lehetséges tehát, hogy vagy félreértjük a levél utalását, vagy 1944-ben, a magyar történelemnek ebben a vészterhes évében, erre az együttműködésre csak nagyon rövid ideig nyílt lehetőség.)

1.

[Budapest, 1943] VII. 22.

Azt hiszem, – Kedves Laci –, nem szorul bővebb magyarázatra az, hogy miért is vagyok oly rossz levélíró. – Hat éven át hajnaltól estig írtam s most, hogy végre abbahagytam az írást, tollat se tudok a kezembe venni; még akkor is szinte leküzdhetetlen ellenállásomba kerül, ha arról van szó, hogy két leveledet megköszönjem. Azt kérdem, vajjon írál-e Te leveleket, ha ugyanazzal az „ecsettel” kellene *képek*-ben levelet írnod, mellyel oly kinnal-bajjal mélyről jövő szükségleteidet kell napról napra lefestened? – Hát ezért nem írtam.

#

Hat hete a *Kút völgyi út 58.* alatt nyaralunk egy kis átalakított, kétszobás parasztházban, mely alig 6–8 percnnyire van Kerényiek *Zalai* úti lakásától. Haragszom a sorsra, hogy éppen most nincs itt Károly, amikor ily közel lehetnénk egymáshoz. – Ámde ki tudja, mit akar a sors az emberekkel?

#

Például Veled is? Festő-sorsod sokat foglalkoztat. Egyre világosabb lesz előttem, hogy: *mily nagyok a Te lehetőségeid.* Olyan kivételesen mély, irracionális tudattalan birodalom tudatos tulajdonosa vagy, hogy csak egészen kivételesen kegyetlen sorsfordulatok akadályozhatnának meg abban, hogy kimaradj korunk legnagyobb festőinek sorából.

Ilyen gonosz csapás volna, ha benned a „*racióális*” elem legyűrné a vulkanikus erejű irracionálisodat. # Addig jó, míg a ráció, a mens, – ez az értelmes kis gyermek, – önfeledten sütkérezhet egy napos dombháton, melyről nem is sejtí, hogy egy *tűzokádó* háta. Ha tudná, hogy a zöldelő, napos dombhát mélyén vulkanikus erők gyülekeznek, melyek bármely percben az irracionális mélységből égő köveket zúdíthatnak a kis „mens” fejére ... istenem, tudna-e akkor oly gondtalanul napozni a hegyháton? Szóval: hadd meg az ész, a rációt a maga náiv, kisgyermekes fokán s ne tégy kísérletet arra, hogy oly nagyá

tedd, mint amekkora az az irracionális mélység, ahonnan a tehetséged táplálkozik. #

Tegnap nálunk voltak Ruzsnyákék. Tőlük tudom, hogy a „Feltámadás” freskódon dolgozol. Nagyon kíváncsi vagyok, – mennyi benne az irracionális s mennyi a ráció?

#

Ha Pestre jönnél, szeretettel várunk. Ruzsnyákék sincsennek messze innen. Írjál!

#

A szegedi genotrop család minden tagját szívből üdvözlöm.

Téged ölel Szondi

Autográf, hiányosan keltezett levél; az évszám (1943) a postabélyegzőből állapítható meg. A boríték címezése: *Nagyságos / Vinkler László / festőművész úrnak / Szeged*; a boríték hátoldalán a feladó: *Dr Szondi Budapest / Kútvolgyi út 58.*

Hat éven át hajnaltól estig úrtam: 1936-tól 1944-ig tartott Szondi úgynevezett első sorsanalitikus periódusa; ekkor dolgozta ki elméletét, egyebek közt ekkor írta *Az ember meghatározása az ösztönök tapasztalati rendszerében* (Bp. 1942) című művét. – *két levelet:* nem ismerjük. – *Kerényiék:* Kerényi Károly és Magda. – *most nincs itt Károly:* ekkor már Svájcban tartózkodik, még hivatalos kiküldetésben, a szegedi egyetemről szabadságolva. – *hadd meg az ént:* Vinkler László pályájának ismeretében ez az intelem nem volt jogosulatlan; legalábbis művei egy részének nem használt a művész alkalmi túlzott „tudatosság”. – *Ruzsnyákék:* Ruzsnyák István (1889–1974) orvosprofesszor, 1931-től a szegedi egyetem tanára, és (nyilván) felesége. – *„Feltámadás” freskódon:* a szegedi Somogyi-telepi templomban festett egyik Vinkler-freskó (a másik, az Utolsó vacsora még 1940-ben elkészült). – *A szegedi genotrop család:* valószínűleg a Kerényi–Vinkler baráti kör tagjai (Bálint Sándor, Baróti Dezső, Ruzsnyák István, Sík Sándor, Szent-Györgyi Albert, Zauner Éva stb.), akik Vinkler Polgár utcai műtermében rendszeresen találkoztak. Szondi szegedi látogatása alkalmával e körrel (vagy e kör némely tagjaival) találkozhatott.

2.

Kedves Barátom!

Várlak s előjegyeztelek:

1. hétfőn délelőtt 10–12ig.
2. Kedd délután 1/2 6–8ig (esetleg párosan).

A küldött képeket köszönöm. A portrait nagyon szép!

Sok barátsággal

üdvözöl

Szondi

[Budapest, 1944] I. 19.

Autográf levél, hiányosan keltezve; az évszám (1944) a postabélyegzőből állapítható meg. A boríték címezése: Nagyságos / *Winkler [!]* László / *festőművész úrnak / Szeged / Polgár u. 2.*

Várlak és előjegyeztelek: ez a megfogalmazás egy esetleges rendelésre történő utalásként is fölfogható. – *hétfőn:* valószínűleg a 19-e utáni első hétfő, azaz január 24-e. – *kedd:* január 25-e. – *A portrait:* Vinkler László portréfestő is volt, megfestette például Kerényi Károly arcképét is. Nem lehetetlen, hogy Szondit is megfestette, ám erre konkrét adataink nincsenek.

3.

[Budapest, 1944. május]

Szombat.

Kedves Nóra és Laci!

Laci a tanú arra, hogy én mily fokban hiszek a Sors-ban, – ha úgy akarjátok –, a *Gondviselés*ben. Hiszek abban, hogy az ember életén határozott és egyéni terv vonul végig. E szerint a terv szerint születik be valamely családba; e terv szerint választ barátokat, pályát, hitvest; sőt: e terv szerint betegszik meg s „választ” halálnemet. – Ez magyarázza, hogy az ember életpályája részeiben összefüggő egész, tervszerűen lefektetett hősköltemény, akár valamilyen éposz vagy regény.

Ha valaki *ma* megakarná csinálni annak a mérlegét Laci sorsában, hogy miért *éppen Lacival* történt ez a baleset és *miért éppen a szeme* s nem valamely más testrésze sérült meg a baleset kapcsán, úgy azt tanácsolnám a sors e túlbuzgó könyvelőjének: *várjon*; várjon legalább tíz-husz évet mérlege elkészítésével. Mert, ami valakivel *ma* történik, – legyen az jó vagy rossz, – *értelmét* csak később, sokszor évtizedek után, tudjuk sorsos jelentőségébe felfogni, és helyesen megítélni: mit jelent egy „bal”-eset vagy egy „jobb”-eset az egyén egész sors-époszában.

##

Nóra levele, – e sorsfilozófia ellenére – megrázott, Lilit épügy mint engem. Már régóta vártunk híreket Tőletek és, – bevallom –, más fajtákat. –

Szeretném ismerni a baleset részleteit. Várom, mit szólnak az orvosok a szem jövőjéről? Vajjon el kell-e távolítani?

Nagy megnyugvással olvastam Nóra levelében, hogy: a másik szemmel semmi baj nem történt. Nincs fantáziám elképzelni, hogyan történt a baleset?

Azt szeretném tudni, ki kezeli Lacit.

Nagyon kérem, kedves Nóra, írja meg részletesen a baleset körülményeit és az orvosok véleményét.

Sok szeretettel
Szondi.

NB. Mi jól vagyunk. – A sors-hitünk sokon átsegített.

Autográf levél, részlegesen keltezve. Vinkler László balesetének időpontjából (1944. ápr. 24.) következtetve a levél valamikor 1944 májusában íródott. (Vinkler tíz hétig volt bent a szegedi Szemklinikán; a levél tehát akár június első felében is íródhatott volna, de a dolog természete szerint ez inkább a balesetet követő első időkből keletkezett.) A levélpapír Szondi saját, nyomtatott fejlécű levélpapírja: *Dr. Szondi Lipót / ideg orvos, endokrinológus, / az Állami Gyógypedagógiai Kórtani / és Gyógytani Laboratórium / volt vezető főorvosa / VI. Anker-köz 1. / Telefon: 427-158. A boríték címezése: Nagyságos / Vinkler László festőművész úrnak / Szeged / Szemkliniká. A boríték hátoldalán a feladó: Dr Szondi Bpest Ankerköz 1.*

Nóra: Brauswetter Nóra, Vinkler László első felesége; 1944 februárjában házasodtak össze. Úgy látszik, Szondi őt is ismerte már. – *ez a baleset:* Vinkler László egy légógyakorlaton a mai Dózsa u. 2. sz. ház sötét lépcsőházában elesett és a korlát díszes vasrózsája bal szemének a lencsését súlyosan megsértette. – *Nóra levele:* nem ismerjük; valószínűleg Vinkler megbízásából számolt be a balesetről. – *Lili:* Szondi Lipótné. – *el kell-e távolítani:* Vinkler sérült bal szemét nem kellett eltávolítani, de látását erre a szemére elvesztette. – *ki kezeli Lacit:* a szegedi Szemészeti Klinika igazgatója 1925 és 1950 között Ditrói Gábor (1884–1950) professzor volt; vagy ő, vagy esetleg valamelyik munkatársa volt Vinkler kezelőorvosa. – *A sors-hitünk sokon átsegített:* ez a mondat valószínűleg a külső körülményekre, a zsidótörvényes diszkriminációkra, a német megszállásra stb. vonatkozik.

Lengyel András

IN MEMORIAM

VIRÁG TERI

Alig egy hónapja köszöntöttük a pszichoanalitikus kongresszuson Virág Terézt 70. születésnapja alkalmából. Azt hiszem, az ott lévők egyikében sem merült fel, hogy megtörténhet, ez az utolsó születésnap, amin köszönhetjük. Nem is merülhetett fel, mert Teri sugározta magából az életet, az élet szeretetét, tiszteletét és megbecsülését egy olyan ember hitével, aki maga is átélte, de betegeivel sokszorosan újraélte, mit jelent az, életben maradni és túlélni. Azt is tudta, mit jelent az, ha valaki elveszít egy másik embert, akit szeretett, aki fontos volt az életében, hiszen olyan embereknek segített, akik általában sokszoros veszteségeket tudhattak magukénak. Arra tanított minket, hogy az élet nagy ellentmondásai együtt vannak jelen, a nagyon rossz és a nagyon jó is, és meg kell tanulnunk megtalálni azt az utat, ahol és amilyen módon mégis a jó győzedelmeskedhet. Teri példát adott arra, hogy ha az ember hisz abban, amit csinál, és kitart mellette akkor is, amikor arra a környezete még nem befogadó, akkor igazi pszichoanalitikusként a saját élete munkájával is modellálhatja, hogy miként lehet a tagadást feldolgozássá alakítani és a veszteségeket az élet integráns részévé tenni, nem pedig leválasztani.

Az élet és halál kérdése mindannyiunk számára rejtély. Egy tanításból szeretnék idézni.

„Egy napon szomorú dolog történt. Örökre elhagyta társait a bölcs öreg. Az egyik tanítvány odament a koporsóhoz, rátette a kezét, és azt kérdezte mestertől:

- Mester! Mondd meg nekem, kérlek! Ez itt most élet vagy halál?
- Nem akarom neked megmondani, hogy ez itt most élet vagy halál.
- Miért nem mondd meg?
- Nem akarom megmondani.

Ekkor a tanítvány egy idősebb mesterhez fordult.

– Kérlek, öreg, légy jó hozzám és mondd meg nekem, mi ez? Élet vagy halál?

– Én sem mondhatom meg neked, hogy ez itt élet vagy halál – felelt az öreg, és némán, elfogódottan állt a koporsónál.

– Miért nem mondhatjátok meg? Ha ez halál, akkor felkutatom a halott szellemi maradványait. Összegyűjtöm és őrzöm szellemének cserepeit, nehogy vele temessék.

– A szél messziről messzi ér, majd visszatér.

– Bezárul az ég, megnyílik a messzeség – válaszolta az öreg.

Majd így folytatta:

– Halottaink szellemi maradványait nem kell felkutatnod, fiam. Nem kell cserepeket gyűjtögetned és őrizgetned. Halottaink szellemi maradványai más alakban köztünk vannak. Fújják szét a felhőket, mossák az eget. Nyitják-csukják a messzeséget. Velük lélegzel, röptetik a lelked. S épp ez lesz majd teveled. Mert a te szellemi létezésed sem oly rövid, mint az életed. Ezért nem válaszoltunk a kérdésedre: Mi ez itt, élet vagy halál? – szólt a mester.” (Su-la-ce *Reggeli beszélgetések Lin-csi apát kolostorában*. Közreadja Sári László, Magyar Könyvklub, 1999)

Mielőtt Japánba utaztam lassan öt évvel ezelőtt, Teri egy tükröt ajándékozott nekem, és azt írta bele: „A te tükrödben mindig tisztábbá váltak az én gondolataim.”

Azt hiszem, épp fordítva történt. Teri tükrében váltak tisztábbá a mi gondolataink, és ezt mindannyian, akik abban a helyzetben lehettünk, hogy valamilyen formában tanuljunk tőle, most már végérvényesen magunkkal visszük, hiszen megváltoztunk.

Fülöp Márta

ÖN HOGYAN ÉLTE MEG AZ ELMÚLT EZER ÉVET?

Virág Teréz

1930. október második hetének első napján, déli 12 órakor láttam meg a napvilágot. Anyám 23, apám 30 éves volt, alig egyéves házasság. Úgy tűnik, érkezésem nagyon megbolygatta az ifjú pár anyagi biztonságát. Apám újpesti munkáscsaládban nőtt fel, anyám szülei budai kereskedők voltak. Első – és egyben utolsó – közös otthonuk Angyalföldön, egy szoba-konyhás manzárdlakás volt, melyben anyám, a szülők budai lakása után sohasem érezte igazán otthon magát. Első emlékem szerint a lakásunkhoz vezető, L alakban elhelyezkedő 10+6 lépcsőn repülve közlekedtem. A konyhaajtónál kezdődő hat lépcső tetejéről startoltam, és kezeimet széttárva repültem a lépcsőfordulóig, majd irányt változtatva átrepültem a további tíz lépcsőfok felett. Így értem a lakás udvari bejáratához. A gyermekfantázia mögött valóságos élmény húzódott meg: a házfelügyelők két fia, Emil és Henrik vitorlázórepülő volt. Innen jött, vagy jöhetett az ötlet.

A nyarat az úgynevezett Danubius-telepen töltöttük. Apám egy Váci úti ládagyárban volt tisztviselő. A Duna-parton kialakított telep, ahol zömmel munkás és kistisztviselő családok töltötték a nyarat, mind apám munkahelyéhez, mind Petneházy utcai lakásunkhoz közel volt. E területnek egy nagy szépséghibája volt: árterületen lévén, majd minden évben víz alá került. Ezért a házak magas lábakra épültek, de még így is előfordult, hogy a lakóteret ellepte az áradat. Valamikor 1940 körül, az egyik évben olyan hirtelen jött az ár, hogy a férfiak csónakokkal mentették ki a családokat a házakból. Apám homloka vérezett, mert egy drótkerítés felsértette, de tovább folytatta a „mentést”. Büszke voltam hős apámra, aki szememben a legerősebb és legbátrabb ember volt. A Petneházyban és a Danubiuson is sokáig békében éltek együtt zsidók és nem zsidók. A keresztény háztulajdonos „Liebner bácsi” játéküzletének üzletvezetője volt. Minden karácsonykor ajándékot kaptunk tőle. Ők a karácsonyt, mi a Chanukat ünnepeltük. Ha mi süttünk valami jó süteményt, átvittünk egy kis kóstolót, ha ők süttöttek, mi kaptunk belőle.

Egyik maradandó emlékem 1941-ből Teleki Pál öngyilkosságához fűződik. Koporsója a Parlamentben volt felállítva, hatalmas tömeg ment szóltanul búcsúzni a miniszterelnöktől. Velem egykorú unokatestvéremmel mi is beálltunk a menetbe, nem is egyszer, de sokszor elhaladva a koporsó előtt. Ekkor láttam először a Parlamentet belülről.

Ugyanebből az évből származik egy másik emlékem a csupa nagybetűvel írott HATALOM-ról. Egy vasárnap szüleimmel felmentünk a várba, megnézni az őrségváltást. Az Országzászló előtt elhaladva apám ugyanúgy lépdelt, mint addig. Egy durva katonahang ráordított, visszaparancsolta, és a zászló előtt díszlépésben kellett elhaladnia. Az én hős apám megszegyenítve váltott át díszlépésre.

A megszegyenítések, megkülönböztetések egyre sűrűsödtek. Hétévesen a Váci úti iskolába írtak. Jó tanuló voltam, a tanítónő, Aranka néni egyik kedvence. A másik kedvenc Czeller Edit volt, a gazdag fuvarosék lánya. 1938–1939-ben lehetett, hogy Edit gyönyörű magyar ruhában, pártával, pruszlikban, hímzett mellényben jelent meg a március 15-i ünnepségen. Káprázott a szemem a csodálatos ruha látványától. Másnap eldicsekedtem Editnek, hogy jövőre én is ilyen magyar ruhát kapok. Azonnal kész volt a válasszal. „Zsidógyerek nem járhat ilyen ruhában.”

1942: apai nagybátyámat, aki az Egyesült Izzóban szervezett munkás volt, büntetőszázaddal Ukrajnába vitték. Két barátnóm, Zsófi és Kati apja is SAS behívót kapott. Apám ettől kezdve állandó rettegésben élt. Már a várbeli megalázást is nehezen viselte el, a munkaszolgálatról hallottak alapján pedig úgy érezte, ezt semmiképpen sem tudná kibírni. Megbetegedett, de a MABI orvosa kétségbe vonta, szimulálásnak minősítette baját. A szimulálás túlságosan jól sikerült: 1943. július 9-én ott álltunk a sírja előtt. A temetésen nagyanyám zokogva ismételte a Béla nevet – sokan azt hitték, ez apám, Géza második neve. Nagyanyám legkisebb fiát, a 33 éves Bélát siratta, aki akkor az orosz hőmezőkön masírozott, és akitől már egy éve nem kapott életjelt.

1944 tavaszán – hogy melyik napon, nem emlékszem, akkor nem bírt jelentőséggel – láttam újpesti nagyszüleimet utoljára életben. Apám egész családját, szüleit, három testvérét házastársaikkal, gyermekeikkel vagonba zárták. Ha élve jutottak Auschwitzig, füstként repültek a mennyországba. 1944. november 9-én láttam anyámat hátizsákkal a vállán eltűnni a szemem elől, ahogy a menetet végighajtották a Kresz Géza utcán. 37 évesen ez volt első külföldi útja – de az is lehet, hogy ekkor hagyta el először szülővárosát, Budapestet. 1944. november 15-én egy esős délelőttön a Dunánál, az alsó rakparton álltam. Nem úszó dinnyehéjakat, hanem a folyóba lőtt emberek tetemeit vitte a víz. Emlékszem a parton sorakozó levetett lábbelikre. Aztán valaki, egy egyenruhás férfi azt kiabálta, hogy ezek a gyerekek még elférnek a gettóban. Talán Gidófalvy Lajosnak, talán Wallenberg mentőakciójának köszönhetem, hogy húgommal és a többi gyerekekkel együtt életben maradtam. Aztán a Klauzál téri csarnok bejárata: nem volt ugyan kiírva, de lelkem mélyén tudtam, hogy „Ki

itt belépsz...”. Körülöttem csupa gyerek volt, kettesével kellett belépnünk a csarnokba. Kétoldalt két nagy faláda, abba kellett bedobni az aranytárgyakat, pénzt, értékeket. Anyám az övünkbe varrta be utolsó papír százpengőit. Húgom könyörgött, dobjuk be az öveket. Nem engedtem. Így maradt meg az a pénz, amiből aztán néhány tojást tudtam venni a Garai téri piacon 37 kilósan a lágerből hazatérő anyámnak. A gettóbeli ház, ahol végül „otthont” találtunk, csupa szoba-konyhás lakásból állt.

Egy szobában tízen voltunk összehúfolva. Nekünk, a két szülő nélküli gyerekeknek már csak a földön jutott hely. Később „leköltöztünk” a pincébe. Itt már fekvőhelyre sem telt. Az egymás mögött elhelyezett padokon szorosan egymás mellett ült mindenki. Éjszaka hol a húgom dőlt az ölembe, hol én az övébe. Így aludtunk. A ház 16 találatot kapott; se villany, se víz nem volt, csak a hullák egyre növekvő halmaza a pince egyik sarkában...Éhezés, fázás, rettegés...

Amikor 1945 januárjában, nem emlékszem, hányadikán, az első orosz katonára kinyitotta a pinceajtót, beáradt a napfény. Húgom lába a hetekig tartó üldögélésben úgy bedagadt, hogy késsel kellett levágni a hócipőjét. Néhány nap múlva – Budán még németek voltak – útra keltem húgommal. Elegem volt a gettóból, szabadulni akartam onnan. Nekivágtunk az Újpestre vezető útnak. Fejünk felett óriási tüzes golyók röpültek. Nem tudom, honnan tudtam, hogy apám nagybátyja, Hajdú András illegális kommunista volt, és reméltem, hogy, mint „árja”, életben van. Hozzá igyekeztem. Sikerült megtalálnom. Az ő segítségével kerültünk Debrecenbe.

„Mentsétek meg Budapest éhező gyermekeit!” – szólt a felhívás, és mi ott szorongtunk a debreceni pályaudvaron, amikor jöttek a környékbeli falvakból és válogattak az éhező gyerekek közül, hogy kit vigyenek magukkal. Nem kérdezték, ki zsidó és ki nem. Szabó Irma néni és Gyula bácsi Gáborjából bennünket választott. Lovas kocsival vittek szép, kényelmes, szinte kúriának is beillő otthonukba. Kukoricamálét, puliszkát ettünk tejjel vagy pirított hagymával, meg otthon sült kenyeret szalonnával. Szabó bácsi a falu jegyzője és egy személynél párttitkára is volt. Sok évvel később, egy debreceni konferencia alkalmából férjemmel együtt meglátogattuk Gáborjánt, de már csak az unokákat találtuk ott. Vallásosságuk miatt Szabóékát kitelepítették otthonukból; Irma néni idős korára a falu postásaként kereste kenyerüket, róttá az utakat, kézbesítette a leveleket.

1945. május 1-je előtt nagy nyugtalanság fogott el. Úgy éreztem, haza kell mennem Pestre, mert anyánk, ha hazatér, nem talál meg bennünket. Vonattetőkön utazva április utolsó napjaiban érkeztem Pestre, ahol egy anyai nagynéném fogadott be társbérleti szobájába. A Bethlen téren, abban az épületben, ahol ma a Gyógypedagógiai Főiskola van, volt az amerikai Joint irodája. Mindennap elmentem oda, a széles bejárat falain sorakoztak a nevek, ki tért haza a deportálásból, ki kit keres. Egy napon ott volt anyám neve. Első találkozásunkra nem emlékszem; amit emlékezetem őriz, az csonttá soványodott testének látványa.

Nem volt kopasz, ez Ravensbrückben nem volt divat, de testéről eltűnt minden, ami nem csont vagy bőr volt. Mellei helyén két üres bőrdarab lógott, ülni nem tudott, mert eltűnt ülőpárnáit ez a kevés súly is súlyosan terhelte.

A lehető leghamarabb leutaztunk Gáborjánba. Húgomat megpillantva mosdóvizet kért, hogy a nyakán lévő fekete sávot eltávolítsa. Vízmelegítés közben Irma néni váltig bizonygatta, hogy az csak árnyék, de anyám szorgos keze nyomán az „árnyék” mégiscsak eltűnt. Így vette ismét birtokba kisebb gyermekét.

Bár a bombázások megkímélték a Petneházy utcai házat, régi otthonunkba soha többé nem térhettünk vissza. Egy Erdélyből áttelepült családnak utalták ki az után, hogy nekünk el kellett hagynunk. Mindenki – hatóság és szomszédok – biztosak voltak abban, hogy mindhárman elpusztulunk. Így volt tervezve... A VI. kerületi előljáróság egy négyszobás lakás egyetlen szobáját utalta ki számunkra. Három idegen családdal osztoztunk egy konyhán, egy WC-n, egy fürdőszobán.

1949-ben léptem be először az egyetem épületébe, és 1953-ig, amikor friss diplomával a kezemben kiléptem kapuján, sok csalódáson kellett keresztül-mennem. 1952-ben született meg első gyermekem, Kati, majd 1957-ben fiam, Endre. A múlt – talán túlzás nélkül mondhatom – elfelejtődött. Anyám szeretett volna beszélni szenvedéseiről, de nem hallgattam meg: „Elmúlt, örülünk, hogy együtt vagyunk” – mondtam. Aztán 1981 januárjában ott álltam sírgödre felett – és csak halála után figyeltem fel arra, hogyan őrződik meg a múlt, a vézskorszak szörnyűsége még a harmadik generációban is.

1978 és 1984 között négy ízben állhattam a szülőszobák előtt, ahol unokáim, Zsófi, Dávid, Orsolya és Gergő a világra jöttek.

Teleki parlamenti ravatala után sok évvel, 1956-ban a Kerepesi úti temetőben mentem abban a végeláthatatlan sorban, mely Rajk László és társai felravatalozott koporsója elé vezetett, majd 1989 júniusában, a tömegben a Hősök terén, Nagy Imre és társai ravatalánál hallgattam 1956 mártírjairól való megemlékezést. 1989 októberében a Parlament előtt sok ezer emberrel együtt örülhettem a Magyar Köztársaság kikiáltásának, és nem sokkal később megélhettem, hogy egy választófülkében sok párt közül arra adhattam a szavazatomat, amelyikben megbíztam.

Az elmúlt ezer évből egy-egy személyes élményemet villantottam fel. Mint ha a múltra emlékezés hasonló érzelmeket váltana ki az emberi lelkekből, hiszen...

„Én úgy vagyok, hogy már százezer éve nézem, amit meglátok hirtelen.

Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit százezer ős szemléltet velem.”

(József Attila)

SERGE LÉBOVICI EMLÉKÉRE

Serge Lebovici, a világhírű francia pszichoanalitikus 2000. augusztus 12-én hunyt el, 85 esztendőskorában. 1915. június 10-én született Párizsban egy háromgyermekes román zsidó emigráns család elsőszülöttjeként. Édesapját – Solo Lebovicit, a jó nevű bőrgyógyászt – 1942-ben a Gestapo Auschwitzba hurcolta. Serge Lebovicit – aki akkor éppen katonai szolgálatát töltötte – leszerelése után kommunista ellenállók bújtatták feleségével és kislányával együtt. A háború végéig a földalatti ellenálló mozgalom orvosaként dolgozott.

1945-ben hálából belépett a Francia Kommunista Pártba, de rövidesen eltávolodott a mozgalomtól. Előbb apja praxisát folytatta, majd gyermekorvosi és pszichiátriai szakképesítése után 1946-ban tanársegédnek nevezik ki Georges Heuyer professzor mellé a világhírű párizsi Necker gyermekkórházba. Ugyanabban az évben – Sacha Nacht tanítványaként – a Párizsi Pszichoanalitikus Társaság (S. P. P.) rendes tagjává választják. A francia pszichoanalitikus mozgalom 1953-ban történt hasadása után, amikor Daniel Lagache, Françoise Dolto és Jacques Lacan kilépett az S. P. P.-ből, és önálló egyesületet alapított, Serge Lebovici a hagyományos vonal vezető alakja lett. Egész munkássága alatt párhuzamosan folytatott kórházi orvosi, egyetemi és pszichoanalitikusi tevékenységet.

1958-ban alapította Rene Diatkine-nel és Philippe Paumelle-lel együtt a később világhírűvé vált Alfred Binet Gyermek-mentálhigiéniai Társaságot és Gyógyítóközpontot Párizs tizenharmadik kerületében. 1961–1978 között ennek az intézménynek volt az igazgatója. Ugyancsak René Diatkine-nel és Julian Ajourriagerrával együtt alapította a *Psychiatrie de l'enfant* című, máig is fennálló folyóiratot. 1962–1967 között a Francia Pszichoanalitikus Intézet igazgatója lett, és ő volt az egyetlen francia analitikus, akit a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület (I. P. A.) elnökévé választott (1973-ban). Ugyanakkor 1978–1985 között a Bobigny-ban lévő egyetemi kórház gyermekpszichiátriai részlegének igazgatója és a Bobignyban lévő párizsi egyetem (Paris

XIII.) orvosi fakultása gyermekpszichiátriai tanszékének professzora. Ez utóbbi pozícióját élete végéig megtartotta. Igen népszerű professzor volt, kiváló pedagógus és kiváló, nagy empátiával rendelkező klinikus szakember.

Pályafutása elején Lebovici nagyon közel állt Melanie Kleinhez, Anna Freudhoz és Donald Winnicotthoz, de egész életében nyitott volt az új módszerek és irányzatok integrálására (Jacob Moreno pszichodráma-munkássága, John Bowlby kötődési elmélete, Pikler Emmi és a Lóczy úti gyermekotthon módszere, Róheim Géza és George Devereux etnopszichiátriai irányzata stb.). Rene Diatkine-nel és Evelyne Kestemberggel együtt ő dolgozta ki és vezette be Franciaországban az „analitikus pszichodramát”, hospitalizált gyermekek terápiája céljából. Igazgatása alatt éveken keresztül gazdag eszmecsere és tudományos együttműködés folyt Pikler Emmi és munkatársai, illetve a Bobignyban lévő orvosi fakultás gyermekpszichiátriai tanszéke között. Serge Lebovicinek orozslánrésze volt az első etnopszichiátriai tanszék megnyitásában a St. Denis-i (Paris VIII) egyetemen. Sokban hozzájárult a magyar származású George Devereux tanítványának, Tobie Nathannak (aki évekig Lebovici munkatársa is volt) professzori kinevezéséhez. Élete végén elsősorban az anya és a csecsemő viselkedési interakcióinak problémájával foglalkozott. Utolsó könyvét, amelyben a filiációval kapcsolatos kérdéseken dolgozott, már sajnos nem tudta befejezni. Halála nagy veszteség nemcsak tanítványai, hanem a gyermekpszichiátria és az egész pszichoanalitikus mozgalom számára is.

Lydia Lacombe-Csángó

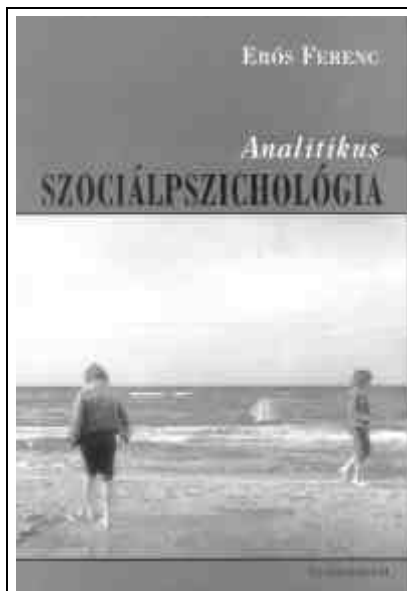
Serge Lebovici legfontosabb munkái

- SERGE LÉBOVICI–JOYCE MC. DOUGALL** (1960): *Un cas de psychose infantile*. PUF.
- SERGE LÉBOVICI–MICHEL SOULE** (1970): *La connaissance de l'enfant pas la psychanalyse*. PUF.
- SERGE LÉBOVICI** (1981): „A propos des thérapies de la famille”. *Psychiatrie de l'enfant*. XXIV: 2.
- SERGE LÉBOVICI** (1983): *Le nourrisson, la mère et le psychanalyste. Les interactions précoces*. Le Centurion.
- SERGE LÉBOVICI–RENE DIATKINE–MICHEL SOULE** (1983): *Nouveau traité de psychiatrie de l'enfant et de l'adolescent*. 3 kötet. PUF.
- SERGE LÉBOVICI–JOYCE MC. DOUGALL** (1984): *Dialogue avec Sammy: contribution à l'étude de la Psychose infantile*. Payot.
- SERGE LÉBOVICI–MARTINE LAMOUR** (1989): „Les interactions du nourrisson avec ses partenaires” In: *Encyclopedie medico-chirurgicale*.
- SERGE LÉBOVICI** (1992): *En l'homme, le bébé*. Eshel.
- SERGE LÉBOVICI–MARCELINE GABEL** (1995): *Le traumatisme de l'inceste*. PUF.
- SERGE LÉBOVICI–MICHEL STOLERU** (1999): *Le nourrisson, la mère et le psychanalyste*. Bayard.
- SERGE LÉBOVICI** (2000): *L'enfant, ses parents et le psychanalyste*. Bayard.

ÚJ KÖNYVEK

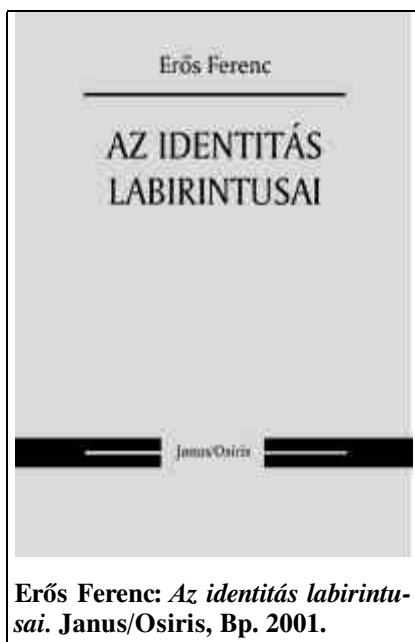
- Aronson, Elliot: *A társas lény*. Tizenkettedik átdolgozott kiadás. KJK–KERSZÖV Kiadó, Bp. 2001.
- Benza Béla: *Tabuk nélkül. Gyerekek az utolsó padban*. PolgArt, Bp. 2001.
- Comer, Ronald J.: *A lélek betegségei*. Pszichopatológia. Osiris, Bp. 2000.
- Epstein, Mihail: *A posztmodern és Oroszország*. Európa, Bp. 2000.
- Feuer Mária: *A gyermekrajzok fejlődéslélektana*. Akadémiai, Bp. 2000.
- Foucault, Michel: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás története*. Corvina Kiadó, Bp. 2000.

- Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok*. Osiris, Bp. 2000.
- Hegedűs Katalin: *Az emberhez méltó halál*. Hospice. Osiris, Bp. 2000.
- Katona Gábor: *Az önismeret paradigmái*. Janus/Osiris, Bp. 2001.
- Kende B. Hanna: *Gyermekpszichodráma*. Osiris, Bp. 2000.
- Klein, Melanie: *Irgység és hála*. Tanulmány a tudattalan forrásokról. Animula, Bp. 2000.
- Körmöczy Imre: *Értelemten halál*. Pont, Bp. 2000.
- Lengyel András: *Játék és valóság között*. Kosztolányi-tanulmányok. Tiszatáj könyvek, Szeged, 2000.
- Lévi-Strauss, Claude: *Strukturális antropológia*. Osiris, Bp. 2001.

Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum, Bp. 2001.

Ma már talán nem szorul külön igazolásra – Magyarországon sem – az analitikus szociálpszichológia létjogosultsága. A pszichoanalízis ugyanis egyike a modernitás nagy kulturális narratívumainak. Freud fellépése a tizenkilencedik század végén nem csupán egy lélektani felismerést, a tudattalan felfedezésének tetetőzését és egy új terápiás eljárás, a terapeuta és a páciens dialógusán alapuló gyógy mód kidolgozását jelentette, hanem egy diszkurzívítás megalapozását is. Freud – Michel Foucault kifejezésével – azon szerzők közé tartozik, akik „megteremtették más szövegek kialakításának lehetőségét és szabályait”, és „diskurzusok végtelen lehetőségét” hozták létre. Az ilyen szerzők Foucault szerint „teret nyitottak valaminek, ami más, mint ők és mégis beletartoznak abba a diskurzusba, amelynek ők voltak a kezdeményezői”.

- Mitchell, Stephen A.–Black, Margaret J.: *A modern pszichoanalitikus gondolkodás története*. Animula, Bp. 2000.
- Neményi Mária: *Egy határszerep anatómiája*. Új Mandátum, Bp. 2001. május 7.
- Nemes Livia: *A bennünk élő gyermek*. Filum, Bp. 2000.
- Polcz Alaine: *Gyászban lenni*. Pont, Bp. 2000.
- Winnicott, Donald W.: *Kisgyermek, család, külvilág*. Animula, Bp. 2000.
- Freud, Sigmund–Ferenczi Sándor *Levelezés*. I/1. köt.: 1908–1911. Az eredeti német kiadást André Haynal vezetésével szerk. Eva Brabant, Ernst Falzeder, Patrizia Giampieri-Deutsch, a magyar kiadást sajtó alá rend.: Erős Ferenc. Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Bp. 2000.

A kötet Bálint György, Bálint Mihály, Bánfalvi Attila, Carlo Bonomi, Judith Dupont, Max Eitingon, Paul Federn, Ferenczi Sándor (interjúk), Sigmund Freud, Ignotus, André Haynal, Hermann Imre, Hidas György, Eduard Hitshmann, Hollós István, Ernest Jones, Karinty Frigyes, Kosztolányi Dezső, Robert Kramer, Lakatos László, Lévy Lajos, Lóránd Sándor, Márai Sándor, Mészáros Judit, Pfitzner Rudolf, Rab Gusztáv, Radó Sándor, Schächter Antal, Ann-Louise Silver, Ernst Simmel, Somlyó Zoltán, Szász Zoltán, Clara M. Thompson és Judith E. Vida írásait tartalmazza.

***In memoriam Ferenczi Sándor*. Mészáros Judit (szerk.). Józsoveg Műhely, Bp. 2000.**

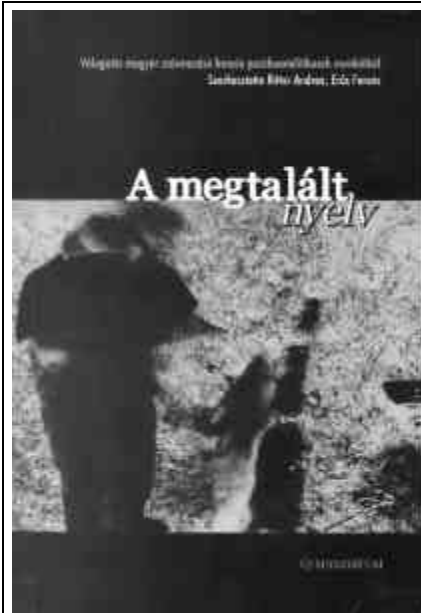

Sigmund Freud: *Művészeti írások.*
Sigmund Freud Művei, IX. kötet
Filum, Bp. 2001.

*Pszichoanalízis és analitikus pszicho-
terápiák.* A pszichoanalízis mód-
szertani és formai kérdései.

Szerk. Bokor László. Animula,
Bp. 2000.

*Fejezetek a pszichológia alapterületei-
ből.* Szerk. Oláh Attila, Bugán An-
tal. ELTE–Eötvös Kiadó, Bp.
2000.

A megtalált nyelv. Válogatás magyar
származású francia analitikusok
munkáiból. Ritter Andrea, Erős Fe-
renc (szerk.) Új Mandátum, Bp. 2001.

A megtalált nyelv Magyarországról el-
származott francia pszichoanalitikusok:
**Judith Dupont, Kathleen Kelley-
Lainé, Török Mária, Ábrahám Mik-
lós, Rand Miklós, Claudie Cachard,
Füzesséry Éva, Kende B. Hanna, Eva
Brabant, Kassai György, Fónagy Iván,
Grünberger Béla és George Devereux**
tanulmányaiból válogat, illetve velük
készült interjúkat mutat be. A kötet
jól tükrözik azt a fáradhatatlan tevé-
kenységet, amelynek következtében a
magyar pszichoanalízis klasszikus ha-
gyománya – Ferenczi Sándor, Róheim
Géza, Bálint Mihály, Hermann Imre
és mások gondolatai ma is elevenen
hatnak Franciaországban. A könyv
bemutatja a modern pszichoanalízis
különböző fejlődési irányait, egyszer-
smind jól példázza azt is, milyen fon-
tos kulturális közvetítő szerepe van a
pszichoanalitikus gondolkodásnak a
magyar–francia szellemi kapcsolatok-
ban.

HÍREK, INFORMÁCIÓK

A Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskolája – közöttük az elméleti pszichoanalízis program – várja a jelentkezőket. A 2001–2002-es tanévben induló kurzusokra 2001. június 10-ig lehet jelentkezni. Részletes felvilágosítás a programokról és a feltételekről: Velősy Anita, PTE BTK Pszichológiai Intézet, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6. Tel.: (72) 501-516. Email: anita@pte.hu

*

A Ferenczi Sándor Egyesület 2001. február 23-25. között rendezte meg ötödik nemzetközi konferenciáját „Az elveszett gyermekkor” címmel. A nagyszerű konferencia előadásai angolul és magyarul külön kötetben fognak napvilágot látni. A konferencia akkreditálása a folyamatos szakorvosi továbbképzés számára folyamatban van. A konferencia honlapja megtekinthető: <http://www.mtapi.hu/ferenczi/>

A budapesti esemény folytatásaként a londoni Freud Múzeum és az IMAGO Többnyelvű Pszichoterápiás Központ közös szervezésében 2001. május 12-13 között került megrendezésre Londonban a „Lost Childhood and the Language of Exile” című konferencia. Programját lásd: <http://www.freud.org.uk/forthconf.htm>

A rendezvénysorozat harmadik részére 2001. november 23–24 kö-

zött kerül sor Párizsban „Anyá, anyaföld és anyanyelv” címmel.

*

A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 8. őszi konferenciájára 2001. október 26–27. között kerül sor Budapesten „Konfliktus, hiány, trauma – a pszichoanalitikus elmélet és technika időszerű kérdései” címmel. A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület honlapja elérhető: <http://www.c3.hu/~pszian/>.

*

A Kút Alapítvány, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület a Magyar Pszichiátriai Társaság Gyermekek-pszichoterápiás Munkacsoportja, a Magyar Pszichológiai Társaság Gyermekekpszichológiai Szekciója, a Ferenczi Sándor Egyesület és a Thalassa Alapítvány Virág Teréz halálának első évfordulóján emlékülést rendez.

Kollégái, barátai és tanítványai adnak elő: Barcza Katalin, Bárdos Katalin, Erős Ferenc, Fülöp Márta, Klaniczay Sára, Mészáros Judit, Molnár Irén, Nemes Lívia, Pfitzner Rudolf, Ritter Andrea és mások.

Az emlékülés időpontja: 2001. november 30. – december 1. Helye: Bálint Zsidó Közösségi Ház, Budapest, Révai u. 16.

Kéréseikkel, javaslataikkal forduljanak a szervezőkhöz: Bárdos Katalin 3-751-681; Szerdahelyi Edit 3-160-946

*

KÖNYVBEMUTATÓ

2001. MÁJUS 30. 18 ÓRA
PÉCS, MŰVÉSZETEK HÁZA

Erős Ferenc két új könyvének: *Ana-
litikus szociálpszichológia* (Új Man-
dátum kiadó) és *Az identitás labirin-
tusai* (Janus–Osiris) kapcsán a szer-
zővel Weiss János filozófus, egyet.
tanár és Bókay Antal irodalomtörté-
nész, egyet. tanár (PTE) beszélget
arról, hogy milyen jelentősége lehet
ma a frankfurti iskolának és ebből
mi következhet a szociálpszicholó-
gia számára; szó esik továbbá a pszi-
choanalízis társadalomlélektanáról
és az identitás korszerű felfogásáról.
Az est házigazdája dr. Stark András.

*

Az I. Európai Pszichoanalitikus
Filmfesztivál 2001. november 1-4.
között kerül megrendezésre Lon-
donban. A fesztivál díszelnöke Ber-
nardo Bertolucci. Részletes infor-
máció:

<http://www.psychanalysis.org.uk/epff/index.html>

*

At the End of the Battle. Inter-
national Conference, Lima, Peru,
November 15-18, 2001. Information
and registration:

Conference Secretariat Pallardelle
285-401, Lima 27, Peru. Telefaxes:
(+51 1) 422 9307 / 440 7431, e-mail:
sidea@chavin.rcp.net.pe

Topics proposed so far: the
changing nature of conflict; the
holocaust; images of war: art, cine-
ma and literature; love and war;
globalisation of the economy v.
autonomous projects: a) emerging
conflicts; b) joint enterprises
between former warring parties; the
20th Century; the long road to
democracy. Wars, revolutions and
totalitarian states; ethnic, national
and regional conflicts: Northern
Ireland, the former Yugoslavia, the
Basque country, Cyprus, Russia,
Chechnya, Tajikistan, Colombia,
Rwanda, East Timor, India, the
Middle East.

Edited by Tihamér Bakó, Antal Bókay, Ferenc Erős (editor-in-chief), György Péter Hárs, György Hidas, Robert Kramer, Judit Mészáros, Júlia Vajda.

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.

THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.

THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source.

THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.

THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.

THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical, or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

DESCRIPTION OF THE PRESENT ISSUE (2001/1)

MAJOR STUDIES

CSABA PLÉH, PÉTER BODOR: Linguistic Superego and issues of stigmatization in the Hungarian language community.

The paper analyses the dynamics between hypercorrection and stigmatization over certain sensitive structures in Hungarian. Data on grammaticality judgments are mainly used, some obtained in standard questionnaire based survey situations, some in a more interactive setting. As reported in the literature several times, strong effects of stigmatization and hypercorrection are observed over the same structures. The authors propose a metaphoric psychological model to account for these effects. Their claim is that stigmatization in a normative language community is caused by social control over neutral tendencies of simplification on the part of the speakers. These simplification tendencies are punished by representatives of normative control of the society like school teachers. They establish in the speakers a sort of internal censor that overextends the stigmatization. The hypercorrection tendencies are interpreted as symptoms of the working of this internalized normative control which functions like a punitive linguistic Superego.

PETER FONAGY, MARY TARGET and GEORGE GERGELY: Attachment and borderline personality disorder: A theory and some evidence.

The paper presents an attachment theory approach to severe personality disorder. Evidence is presented which suggests that representations of attachment relationships and attachment behaviors of patients with this diagnosis

are commonly disorganised in character. It is argued that the capacity to develop mental representations of mental states in self and other (reflective function) develops in the context of attachment relationships and that disorganization of attachment undermines this process. Such disorganization can be associated with trauma but may also be linked to other biological and psychosocial deficits. Many of the clinical characteristics of borderline individuals may be seen as consequences of disordered self-organization and a limited rudimentary capacity to think about behaviour in mental state terms. The relevance of this model for the practice of psychotherapy with this group of patients is discussed.

WORKSHOP

BALÁZS ZAY: Ghost images. An analysis of Egon Schiele's paintings.

The study provides a psychoanalytic interpretation of two groups of paintings by the Austrian painter Egon Schiele. The early paintings entitled "Water Sprites" mirror his early family circumstances, the female and male figures relate the painter as a child, his two sisters and his dead father. The father was painted under the influence of the Emperor Francis Joseph and the Emperor Admiration Festival Procession, as the painter's intention to reconstruct the missing father. The group of paintings "The Self-Seers" is discussed on the basis of letters written by the painter to his friend Peschka. These paintings are analysed in the framework of Freud's theories on the double and on the death instinct,, Klein's paranoid-schizoid position, Winnicott's description of the mother's mirroring function, Jung's "shadow", and Bion's protomental system.

OUTLOOK

LÁSZLÓ GARAI: Nomenklaturism: The Bolshevik-type version of the second modernization

The paper argues that the organizing principle of these societies is not only bureaucracy setting social power to the office a person incidentally occupies, but also charisma that sets it directly to the person. Only in the charisma that is dealt with is originated from the history of 20th century's radical anti-bureaucratic (illegitimate) mass movements providing not only a leader but the whole headquarter, and even the Party as an avant-garde with a social power that is set not to the office but directly to the holder of that power. The person shares in that collective charisma in a rather paradoxical way: s/he gets his spell that is independent from any nomination to an office by being

nominated to that charisma just like to an office. Paradoxical character of belonging to a Bolshevik type Party is analyzed, and so are other paradoxical features of a bureaucratic State guided by an illegitimate Party: joining in the *Nomenklatura* the status of the *official* and that of the *commissary*, running a self-establishing machinery of the *democratic centralism* etc. These structures are claimed by the paper to be psycho-economic devices for keeping in operation a peculiar processing industry whose final mass-product is the human potential turned into economic resource and dealing with the basic dilemma of this human economy: the more highly qualified human potential is involved the larger and larger amount of *capital is required for its manufacturing* – and, at the same time, the larger and larger *autonomy is required for that human potential's running*.

ARCHIVES

In this section we publish documents on SÁNDOR FERENCZI's connection with the Hungarian review *Literatura* with an introduction by SÁNDOR ZSOLDOS. We also publish hitherto forgotten writings of FERENCZI, with an introduction by ANDRÁS LENGYEL who also presents here some unpublished correspondence of LIPÓT SZONDI.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian summary. Original articles, reviews, reflections, and suggestions should be sent to Dr. Ferenc Erős, Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Victor Hugo u. 18–22, H–1132 Budapest. Phone/fax: (36–1) 239–6043. E-mail address: thalassa@c3.hu and feros@mtapi.hu

THALASSA is now available on Internet: <http://mtapi.hu/thalassa> and <http://www.c3.hu/scripta>

THALASSA is published by the Thalassa Foundation, Budapest (address above). Subscription and distribution: SZIGET REHABILITÁCIÓS SZÖVETKEZET, Murányi u. 21, H–1078 Budapest, phone (36–1) 342–7158.

The present issue of THALASSA was supported by the Ministry of National Cultural Heritage, the National Cultural Fund of the Republic of Hungary, and the University of Pécs. Thalassa is edited in cooperation with the “Theoretical psychoanalysis” PhD program of the Doctoral School in Psychology of the University of Pécs, and of the Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

E számunk szerzői

Pléh Csaba pszichológus és nyelvész, BME és Szegedi Tudományegyetem Pszichológia Tanszék, Megismerestudományi Csoport, 6722 Szeged, Petőfi sgt. 30.

Bodor Péter pszichológus, ELTE Szociológiai Intézet, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A.

Fonagy, Peter pszichoanalitikus, Sub-Department of Clinical Health Psychology, University College London, Gower Street, London WC1E 6BT, United Kingdom. E-mail: p.fonagy@ucl.ac.uk

Target, Mary pszichoanalitikus, Sub-Department of Clinical Health Psychology, University College London, Gower Street, London WC1E 6BT, United Kingdom

Gergely György pszichológus, tudományos osztályvezető, MTA Pszichológiai Kutatóintézet 1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22.

Zay Balázs evangélikus lelkész, művészettörténész, 1121 Budapest, Zugligeti út 10–12/A, e-mail: bzay@mailbox.hu

Garai László pszichológus, egyetemi tanár, tudományos tanácsadó, MTA Pszichológiai Kutatóintézet 1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22.

Zsoldos Sándor irodalomtörténész, 6723 Szeged, Kecskeméti u. 31/b.

Lengyel András irodalomtörténész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged, Pf. 474. 6701

Fülöp Mária pszichológus, tudományos csoportvezető, MTA Pszichológiai Kutatóintézet 1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22.

Lydia Lacombe-Csángó pszichológus, 20 av. Voltaire, 97300 Cayenne, Guyane Française

Contents

MAJOR ARTICLES

- Csaba Pléh and Péter Bodor*: Linguistic Superego and issues
of stigmatization in the Hungarian language community 3
- Peter Fonagy, Mary Target, and George Gergely*: Attachment and borderline
personality disorder: A theory and some evidence 21

WORKSHOP

- Balázs Zay*: Ghost images. An analysis of Egon Schiele's paintings 51

OUTLOOK

- László Garai*: Nomenklaturism: The Bolshevik-type version
of the second modernization 73

ARCHIVES

- Psychoanalysis in the review *Literatura* (*Sándor Zsoldos*) 119
- Sándor Ferenczi's forgotten writings (*András Lengyel*) 142
- Three letters by Lipót Szondi (*András Lengyel*) 146

IN MEMORIAM

- Teri Virág (*Márta Fülöp*) 151
- How did you live through the past thousand years? (*Teréz Virág*) 153
- Commemorating Serge Lebovici (*Lydia Lacombe-Csángó*) 157

- BOOKS** 159

- EVENTS AND INFORMATION** 162

- ENGLISH SUMMARIES** 164